

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПОЛТАВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Г. КОРОЛЕНКА

ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

СЕРГІЄНКО Вікторія Володимирівна

УДК 322:271.2-774(477.53)«1940/1960»(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПРАВОСЛАВНІ ГРОМАДИ ПОЛТАВЩИНИ В ДЕРЖАВНІЙ
ПОЛІТИЦІ Й РАДЯНСЬКОМУ СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ
(середина 1940-х – середина 1960-х рр.)**

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії
за спеціальністю 032 Історія та археологія

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ В.В. Сергієнко

Науковий керівник:

Бабенко Людмила Леонідівна,
докторка історичних наук, доцентка,
професорка кафедри історії України
Полтавського національного педагогічного
університету імені В. Г. Короленка

АНОТАЦІЯ

Сергієнко В.В. Православні громади Полтавщини в державній політиці й радянському соціокультурному просторі (середина 1940-х – середина 1960-х рр.)

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія. – Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка; Запорізький національний університет, Полтава – Запоріжжя, 2021.

Історичний досвід України ХХ століття демонструє відсутність державно-церковного діалогу, що й призвело до встановлення домінування інституцій радянської держави над духовною сферою та перетворення атеїзму на один з базових складників комуністичної ідеології. Практика реалізації державно-конфесійних відносин у радянській Україні повоєнної доби характеризувалася амбівалентністю, що спричинила дезорієнтацію значної частини духовенства і віруючих. Дослідження релігійних процесів в Україні на завершальній стадії Другої світової війни та упродовж наступних двох десятиліть дають підстави стверджувати, що радянська влада на деокупованій території, формально визнаючи засади відокремлення церкви від держави і школи від церкви, свободу віросповідання і водночас свободу антирелігійної пропаганди, насправді дотримувалася курсу на обмеження релігійного життя. Відбувалося позірне «завуальоване» потепління у відносинах держави та Православної церкви, яке на практиці не було підкріплене реальними діями з боку партійного керівництва та місцевої влади.

Особливої гостроти релігійне питання набуло у роки хрущовської «відлиги», коли на тлі загальної лібералізації державної влади пролонгувалося загалом негативне, навіть вороже ставлення до релігії у її марксистсько-ленінському трактуванні. По суті десталінізація суспільно-політичного життя не зачепила сфери державно-конфесійних відносин, лише

посилила адміністративно-командний, репресивний за змістом, контроль над релігійними центрами та організаціями. Соціокультурне середовище, як і в міжвоєнний період, залишалось несприятливим для реалізації прав віруючих. Тому питання і виклики державно-конфесійних відносин середини 1940-х – першої половини 1960-х рр. продовжують залишатися в центрі уваги дослідників у процесі формування «образу минулого» українського суспільства через історію релігійного життя на загальноукраїнському та регіональному рівнях. Це завданням одночасно має суспільне, наукове, інтелектуальне, моральне значення.

Актуальність теми дослідження зумовлюється не лише сучасними викликами українського суспільства, але й теоретико-методологічними потребами вітчизняної історичної науки. Відмовившись від упередженості радянської історіографії, сучасні вчені досліджують загальні проблеми ретроспективи державно-конфесійних відносин, історії окремих конфесій, однак при цьому здебільшого залишається осторонь регіональна специфіка релігійних процесів. Полтавщина як один з найбільших за територією історичних регіонів Центральної України є своєрідним зрізом загальноукраїнського контексту. Вона мала складну й суперечливу динаміку формування релігійної православної мережі, а громади перебували під пильним контролем партійно-державних органів. У регіональній площині відбувалися як типові, так і специфічні процеси і явища, осмислення яких має важливе наукове значення. Спеціального дослідження з цієї проблеми не існує, а фрагментарні розвідки потребують узагальнення.

Метою дисертаційної роботи є вивчення й аналіз становища православних громад і вірян через призму еволюції партійно-державної політики та радянських соціокультурних цінностей щодо релігії, релігійних організацій, вірян в епоху пізнього сталінізму та хрущовської відлиги.

У дисертаційному дослідженні на основі аналізу комплексу опублікованих та неопублікованих джерел здійснено комплексний аналіз нової парадигми становища православних громад в умовах трансформації

моделі державно-конфесійних відносин середини 1940-х – середини 1960-х рр. Також досліджено теоретичні засади і практику реалізації нового курсу партійно-державного керівництва у сфері державно-конфесійних відносин на регіональному рівні.

У дисертації проаналізовано стан наукової розробки та джерельної бази досліджуваної проблеми. Дослідження історіографії показало, що проблема державно-церковних відносин представлена широким колом наукових досліджень радянського та пострадянського часу. Однак історіографія радянської доби була підпорядкована офіційній комуністичній ідеології та мала атеїстичне спрямування, що залишило відбиток на її науковій цінності. Здійснення комплексного, об'єктивного дослідження даної проблематики стало можливим лише після проголошення незалежності України, коли учені отримали можливість залучати до обігу раніше недоступні архівні матеріали.

Однак, аналіз наявного історіографічного доробку дозволяє констатувати недостатнє дослідження регіонального аспекту проблеми на тлі високого інтересу науковців до розкриття загальноукраїнського контексту, відсутність комплексного дослідження проблем функціонування православних громад на Полтавщині упродовж середини 1940-х – 1960-х рр..

У ході роботи над темою дослідження залучено широкий масив джерельних матеріалів, які здебільшого ґрунтуються на неопублікованих документах центральних та регіональних архівів. Залучені документи вищих, місцевих органів влади, а також партійні та відомчі документи дозволили здійснити глибокий аналіз державно-конфесійних відносин середини 1940-х – середини 1960-х рр. Дисертанткою також досліджені матеріали періодичних видань, зібрані усні свідчення респондентів.

У дисертаційному дослідженні розкрито специфіку та причини змін в системі органів контролю релігійних громад в радянській Україні в повоєнний період. З'ясовано, що зміни в державно-церковних відносинах офіційно були закріплені в 1943 році, коли з метою координації зв'язків між радянською владою та патріархією РПЦ, а також для реалізації політики

держави щодо Православної церкви був утворений спеціальний орган – Рада у справах Руської православної церкви при Раднаркомі СРСР. На місцевому рівні представниками Ради стали відповідні обласні уповноважені при облвиконкомах. Формально робота Ради та уповноважених мала забезпечувати певну стабільність відносин органів державної влади і релігійних об'єднань, однак на практиці РСРПЦ здійснювала контроль за діяльністю релігійних організацій. Держава змінила тактику в державно-конфесійних відносинах, при цьому їх антирелігійна сутність залишилася.

У роботі охарактеризовано стан релігійності населення Полтавщини, його соціально-демографічні, вікові та культурно-освітні характеристики. З'ясовано, що на Полтавщині у повоєнний період спостерігалася тенденція до зростання кількості мережі православних громад, яка була однією з найчисельніших в Україні. Аналіз архівних документів дозволив встановити, що серед вірян за віковою структурою були представлені всі вікові групи, однак домінували люди старшого віку. Відвідування церковних богослужінь на великі релігійні свята характеризувалося строкатими віковими показниками – часто серед вірян був значний відсоток дітей та молоді.

Значна увага приділена вивченню соціальної поведінки віруючих в умовах обмеження легальних можливостей реалізації релігійних потреб. Зокрема завдяки архівним документам та матеріалам проведеного усного інтерв'ювання виявлені мотиви поведінки віруючих, таємного здійснення церковних обрядів, постійний пошук можливостей задовольняти власні релігійні потреби в умовах атеїстичної держави. Моделі поведінки людей часто формувалися під впливом страху невідповідності форматам радянської ідеології. Дослідження показало, що внаслідок специфічних умов стосунків радянської держави і Православної церкви умовно можна виділити соціальну категорію «пасивних віруючих». Жорсткі рамки обмежених можливостей реалізації культово-релігійних потреб штовхали людей до утаємниченого характеру їх здійснення, що при виявленні зумовлювало конфлікт з органами влади, ускладнення на роботі тощо.

У дисертаційній роботі показано внутрішні і зовнішні процеси у громадах, основу яких становили «двадцятки», відповідно оформлені та зареєстровані через обласного уповноваженого РСРПЦ. До списків двадцятки включали авторитетних для одновірців осіб, але в реальності поза списками лишалося набагато більше практикуючих вірян. Щодо освітніх характеристик та роду занять віруючих, констатуємо, що в реєстрах переважали особи з початковою і неповною середньою освітою. Певна частина представників релігійної громади не могла самотійно заповнити анкетні дані, що свідчить про низький освітній рівень. Серед сільських православних громад Полтавської області абсолютну більшість склали колгоспники з незначною кількістю робітників, а в містах – літні люди, домогосподарки, непрацюючі та інваліди. Аналіз неопублікованих документів показав, що незважаючи на постійну ідеологічну обробку і нагляд з боку держави, членами релігійних громад були також представники інтелігенції, зокрема, працівники культурно-освітніх установ і вчителі.

Гострою проблемою православних громад була нестача священнослужителів на місцях. Серед причин домінували природні вікові втрати, скорочення спеціальних духовних навчальних закладів та прийому молоді на навчання, репресивні, зокрема, цькування, що змушували представників духовенства відмовлятися від священницького сану. Часто священники мали світську, а не спеціальну освіту. Мали місце причини економічного характеру – низькі прибутки релігійної громади, яка не могла утримувати священника.

У дисертаційному дослідженні проаналізовано механізм реалізації державної антирелігійної політики на Полтавщині у середині 1940-х – середині 1960-х рр.. Встановлено, що в окреслений період уповноважені РСРПЦ на місцях опинилися в достатньо складній і суперечливій ситуації. Залишаючись, з одного боку, контролерами за дотриманням законодавства про культу, вони, водночас, дедалі більшою мірою змушені були займатися невласивими їм функціями – фактичного провідника державної політики.

Своєрідний дуалізм становища особливо проявлявся на регіональному рівні. На прикладі Полтавщини очевидно, що обласні уповноважені, вмонтовані в структуру органів виконавчої влади й залежні від їхнього керівництва, переважно ставали заручниками місцевих можновладців у їхньому нестримному бажанні подолати релігійні пережитки.

Для досягнення поставленої мети уповноважені та місцеві органи влади використовували різні засоби. Найпоширенішими та найдієвішими були вилучення церковних приміщень під будь-яким приводом, що позбавляло громади осередку богослужіння. Найчастіше це відбувалося під прикриттям нагальної необхідності використання приміщення, де розташовувалася церква, для інших потреб. З кінця 1940 рр. відбувалося масове переобладнання порожніх храмів під клуби, школи, склади, зерносховища, спортзали, крамниці. Звичайною справою на Полтавщині було розбирання церков на будматеріали. Але дослідження архівних матеріалів показали, що в більшості випадків відібрані церковні приміщення пустували й руйнувалися. У контексті антирелігійної політики на місцях влада також вдавалася до фінансового тиску на Церкву. Вона примушувала вірян залишати культові споруди, обкладаючи їх непомірними податками та обмежуючи громадянські права.

Невід'ємною складовою антицерковної політики радянської влади було й розформування та ліквідація монастирських комплексів. Масштабні заходи із закриття монастирів передбачалися державними органами по всій республіці. На Полтавщині були ліквідовані Козельщинський Різдво-Богородичний та Полтавський Хрестовоздвиженський монастирі.

У дисертації виявлено основні форми та методи формування радянських атеїстичних цінностей, які ставали новою реальністю соціокультурного простору повоєнного двадцятиліття. Комуністична партія у своїй діяльності великого значення надавала агітації і пропаганді, розглядаючи їх як найважливіший засіб у формуванні людини нової формації. За масштабами організації та інтенсивністю одним з пріоритетних напрямів стала

антирелігійна і антицерковна пропаганда, яка перетворилася на ідеологічний інструмент радянської влади. Його результатом очікувалося формування атеїстичного світогляду у всіх суспільних верствах і вікових категоріях. Уведення в обіг поняття «науковий атеїзм» було скоріше прикриттям нових форм антирелігійної партійно-державної політики. Метою атеїстичного виховання з наукової точки зору була критика реакційної сутності релігії та діяльності її служителів, доведення шкідливості релігійних традицій і формування негативного образу людини, яка вірить. Одним з інструментів, спрямованих на посилення антирелігійної пропаганди, стало утворення Всесоюзного товариства з поширення політичних і наукових знань (товариства «Знання»). В областях створювалися його первинні структури, основною формою діяльності яких визнавалася лекційна просвітницька робота.

Важливе місце у процесі атеїстичної пропаганди відводилося роботі з дітьми та молоддю. Ця виховна місія щодо наймолодшої вікової категорії покладалася на вчителів шкіл, особливо на периферії. Організаційні форми реалізувалися через проведення лекцій, бесід, тематичних заходів науково-атеїстичного спрямування як для учнів, так і їх батьків. В області проводили постійну методичну роботу з покращення змісту і форм атеїстичного виховання учнівської молоді. Акцент на актуальності вироблення матеріалістичного світогляду робився й у процесі підготовки майбутніх учителів. На Полтавщині базовим закладом був Полтавський державний педагогічний інститут, викладачі якого також організовували та керували громадськими формами атеїстичного виховання на кшталт вечірніх університетів, гуртків, лекторіїв.

Важливим інструментом посилення атеїстичної пропаганди стали всесоюзні, обласні та районні друковані періодичні видання, які було перетворено на рупор атеїстичної ідеології радянської держави. На Полтавщині таким органом стала газета «Зоря Полтавщини». Одночасно розвивався й такий напрям атеїстичної пропаганди як упровадження нових

безрелігійних свят і обрядів, які мали витіснити традиційну побутову та обрядову релігійність.

Основні результати дослідження та зміст дисертаційної роботи обговорено на науковому семінарі кафедри історії України Запорізького національного університету. Матеріали дослідження апробовано на засіданнях аспірантського семінару, що діє на кафедрі історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Положення й результати дослідження також були оприлюднені в доповідях на наукових конференціях міжнародного, всеукраїнського та регіонального рівнів. Результати дослідження опубліковано у 13 працях, 5 із яких – у виданнях, включених до Переліку наукових фахових видань України, 1 – в зарубіжному виданні, 7 – у виданнях, що додатково відображають результати дослідження.

Ключові слова: Україна, Полтавська область, Полтавщина, Православна церква, Рада у справах Руської православної церкви (РСРПЦ), уповноважений РСРПЦ в Полтавській області, православна громада, духовенство, священник, віряни, атеїстична пропаганда, антирелігійна політика, товариство «Знання».

SUMMARY

Serhiienko V.V. Orthodox communities of Poltava region in the state policy and Soviet sociocultural environment (mid 1940s – mid 1960s).

Dissertation for getting Doctor of Philosophy degree for speciality 032 History and Archeology. – Poltava National Pedagogical University named after V.G. Korolenko; Zaporizhzhya National University. – Zaporizhzhya-Poltava, 2021.

Historical experience of Ukraine in 20th century shows the dialog's absence between the church and the state. That caused setting up the dominating of Soviet

state institutions above spiritual sphere and atheism transformations as a main part of communist ideology. The practice of realization state-confessional relations in post-war Soviet Ukraine was characterized by ambivalence, which caused the disorientation of a large part of the clergy and believers. The religious process researches in the end of the Second World War in Ukraine and the next two decades give the reasons to confirm that Soviet authorities as a matter of fact was trying to reach a religious life limitation, formally admitting the principles of separation of church and state and school from church, freedom of religion and at the same time freedom of anti-religious propaganda. The hidden warming between the state and Orthodox church took a place but in reality it wasn't confirmed by any actions of political or local authorities.

The religious question was the most actual during Khrushchev's 'thaw', when, on the background of the general liberalization of state power was continued a generally negative, even hostile, attitude toward religion in its Marxist-Leninist interpretation. As a matter of fact destalinization of social-political sphere didn't have any connection to state-confession relation, it only fortified administrative - command and repressive control under religious organizations. Sociocultural sphere was still unfavorable for believers to realize their rights like it was in Inter-War Period. That's why questions connected to relations between states and confession areas (mid-1940's – first half of the 1960's) were paid attention by researchers in the process of forming the "image of the past" of Ukrainian society through the history of religious life at the national and regional levels.

This task has a social, science, intellectual and moral meaning at the same time. Relevance of the research topic is caused not only because of modern Ukrainian society's challenges and also it is caused by necessities of blighty historical science. Prejudgment of Soviet historiography was refused by modern scientists and there are researched the following problematic topics: retrospectives of state-confessional relations, history of separate confessions, however the specific of regional religious processes has a lack of attention and scientists' researches. Poltava region as one of the biggest area of central part of Ukraine is a

kind of general situation in Ukraine. It had a difficult and conflicting dynamic of forming religious Orthodox line, communities were strict controlled by establishment. Some typical and specific processes and events happened in a regional area, comprehension them has an important scientific meaning. There is no special research connected to this problem and fragmentary reconnaissance are needed a summary.

This dissertation's work aim is a study and analysis of Orthodox religious communities' and believers' position through the prism of political-state policy and soviet sociocultural values about religion, religious organizations and believers in epoch of late Stalinism and Khrushchev's "thaw".

The complex analysis of new paradigm Orthodox communities' position in conditions of transformation state-confessional model relationship mid-1940s – mid – 1960s is made based on analyzed complex of published and unpublished resources. Also were researched theoretical principles and practice of realizing a new way by party-state authorities in a state-confession relation sphere on a regional level. In this dissertation are analyzed status of science development and a source base of a researched topic.

It was shown by historiography that the state-confession problem relations were represented by a wide circle of soviet and post-soviet researches. But historiography of soviet time was under pressure by official communist ideology and followed atheistic views that had an influence to its science value. Trying to make a complex and objective research of this problem became possible after becoming Ukraine an independent state, when scientists got a right to use some materials that were not available for exploration before.

Yet the analyzed historiographical work let us confirm lack of regional problems researches on the background of high interest of scholars in revealing the all-Ukrainian context, the lack of a comprehensive study of the problems of the functioning of Orthodox communities in Poltava region.

During the research were involved a lot of sources materials, that are based on unpublished documents of central and regionals' archival depositories. The

documents of the highest authorities are attached and parties` and governmental agencies` documents are involved too. They gave a possibility to do a deep analyze of state-confessional relationship mid 1940 – first half of 1960. There were also analyzed periodical issues and there are gathered some respondents` evidences.

There are shown the specific and the reasons of changes in a control system of religious communities in Soviet Ukraine in a postwar period. It`s founded out that changes in a state-confessional relationship were regularized in 1943 when a special authority was created the Council for the Affairs of the Russian Orthodox Church in order to coordinate relationship between state authorities and patriarchate of the Russian Orthodox Church and also for realizing the church politics. On a local level representatives of the Council became famous regional commissioners who were controlled by Regional Executive Committee. Officially the Council should have provided stability of relations between public authorities and religious associations, but in practice the Council for the Affairs of the Russian Orthodox Church controlled the activity of religious organizations. The state changed tactics in state-confessional relationship, but its` antireligious sense still existed.

In this work is characterized the state of religion in Poltava region, its sociodemographic, age and cultural–educational characteristic. It was found out that in a postwar period in Poltava region was a tendency of decreasing Orthodox communities` chain, that was one of the biggest in Ukraine. According to analyzed archived documents it was found out that mostly participants of these communities were elderly people. Attending of church services on religious holidays was characterized by different age indicators: among believers was a high rate of children and young people. A lot of attention was paid to learning a social believers` behavior in conditions of a limit of legal possibilities realization religious needs.

In particular though archival documents and materials based on an interviewing were found motives believers` behavior, hidden conducting church rites, constant looking for possibilities to satisfy their own religious needs in

atheistic country. People's behavior often were caused by fear not to be suitable to soviet ideology standards. The research showed that because of specific conditions of relationship between Soviet state and Orthodox church we can comparatively we can single out one social category of "passive believers". People should have done hidden actions connected to their believe because of cult-religious strict limits. Finding it out made a conflict with authorities, problems at work and etc.

There are shown outward and inward processes in communities, the basis of which was the `twenty`, respectively, issued and registered through the regional commissioner of the Council for the Affairs of the Russian Orthodox Church. In the list of `twenty` were included authoritative for fellow believers, but in a reality there were much more of active believers. According to educational level it's ascertained: majority of believers had primary and secondary education. Some participants of community couldn't fill in application form's data, that was a clear indicator of a low educational level. Among rural Poltava region communities majority included such people as collective farmers and a few workers. In cities they were elderly people, housewives, unemployed people and disabled. The analyze of unpublished materials showed that despite of an constant state influence about its ideology, teachers and other intellectual were also participants of religious communities. A great problem of Orthodox communities was a lack of ecclesiastics on the place.

Among reasons dominated natural age loss, cut of special theological schools and taking young for studying, repressive, in particular, persecution, forcing the clergy to renounce the priesthood. Working priests often had unreligious education instead of special one. For that were some economics reasons. There was a low income of religious community that couldn't pay a priest.

Mechanism of realization state antireligious politic in Poltava region in 1940–1960 was analyzed in this dissertation. It` found out that in this period authorities of the Council for the Affairs of the Russian Orthodox Church were in an enough difficult and conflicting situation. On a one hand they still were controlling the law about worship and on the other hand they had to engage in functions not prescribed

to them – as a matter of fact to be the actual leader of public policy. Some dualism was shown on a regional level. We can see it in Poltava region as an example. Regional authorities were under pressure of executive leadership, involved in their structure and dependent of them. Majority of regional authorities became hostages of state leadership in their desire to outdo religious remains.

For achieving this goal authorized and local authorities used different ways. The most widespread and effective way was withdrawal the buildings using any reasons for it. This action made people being impossible to make any religious rituals. The most often it happened under the guise of urgent need to use churches for other needs. Since the end of 1940 these building were re-equip like empty churches for clubs, schools, warehouses, granaries, gyms and shops. Usual deal was disassembly for building materials. But the researched archives showed that in reality churches` buildings were just empty and then they destroyed. According to the antireligious context authorities also made a pressure through a financial field. They made believers to leave cult buildings giving them pretty high taxes and limiting rights of believers.

And inherit part of antireligious Soviet policy was the disbandment and liquidation of monastic complexes. Scale measures about closing churches were expected on all republic`s area. There were liquated Kozelshchyna Carol of the Virgin and Poltava Exaltation of the Holly Cross in Poltava region.

In this dissertation were found out the basic methods and techniques of forming antireligious Soviet values. They became a new reality in sociocultural space during the postwar time. Communistic party gave a big importance to agitation and propaganda, using them like the main keys to form a new person formation. The most prioritized direction became antireligious and antichurch propaganda. It also became an ideological tool of Soviet authorities. Like a result of this direction was expected forming of atheistic outlook of all social groups and ages. Involving the concept “scientific atheism” most of all was the coverage of new antireligious party-state policy forms. According to the scientists point of view the aim of antireligious education was criticizing the sense of religion,

believers actions and forming a negative imagination about a person who is connected to religion. One of the tool that was created in order to strengthen antireligious propaganda became creating of institution “Znannya”. Its primary organizations were formed in regions, its main activity was educational work.

An important role had propaganda through children and youth. This mission should have been done by school teachers especially on the periphery. Organizational forms were realized by lectures, conversations, thematic meetings that were focused on science-atheistic area. Methodological work always had been developed according to methods and techniques for education of young adults and youth. Emphasis was done on actuality of creating a materialist outlook also in a studying process of future teachers. The basic institution was Poltava National Pedagogical Institute. Teachers there also provided some kinds of atheistic education, like evening schools, workshops and lectures.

An important way to strength atheistic propaganda were all-union, regional and district printed periodicals, that were transformed into a horn of atheistic Soviet ideology. In Poltava region this function was done by “Zorya Poltavshyny”. At the same time was developing one more way of propaganda like an implementation of non-religious holidays and rituals. They should have displaced traditional everyday and ceremonial religiosity.

Basic results of research and content of dissertation work were discussed during scientific seminar organized by department of Ukrainian history, Poltava National Pedagogical University named after V.G. Korolenko. Research`s materials were tested on post-graduate`s seminar meeting, that works at the department of Ukrainian history in Poltava National Pedagogical University named after V.G. Korolenko.

The findings were also represented in reports on scientific conferences international, national and regional levels. The results of the study were published in 13 works, 5 of them were printed in publications that are included in the list of scientific specialized publications of Ukraine, 1 – n a foreign publication, 7 – in publications that further reflect the results of the study.

Key words: Ukraine, Poltava region, Orthodox church, the Council for the Affairs of the Russian Orthodox Church, Commissioners of the Council for the Affairs of the Russian Orthodox Church in Poltava region, Orthodox community, clergy, priest, believers, atheistic propaganda, antireligious policy, institution “Znannya”.

Список публікацій здобувача

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Терещенко В. Механізм реалізації політики державного атеїзму у середині 1940–1950-х років. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* Тернопіль, 2017. Вип. 1, ч. 2. С. 88–92.
2. Терещенко В. Становлення апарату уповноваженого Ради у справах Руської православної церкви у Полтавській області (середина 1940-х – 1950-і рр. *Гілея.* 2017. Вип. 117 (2). С. 52–55.
3. Сергієнко В. Лекційна пропаганда у системі антирелігійної політики радянської держави у 1950-х роках. *Історична пам'ять.* 2017. Вип. 37. С. 54–59.
4. Сергієнко В. Моральний імператив Й. Сліпого як альтернатива радянській ментальності. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* 2018. Вип. 50. С. 179–185.
5. Сергієнко В. Українське суспільство між наступом атеїзму і релігійним повсякденням (друга половина 1940-х – початок 1960-х рр.). *Історична пам'ять.* 2020. № 1 (42). С. 134–140.

Статті в іноземних періодичних виданнях

6. Сергієнко В. Политика Советской Власти В Отношении Церквей и молитвенных домов как средство блокирования возрождения религиозной традиции в послевоенный период в УССР [Politics attitude of soviet

government to churches and worship houses as a way for blocking a renewal religious traditions in the post-war period in USSR]. *The European Journal of Humanities and Social Science*. Vienna, 2020. № 3. С. 29–33.

Публікації, що додатково відображають результати дослідження та його апробацію

7. Терещенко В. Форми та методи радянського атеїстичного виховання у навчальних закладах Полтавщини (середина 1940-х – 1950-і роки). *Питання Нової та Новітньої історії*. Миколаїв, 2016. Вип. 5. С. 123–130.

8. Терещенко В. Становлення органів державного контролю з питань діяльності релігійних громад у 1940–1950-х роках (на прикладі Полтавської області). *Держава і церква в новітній історії України* : зб. наук. статей за матеріалами VI Всеукр. наук. конф., (25–26 жовт. 2017 р.). Полтава, 2017. С. 250–256.

9. Терещенко В. Зміна парадигми державно-конфесійних відносин у повоєнний період: регіональний вимір. *25-річчя Української незалежності як історія релігійних свобод і світоглядного плюралізму : державні інституції та релігійні організації у пошуку моделей партнерства*. Збірник наукових матеріалів. Київ : Дух і літера, 2017. С. 447–456.

10. Терещенко В. Історія Української греко-католицької церкви в дослідженнях академіка Володимира Пашенка. *Держава і церква в новітній історії України* : зб. наук. статей за матеріалами VI Всеукр. наук. конф., (25–26 жовт. 2017 р.). Полтава, 2017. С. 282–288.

11. Сергієнко В. Антирелігійний компонент у діяльності товариства «Знання». *Збірник матеріалів XXII наукової конференції студентів, магістрантів, аспірантів факультету історії та географії*. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2019. С. 71–75.

12. Сергієнко В. Атеїстичний складник шкільної освіти в перше повоєнне десятиліття. *Освіта на Полтавщині в історичній ретроспективі (до 100 - річчя з часу створення історико - філологічного факультету у Полтаві)* : зб. статей. Полтава, 2018. С. 20–22.

13. Сергієнко В. Формування активу сприяння діяльності Уповноваженого у справах РПЦ у кінці 1950–1960-х років. *Держава і церква в новітній історії України* : зб. наук. статей за матеріалами VII Всеукр. наук. конф. Полтава, 2019. С. 214–219.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	20
ВСТУП.....	22
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Історіографія проблеми.....	36
1.2. Джерельна база дослідження.....	61
РОЗДІЛ 2. СИСТЕМА КОНТРОЛЮ ОРГАНІВ ВЛАДИ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ РЕЛІГІЙНИХ ГРОМАД В УРСР.....	72
РОЗДІЛ 3. ПРАВОСЛАВНІ ГРОМАДИ: ДУХОВЕНСТВО І ВІРУЮЧІ В УКРАЇНІ СЕРЕДИНИ 1940-х – СЕРЕДИНИ 1960-х РОКІВ У РОЗРІЗІ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ	
3.1. Стан релігійності населення та її прояви.....	115
3.2. Православні громади: соціально-демографічні, культурно-освітні характеристики.....	133
РОЗДІЛ 4. РЕАЛІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО РЕЛІГІЇ НА ПОЛТАВЩИНІ У СЕРЕДИНІ 1940-х – СЕРЕДИНІ 1960-х РР.	
4.1. Напрями діяльності уповноважених РСРПЦ у Полтавській області.....	149
4.2. Форми і методи атеїстичної пропаганди та виховання у радянському суспільстві.....	171
ВИСНОВКИ.....	206
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	216
ДОДАТКИ.....	265

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

виконком	виконавчий комітет
ВКП(б)	Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВЛКСМ, комсомол	Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді
ВУЦВК	Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ДАПО	Державний архів Полтавської області
КП(б)У	Комуністична партія більшовиків України
КПУ	Комуністична партія України
КПРС	Комуністична партія Радянського Союзу
МВС	Міністерство внутрішніх справ
МДБ	Міністерство державної безпеки
наркомат	народний комісаріат
НКВС	Народний комісаріат внутрішніх справ
НКДБ	Народний комісаріат державної безпеки
обком	обласний комітет
облвиконком	обласний виконавчий комітет
ПДПІ	Полтавський державний педагогічний інститут
РМ СРСР	Рада Міністрів Союзу Радянських Соціалістичних Республік
РМ УРСР	Рада Міністрів Української Радянської Соціалістичної Республіки
РНК	Рада народних комісарів
РПЦ	Руська православна церква
РС РПЦ	Рада у справах Руської Православної церкви
РС РК	Рада у справах релігійних культур
УРСР	Українська Радянська Соціалістична республіка
ЦДАВОУ	Центральний державний архів вищих органів влади України

ЦДАГОУ

Центральний державний архів громадських
об'єднань України

ЦК

Центральний комітет

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У сучасному глобалізованому світі все більшого значення набуває процес вибудовування різновекторного й багатовимірного комунікативного діалогу між людськими спільнотами, індивідуумами, між ними і державою загалом, передусім як діалогу культур. Релігія як невід’ємний складник людської культури займає у ньому важливе місце і є своєрідним засобом самовизначення як індивідуума, так і певних спільнот, збереження їхніх ідентичностей. Місія такого діалогу полягає у забезпеченні толерантності суспільної комунікації, гарантій з боку держави щодо демократичних прав і свобод й, зокрема права свободи совісті громадян. Сучасна дослідниця Л. Нагорна, синтезувавши погляди американського вченого Джозефа С. Ная, актуалізує концепцію «м’якої сили», яка може перерости в «державну стратегію розумної сили, що передбачає розуміння історії, налагодження особистісних мостів, повагу до культурних норм, релігійних почуттів, тощо»¹.

Історичний досвід України ХХ століття демонструє відсутність державно-церковного діалогу, що й призвело до встановлення домінування інституцій радянської держави над духовною сферою та перетворення атеїзму на один з базових складників комуністичної ідеології. Практика реалізації державно-конфесійних відносин у радянській Україні повоєнної доби характеризувалася амбівалентністю, що спричинила дезорієнтацію значної частини духовенства і віруючих. Дослідження релігійних процесів в Україні на завершальній стадії Другої світової війни та упродовж наступних двох десятиліть дають підстави стверджувати, що радянська влада на деокупованій території, формально визнаючи засади відокремлення церкви від держави і школи від церкви, свободу віросповідання і водночас свободу антирелігійної пропаганди, насправді дотримувалася курсу на обмеження релігійного життя. Відбувалося позірне «завуальоване» потепління у відносинах держави та Православної церкви, яке на практиці не було

підкріплене реальними діями з боку партійного керівництва та місцевої влади.

Особливої гостроти релігійне питання набуло у роки хрущовської «відлиги», коли на тлі загальної лібералізації державної влади пролонгувалося загалом негативне, навіть вороже ставлення до релігії у її марксистсько-ленінському трактуванні. По суті десталінізація суспільно-політичного життя не зачепила сфери державно-конфесійних відносин, лише посилила адміністративно-командний, репресивний за змістом, контроль над релігійними центрами та організаціями. Соціокультурне середовище, як і в міжвоєнний період, залишалося несприятливим для реалізації прав вірян. Тому питання і виклики державно-конфесійних відносин середини 1940-х – середини 1960-х рр. продовжують залишатися в центрі уваги дослідників у процесі формування «образу минулого» українського суспільства через історію релігійного життя на загальноукраїнському та регіональному рівнях. Це завдання одночасно має суспільне, наукове, інтелектуальне, моральне значення.

Актуальність теми дослідження зумовлюється не лише сучасними викликами українського суспільства, але й теоретико-методологічними потребами вітчизняної історичної науки. Відмовившись від упередженості радянської історіографії, сучасні вчені досліджують загальні проблеми ретроспективи державно-конфесійних відносин, історії окремих конфесій, однак при цьому здебільшого залишається осторонь регіональна специфіка релігійних процесів. Полтавщина як один з найбільших за територією історичних регіонів Центральної України є своєрідним зрізом загальноукраїнського контексту. Вона мала складну й суперечливу динаміку формування релігійної православної мережі, а громади перебували під пильним контролем партійно-державних органів. У регіональній площині відбувалися як типові, так і специфічні процеси і явища, осмислення яких має важливе наукове значення. Спеціального дослідження з цієї проблеми не існує, а фрагментарні розвідки потребують узагальнення.

Іншим чинником актуальності теми є пріоритетна увага сучасної гуманітаристики до дослідження феномену «колективної пам'яті у взаємозв'язку з проблемами ідентичності різних рівнів»². Поділяємо думку історикині А. Киридон, яка наголошує, що усвідомлення ідентичності є важливою з огляду на необхідність становлення й консолідації громадянського суспільства. Проте диференційоване за багатьма параметрами: соціокультурними, політико-ідеологічними, етнонаціональними, мовними, релігійними», українське суспільство залишається у «ситуації ідентифікаційної невизначеності». «Для значної частини громадян України стійка самоідентифікація спостерігається передусім з конкретним регіоном, випереджаючи за значенням інші типи ідентичності», – зазначає дослідниця³. Тому з'ясування характеру впливу комплексу чинників радянського соціокультурного простору на формування регіональної ідентичності вірян православних громад та категорій пасивних віруючих є актуальною науковою проблемою.

Отже, наукове осмислення історичного досвіду становища православних громад Полтавщини у державній політиці і соціокультурному просторі повоєнного двадцятиліття робить комплексний аналіз регіонального виміру теми дисертаційного дослідження актуальним.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота є складником наукової проблематики, яка розробляється на кафедрі історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. Вона виконана у межах наукової теми кафедри історії України «Роль музеїв та музейної справи в розвитку історичного краєзнавства на Полтавщині» (номер державної реєстрації 0117U003228) та наукових розробок кафедри історії України.

Об'єктом дослідження є політика радянської держави у сфері державно-конфесійних відносин середини 1940-х – середини 1960-х рр. щодо Православної церкви і релігійних громад.

Предметом дослідження є становище православних громад

Полтавщини в умовах зміщення акцентів антирелігійної стратегії у контексті трансформації державної політики й ідеологічних маркерів соціокультурного простору радянської України.

Мета роботи полягає у вивченні та аналізі становища православних релігійних громад і вірян через призму еволюції партійно-державної політики і радянських соціокультурних цінностей щодо релігії, релігійних організацій і вірян в епоху пізнього сталінізму та хрущовської відлиги.

Відповідно до поставленої мети розв'язувалися такі **дослідницькі завдання:**

- проаналізувати стан розробленості проблеми в історіографії;
- проаналізувати джерельну базу дослідження, її специфіку;
- розкрити зміни в системі контролю за діяльністю релігійних громад в радянській Україні у повоєнний період;
- охарактеризувати стан релігійності населення Полтавщини, його соціально-демографічні, вікові, культурно-освітні характеристики;
- дослідити внутрішні процеси й характеристики православних громад краю у досліджуваний період;
- проаналізувати механізми реалізації державної антирелігійної політики на Полтавщині у 1940–1960-х рр.;
- виявити основні форми і методи формування атеїстичних соціокультурних цінностей, механізми їх культивування та впровадження на регіональному рівні.

Хронологічні межі дослідження охоплюють середину 1940-х – середину 1960-х рр. Нижня хронологічна межа зумовлена зміною курсу радянського керівництва у ставленні до Православної церкви й створенням Ради у справах Руської Православної церкви (РСРПЦ). Зважаючи на організаційні й кадрові труднощі, затягування в часі створення апарату уповноваженого РСРПЦ у Полтавській області, ми визначаємо нижню хронологічну межу як середину 1940-х рр. Верхня хронологічна межа випливає із завершення періоду політичного лідерства М. Хрущова в СРСР у

жовтні 1964 р., з іменем якого пов'язаний курс на різке обмеження форм релігійної самоідентифікації населення, скорочення мережі храмів і монастирів, які діяли.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Полтавської області відповідно до адміністративно-територіального поділу досліджуваного періоду. Використання в тексті дослідження умовної історичної назви «Полтавщина» мотивується його поширеним уживанням як у документах та офіційному діловодстві, так і в розмовній лексиці. Разом з тим уточнимо, що в 1954 р. відбулися зміни в територіальних межах області – до складу Київської області були передані Яготинський і Згурівський райони. У зв'язку з утворенням 7 січня 1954 р. Черкаської області, до неї відійшли Гельмязівський, Драбівський, Золотоніський, Іркліївський, Чернобаївський, Шрамківський райони ⁴, до Кіровоградської – Онуфріївський та Новогеоргіївський райони. Ще раніше у 1932 р. до новоутвореної Чернігівської області від Полтавщини відійшли Прилуцький, Роменський, Варвинський, Талалаївський, Малодівицький і Недригайлівський райони, у 1939 р. до Сумської області – Липоводолинський і Синівський райони. Тому історичні факти, статистичні та інші дані наводяться у відповідності з належністю населених пунктів до меж Полтавської області.

Принципи та методи дослідження. У роботі над дисертаційним дослідженням використовувалися сучасні принципи і методи наукового пізнання, які становлять методологічний інструментарій дослідника. Вони спрямовані на всебічне вивчення суспільно-політичних, релігійних явищ, фактів і подій, об'єктивне відтворення й аналіз історичних реалій. Відштовхуючись від предмета дослідження, у центрі якого є православні громади, які перебувають у полі впливу державної політики і, водночас, є складником радянського соціокультурного простору, ми застосували соціокультурний підхід. Він є одним з визначальних у сфері досліджень гуманітарних наук загалом і теми дисертації, зокрема, а також обґрунтовує

взаємовпливи культури і суспільства, вплив культури на формування людини. Ми розуміємо соціокультурний простір як взаємопов'язаний комплекс культури як продукту людської діяльності, поведінкових стратегій і взаємодії людей на рівні повсякденних практик. Виходячи з інтерпретацій Т. Парсонса дослідницею В. Буяшенко⁵, культура у взаємодії із суспільством представлена у трьох аспектах. Оскільки релігія є складником людської культури, по-перше, вона передається як частина культурної спадщини або традиція. Саме у контексті останньої вона увійшла у повсякденне життя мешканців України і Полтавщини. По-друге, релігійні і культурні традиції це не продукт генетичної природи людини, а результат її тривалої діяльності. У середині ХХ століття релігійні традиції населення краю зазнавали істотних деформуючих впливів радянської держави. Їх вектори, характер, зміст і наслідки вже мало враховували інтереси й потреби спільнот (релігійних громад) й окремих індивідів. По-третє, культура й релігія як її складник є загальноприйнятими, тому ми розглядаємо їх з одного боку як продукт, з іншого – як чинник змін у формах людської соціальної взаємодії. Передусім ми враховували диференційованість суспільства у ставленні до релігії загалом і Православної церкви зокрема, в тому числі поступове укорінення атеїстичних цінностей, наростання протиріч і соціальних фобій щодо вірян. Такі трансформації суттєво ускладнювали міжкультурну комунікацію як на загальноукраїнському, так і регіональному рівнях, посилювали домінування партійно-державних директивних рішень, які порушували принцип свободи совісті⁶.

Православна громада розглядається у дисертації не лише як об'єднання прихильників православ'я, первинна одиниця у системі релігійних інституцій, але й як суб'єкт державно-конфесійних відносин досліджуваного періоду. Відповідно до радянського законодавства вони відігравали важливу роль правосуб'єктності конституційного права свободи совісті. Але насправді вони втрачали свій соціокультурний простір під тиском державної політики, що доводиться в дисертації.

Методологічною основою дослідження є визнані сучасною історіографією принципи історизму, об'єктивності, критичного аналізу, системності всебічності, наступності. Враховуючи, що віряни православних громад – це люди з притаманною їм сукупністю усталених світоглядних цінностей, релігійних поглядів та почуттів, помітну роль відіграв принцип психологічного детермінізму.

Одним з визначальних є принцип історизму, згідно з яким історичні явища пояснюються з погляду їх розвитку, еволюції. Релігійна ситуація і її суб'єкти розглядаються у їх еволюції упродовж тривалого історичного періоду під дією державної політики. За допомогою методу критичного аналізу був вивчений значний обсяг історіографічних джерел, їх репрезентативність з урахуванням їхньої інформативної цінності для розкриття сутності так званого нового курсу Й. Сталіна щодо Православної церкви.

Принцип об'єктивності впливає в контексті цивілізаційного підходу до історії як до об'єктивного процесу. Він має глибокий етичний зміст, оскільки вимагає від історика відмовитися від перекручення й фальсифікації фактів, уникати конструювання історичних сюжетів на догоду кон'юнктурним інтересам. У дисертації ми дотримуємося принципу об'єктивності при відображенні ролі партійно-державного керівництва, співробітників апаратів уповноваженого РСРПЦ у руйнуванні традиційних цінностей людей, які не відмовилися від релігійних вірувань і переконань.

Принцип системності дозволив підійти до розгляду предмета дослідження комплексно, охопивши визначені аспекти взаємовідносин партійно-державних органів і релігійних організацій, духовенства, громадян поза церквою. Цей принцип спонукав також враховувати здобутки дослідників різних історичних епох та країн, що відображено в дисертації, забезпечуючи цілісність історіографічного аналізу проблеми та комплексне її осмислення. У тісній єдності з попереднім є принцип всебічності, керуючись яким ми враховували всі внутрішні і зовнішні, об'єктивні і суб'єктивні

чинники впливу на складні амбівалентні процеси загальнодержавного та регіонального релігійного життя, формування особливостей характеристик віруючої спільноти Полтавщини. Принцип всебічності також став дієвим інструментом повноти дослідження. Зокрема ми розглядали дослідницькі завдання з урахуванням усіх джерел і фактів, які формують загальне бачення становища православних громад і вірян Полтавщини у контексті трансформацій періодів пізнього сталінізму і хрущовської відлиги.

Принцип наступності дозволив осмислити попередні наукові напрацювання й дискурси істориків, виокремити тенденції в оцінках, інтерпретаціях державно-конфесійних відносин довоєнної і повоєнної доби.

Принцип психологічного детермінізму дозволив у процесі вивчення соціальної поведінки вірян простежити об'єктивну зумовленість певних проявів людської психіки і поведінки. Зокрема ми через документальні свідчення та матеріали проведених усних опитувань виявили мотиви поведінки вірян, таємного здійснення церковних обрядів, постійний пошук можливостей задовольняти власні релігійні потреби в умовах атеїстичної держави. Моделі поведінки людей часто формувалися під впливом страху невідповідності форматам радянської ідеології.

Завдання дисертаційної роботи реалізовані завдяки застосуванню низки дослідницьких методів. Використані загальнонаукові (критичного аналізу, синтезу, індуктивний і дедуктивний) та спеціально-історичні (проблемно-хронологічний, історико-генетичний, порівняльно-історичний, історико-типологічний, метод інтерв'ю) методи дослідження. Так, метод критичного аналізу дозволив нам не лише виявити накопичені знання з історії державно-конфесійних відносин загалом повоєнного двадцятиліття, але й виокремити нерозв'язані наукові завдання, зокрема у площині регіонального зрізу проблеми, деякі тенденційні тлумачення та інтерпретації, потенціал виявлених джерел тощо. Цей метод сприяв виявленню інформаційного потенціалу історіографії та джерельної бази проблеми. Метод синтезу дозволив у процесі дослідження побачити його як єдине ціле, логічно

поєднати структурні компоненти теми, присвячені питанням державного контролю апарату з питань релігії, православним громадам, вірянам, формам і методам атеїстичної пропаганди, обґрунтуванні теоретичних висновків. Загальнонаукові методи індукції і дедукції є універсальними інструментами для всебічного і глибокого розкриття теми нашого дослідження, розглядаючи її через призму єдності накопиченого масиву фактів, суджень, оцінок явищ про становище православних громад і вірян на Полтавщині у всіх його виявах, так і виокремлюючи структурні частини цілого для його глибокого осмислення. Індуктивний метод дав можливість сформулювати висновки дослідження.

Крім загальнонаукових методів були використані й спеціально-історичні. Зокрема проблемно-хронологічний метод став визначальним у дослідженні динаміки історичних процесів у взаєминах релігійних громад і вірян з новоутвореними органами контролю за їхньою діяльністю у хронологічному вимірі. При цьому зверталася увага на стійкі періоди або точки відліку трансформаційних змін у державно-конфесійних відносинах повоєнного двадцятиліття. Історико-генетичний метод сприяв дослідженню теми з урахуванням конкретного історичного контексту взаємовідносин Руської Православної церкви, вірян та духовенства з органами радянської влади у досліджуваній період, встановленню причинно-наслідкових зв'язків у межах теми дисертаційної роботи.

Порівняльно-історичний метод допоміг встановити мету, нерозв'язані дослідницькі завдання на основі компаративного аналізу досягнень історіографії державно-конфесійних відносин у різні періоди радянської доби, виокремити регіональний аспект як важливу наукову проблему. Історико-типологічний метод застосовано для класифікації або структурування подій, явищ, фактів, теоретичних компонентів з метою врахування специфіки релігійності населення краю, його проявів та реагування органів влади.

Метод інтерв'ювання суб'єктів досліджуваних процесів дозволив не лише розширити потенціал джерельної бази, отримати оригінальні свідчення сучасників епохи, але й на основі опитування було доведено або спростовано окремі усталені твердження, висновки.

Наукова новизна одержаних результатів визначена постановкою мети, завдань, предмета дослідження.

Вперше:

- на основі широкого кола джерел здійснено комплексний аналіз нової парадигми становища православних громад в умовах трансформації моделі державно-конфесійних відносин середини 1940-х – середини 1960-х рр.;

- досліджено теоретичні засади і практику реалізації нового курсу партійно-державного керівництва у сфері державно-конфесійних відносин на регіональному рівні;

- реконструйовано процес становлення системи контролю за діяльністю релігійних громад через державні та громадські органи;

- обґрунтовано висновок про незмінність курсу радянської держави на витіснення релігії з соціокультурного повсякдення населення Полтавщини;

- проаналізовано стан релігійності населення Полтавщини та його соціально-демографічні, вікові, освітні характеристики;

- показано на основі документальних матеріалів практику впровадження атеїстичних цінностей у молодіжне середовище ;

Уточнено:

- форми реагування органів місцевої влади на директивні документи щодо розбудови апарату й діяльності уповноваженого РСРПЦ;

- роль лекційної атеїстичної пропаганди як інструменту маніпулювання масовою суспільною свідомістю;

- характер і статистику релігійних обрядів на Полтавщині в окремі періоди.

Подальшого розвитку набули:

- виявлення і підтвердження на основі інтерв'ювання респондентів явищ дискримінаційного характеру за ознаками віри і соціального походження у часи хрущовської відлиги з локалізацією в Полтавській області;

- з'ясування впливу рішень, вказівок вищих партійних та радянських структур на процес ліквідації православних храмів і монастирів на Полтавщині;

- розкриття закономірної залежності взаємодії радянських органів державної безпеки і партійно-радянських структур у процесі як створення РСРПЦ і її апаратів на місцях, так і в ході жорсткого наступу на Православну церкву наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр.

Практичне значення одержаних результатів дисертаційної роботи полягає в тому, що вони можуть бути використані при розробці навчальних курсів, створенні навчальної літератури для закладів освіти, написанні узагальнювальних праць з новітньої історії України, історії Полтавщини. Матеріали дисертації стануть у нагоді в історико-краєзнавчих дослідженнях, створенні та доповненні музейних експозицій.

Апробація результатів дослідження. Основні результати та зміст роботи обговорювалися у ході наукового семінару кафедри історії України Запорізького національного університету, на засіданнях кафедри історії України та аспірантського семінару Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Положення і результати дисертаційного дослідження знайшли відображення у доповідях на наукових і науково-практичних конференціях міжнародного, всеукраїнського та регіонального рівнів: Всеукраїнській науковій конференції «Треті Череванівські читання» (Полтава, 2016 р.); Регіональній науковій конференції «Сучасна наука і краєзнавство: елементи взаємодії» (Полтава, 2016 р.); Регіональній науковій конференції «Основи лідерства: Наукові концепції» (Полтава, 2016 р.); Міжнародній науковій конференції «Патріарх Йосиф Сліпий – знайомий і незнаний» (Полтава, 2017 р.); VI Всеукраїнській науковій конференції «Держава і церква в новітній

історії України» (Полтава, 2017 р.); Всеукраїнській науковій конференції (з міжнародною участю) «Четверті Череванівські наукові читання (до 100-річчя з часу створення історико-філологічного факультету в Полтаві)» (Полтава, 2018 р.); Регіональній науковій конференції «Освіта на Полтавщині: історична ретроспектива» (Полтава, 2018 р.); Міжнародній науковій конференції «Великий терор 1937 – 1938 рр.: жертви та виконавці» (Полтава, 2018 р.); XXII Регіональній науковій конференції магістрантів та аспірантів факультету історії та географії ПНПУ імені В. Г. Короленка (Полтава, 2019 р.); Всеукраїнському науково-практичному семінарі «Медіаграмотність: вивчай та розрізняй» (Полтава, 2019 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Советська окупація Західної України 1939 рік : погляд через 80 років» (Київ – Тернопіль, 2019 р.); VII Всеукраїнській науковій конференції «Держава і Церква в новітній історії України» (Полтава, 2019 р.); IV Всеукраїнській науково-практичній конференції «Документно-інформаційні комунікації в умовах глобалізації: стан, проблеми, перспективи» (Полтава, 2019 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Сучасні проблеми національно-культурної ідентичності: регіональний вимір» (Полтава, 2020 р.); V Всеукраїнській науково-практичній конференції «Документно-інформаційні комунікації в умовах глобалізації: стан, проблеми і перспективи» (Полтава, 2020 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні соціокультурні процеси: компетентнісно-аксіологічний аспект» (Полтава, 2020 р.), Всеукраїнській конференції «Гуманітаристика: освітянські студії» (Полтава, 2021 р.).

Апробація результатів дослідження відбувалася у процесі участі у Міжнародних Літніх школах: «Йосиф Сліпий у контексті міжнародних церковних та політичних відносин» (Рим, Центр Святої Софії, 2017 р.), «Соціальна думка Андрія Шептицького» (Львів, 2019 р.).

Публікації. За матеріалами дисертації опубліковано 13 наукових статей, 5 із яких – у виданнях, включених до Переліку наукових фахових видань

України, 1 – у зарубіжному виданні, 7 – у виданнях, що додатково відображають результати дослідження.

Структура та обсяг дисертації зумовлені метою та завданнями дослідження. Робота складається з анотацій українською та англійською мовами, переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів, які поділяються на шість підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків. Загальний обсяг роботи становить 278 сторінок, обсяг основного тексту – 215 сторінок.

1. Нагорна Л. П. Історична культура: концепт, інформаційний ресурс, рефлексивний потенціал. Київ : ІПЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 382 с., С. 6.

2. Киридон А. Колективна пам'ять як домінанта регіональної ідентичності : теоретико-методологічний дискурс. *Сучасні проблеми національно-культурної ідентичності: регіональний вимір* : зб. наук. ст. за матеріалами Всеукр. наук.-практ. конф., (24–25 верес. 2020 р.). Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2020. С. 13–28, С. 13–14.

3. Киридон А. Колективна пам'ять як домінанта регіональної ідентичності : теоретико-методологічний дискурс. *Сучасні проблеми національно-культурної ідентичності: регіональний вимір* : зб. наук. ст. за матеріалами Всеукр. наук.-практ. конф., (24–25 верес. 2020 р.). Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2020. С. 14.

4. Бабенко Л., Білоусько О., Єрмак О. та ін. Полтавщина: влада на історичних паралелях. Вид. друге, перероб. і доп. Полтава : АСМІ, 2012. 400 с., С. 248.

5. Буяшенко В. Соціальне піклування і динаміка соціокультурного простору.

URL: www.socosvita.kiev.ua/sites/default/files/Buyashenko_2011.pdf.

6. Щербина В. Міжкультурна комунікація у сучасному соціокультурному просторі. URL: ela.kpi.ua/jspui/bitstream/123456789/7616/1/12_sher.pdf.

РОЗДІЛ I

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДжЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Проблема державно-конфесійних відносин є однією з пріоритетних у сфері сучасних наукових досліджень в Україні. Зростання наукового інтересу до неї пов'язане з динамічним відродженням конфесій, активізацією релігійного життя, глибокими структурними змінами, які відбуваються після надання автокефалії Православній церкві України, інструменталізацією релігійно-конфесійних питань у сучасній політиці тощо. Період державно-конфесійних відносин середини 1940-х – середини 1960-х рр. отримав належну увагу дослідників лише на межі 1980–1990-х рр. під впливом демократичних процесів. Нові політичні реалії не лише зняли табу на тематичний спектр досліджень, але й змінили всю парадигму наукових інтерпретацій та оцінок релігійного життя за радянської доби.

У дослідженні теми становища Православної церкви та православних громад у загальноукраїнському та регіональному вимірах упродовж періоду пізнього сталінізму та хрущовської доби й формуванні історіографічного масиву можна умовно виділити праці радянського та пострадянського періодів. До останнього входять наукові дослідження українських істориків та релігієзнавців доби незалежності України. Нами було використано хронологічний та проблемно-тематичний підходи, які дозволили проаналізувати історіографічні здобутки у часовій послідовності й тяглоті, простежуючи трансформацію поглядів та підходів учених до вивчення проблеми.

Радянська історіографія формувалася в умовах цензури, жорстких ідеологічних імперативів, яким мали відповідати результати і висновки наукових праць. Тому вона оцінюється як політично заангажована та неспроможна глибоко пояснити складні й суперечливі процеси у середовищі вірян, боротьбу останніх за збереження власної ідентичності й елементарне

виживання. Формування нового комуністичного світогляду громадян партійно-державна влада покладала в тому числі й на науковців. Силою власного авторитету, підкріпленого системою державної антирелігійної пропаганди, вони мали доводити абсурдність віри в Бога, викривати ворожий антинародний зміст церковно-релігійної діяльності церковних організацій, антирадянську спрямованість релігійних догм, спрямовувати молодь на формування стійких антирелігійних стереотипів.

Однак задля цілісного сприйняття та поглибленого розуміння закономірностей вивчення державно-конфесійних відносин досліджуваного періоду варто брати до уваги історіографічні здобутки радянського періоду як підставу для компаративного аналізу, джерела фактологічного матеріалу, розуміння сутності класового підходу в методології у розрізі комплексного підходу до вивчення обраної теми.

Радянська історіографія питань свободи совісті та державно-релігійних відносин представлена численними працями. Але, попри це, їх автори, серед яких були історики, філософи, функціонери антирелігійних органів були обмежені ідеологічними рамками ленінського тлумачення «класової ролі церкви і духовенства в підтримці чорносотенного уряду й буржуазії в її боротьбі з робітничим класом»¹. Такі праці поєднували спільні завдання атеїстичної пропаганди, демонстрації релігії як пережитку минулого та доведення закономірності її зникнення. Для праць радянської історіографії була притаманною повторюваність фактів та одноманітність інтерпретацій. Серед дослідників, чії праці охоплювали зазначений період, можна назвати Ю. Бабінова², И. Бражника³, А. Валентинова⁴, В. Куроєдова⁵, В. Москальця⁶ та ін. Зокрема у праці В. Куроєдова, багаторічного співробітника регулювальних державних органів, подавалася ретроспектива антирелігійних кампаній під кутом зору об'єктивної зумовленості витіснення релігії і церкви як контрреволюційної й антирадянської за характером, виправдання жорсткого курсу державної політики. Також робився акцент на

закономірності заміщення релігійної свідомості «радянським поглядом на сучасне життя», вироблення методів впливу на віруючих ⁷.

Досить характерними за тематичною спрямованістю були праці, присвячені участі партійних, комсомольських, громадських організацій в антирелігійних кампаніях. Так керівна роль партійних комітетів щодо комсомольських організацій в Українській РСР з атеїстичного виховання молоді стала предметом дослідження статті М. Траф'яка і Є. Паньківа. Вони залучають матеріали і факти, які на їхню думку підтверджують ефективність втілення в практику антирелігійної пропаганди партійних постанов кінця 1950-х – початку 1960-х рр.. Автори наголошують на новаторстві та загальному схваленні таких форм роботи як атеїстичні лекції, пересувні атеїстичні клуби, тематичні вечори, вплив радіомовлення й преси на формування атеїстичного світогляду молоді⁸. Вирішальну роль парторганізацій в обмеженні впливу релігійних факторів на молодь упродовж 1950–1960-х рр. досліджували О. Воронкін та В. Литвиненко ⁹.

Привертає увагу той факт, що автори радянської доби концентрують увагу на провідній ідеї керівництва комуністичної партії організацією атеїстичної пропаганди як елементу соціокультурного простору. Отже, державна політика зміщується від репресивного складника до ідеологічного.

Разом з тим зазначимо, що практично не було спеціальних досліджень, присвячених регіональним проблемам еволюції державно-конфесійних відносин від сталінської лібералізації до наступу на православне середовище.

Найбільшими накладками видавалися матеріали у серії «На допомогу лектору» на кшталт брошур під егідою товариства «Знання» або партійних органів ¹⁰. Але здебільшого такі матеріали виконували пропагандистську роль і були розраховані не стільки на наукову аудиторію, скільки на широкий суспільний загал. Так, у популярній формі здійснювалася критика релігійних вчень, психологічних основ релігійних вірувань, аргументація переваг матеріалістичного світогляду, що на думку авторів мало б вплинути на скорочення числа віруючих, релігійної обрядовості ¹¹.

Іншим завданням подібної літератури було ознайомлення якнайширших верств суспільства з окремими конфесіями ортодоксального православ'я та протестантських громад (їх іменували винятково сектантськими – авт.) з особливим акцентом на їхній бузувірській сутності, ізоляції віруючих від соціально-економічних та соціокультурних процесів, деструктивному впливі на психологічний стан людини. У цьому контексті йшлося передусім про нелегалізовані заборонені течії¹².

Релігійне життя періоду пізнього сталінізму та хрущовської відлиги досліджували й радянські філософи-релігієзнавці, які на той час кваліфікувалися як спеціалісти з наукового атеїзму. Так, соціально-демографічні характеристики вірян, які проживали в окремих регіонах УРСР та РРФСР, особливості їхньої релігійної свідомості та релігійної поведінки, атеїстичне виховання молоді, специфіка методики вивчення релігійних поглядів проаналізовано в книзі Л. Ануфрієва і В. Кобецького «Религиозность и атеизм (социологические очерки)»¹³. Автори також запропонували класифікацію вірян за ступенем їхньої релігійності і невіруючих за ступенем світоглядної атеїстичної переконаності. За їхніми висновками була змальована досить оптимістична картина успіхів атеїстичної пропаганди. У цьому контексті варто відзначити книгу «Современный верующий: Социально-психологический очерк» Є. Дулумана, Б. Лобовика, В. Танчера¹⁴. У ній висвітлено широкий спектр питань із повсякденного життя вірян УРСР та їхньої релігійності. Автори розглянули соціально-демографічні характеристики, поділ вірян за ступенем їхньої релігійної віри, мотивацію релігійності, уявлення вірян про Бога, прояви релігійних почуттів, впливи на релігійну віру атеїстичної пропаганди тощо. До розгляду характеристик окремих соціальних груп населення з точки зору соціологічних даних звертався А. Єришев у книзі «Досвід соціологічних досліджень релігійності (Актуальні проблеми атеїстичного виховання)»¹⁵. Зазначимо при цьому, що сучасні дослідники не схильні довіряти об'єктивності радянської соціології, зважаючи на її заангажованість.

Значну увагу радянських релігієзнавців привертала питання формування і трансформації релігійної свідомості. Складникам цієї проблеми присвячені монографії В. Москальця «Религиозный культ: особенности функционирования и пути преодоления»¹⁶, В. Павлюка «Психология современных верующих и атеистическое воспитание (Социально-психологическое исследование)»¹⁷. Автори висвітлювали не лише зміст релігійних уявлень, але й прояви релігійних почуттів і настроїв, показували соціально-психологічні типи вірян, пов'язуючи їх виникнення з соціальним походженням, класовими і релігійними пережитками та ін.

Інший автор О. Онищенко у монографії «Социальный прогресс, религия, атеизм (эволюция современного религиозного сознания и проблемы формирования атеистического мировоззрения)» розглядав релігію і релігійну свідомість людей, які мали віру як гальмо соціального прогресу, наукового поступу. На його переконання тільки повне домінування атеїстичного світогляду може прискорити успіхи радянського суспільства в усіх сферах¹⁸.

Важливе місце в радянській ідеологічній літературі відводилося аналізу правової бази державно-конфесійних відносин, обґрунтуванню нібито повної реалізації принципу свободи совісті в СРСР. Відзначимо праці авторів М. Бабія¹⁹, М. Кириченка²⁰, В. Клочкова²¹, В. Куроєдова²². Так, у працях вказаних авторів впевнено стверджувалося, що в радянській дійсності не порушувалися права вірян і духовенства, арештам і репресіям піддавалася лише та частина духовенства, яка проводила «контрреволюційну діяльність, а відокремлення школи від церкви забезпечило правильне формування нового покоління з науково-матеріалістичним світоглядом. При цьому не піддавалося сумніву неухильне дотримання принципу свободи совісті у контексті радянської дійсності.

Отже, аналіз низки праць радянських дослідників, які безпосередньо чи опосередковано висвітлювали проблеми становища вірян Православної церкви періоду середини 1940-х – середини 1960-х рр., показав, що вони мали класово-ідеологічний зміст, виправдовували антирелігійну політику

держави, обґрунтовували закономірність сходження з суспільної арени релігійних цінностей та вірян з релігійним світоглядом, перемогу атеїстичного світогляду. Недоліки радянської історіографії державно-конфесійних відносин пояснюються також обмеженістю джерельної бази – учені користувалися лише відкритими цензурою для доступу архівними фондами, а методологічною основою були тільки положення марксистсько-ленінської теорії. Один із представників радянських філософів-релігієзнавців Л. Митрохін в роки перебудови, критикуючи надмірно войовничий атеїстичний доробок, писав: «Пропагандисти наукового атеїзму давно звикли розглядати себе не стільки як дослідників реального життя, скільки як борців проти свідомо „чужої” ідеології і конструкторів „нової людини”. Тому для них (як, зрештою, для відповідних редакторів і видавців) вирішальними були не критерії глибини і достовірності в поясненні релігії, а ідеологічна „войовничість” і неодмінна „наступальність”. Якраз тому, до речі, атеїстичні публікації стали зоною для серйозної критики...»²³. Поділяємо точку зору історика О. Тригуба, який зазначав, що використання праць дослідників радянського періоду можливе за умови критичного осмислення поданої інформації та її інтерпретації й наведених фактів²⁴. Наукового аналізу регіональних проблем релігійного життя православних вірян у розрізі Полтавської області не проводилося.

Переломним моментом історіописання, присвяченого релігійним питанням став 1988 р., коли відзначалося тисячоліття хрещення Русі. Той день патріарх Філарет, тодішній екзарх України, митрополит Київський і Галицький згадував як «друге хрещення Русі»²⁵. Влітку 1988 р. у Києві вперше за 70 років радянської влади на державному рівні відбулися урочистості за участю представників влади, а СРСР фактично визнав, що є частиною світової християнської цивілізації. За словами патріарха Філарета, який керував підготовкою до урочистостей, компартійна влада не могла проігнорувати відзначення тисячоліття прийняття християнства, до якого долучилися всі зарубіжні митрополії Православної та Греко-Католицької

церков, інакше це б продемонструвало всьому світові, що в «Радянському Союзі немає свободи совісті»²⁶.

Іншим чинником було й те, що на середину 1980-х рр. радянська влада стала більш лояльною щодо церкви, яка виконувала роль «миротворця» у відносинах з капіталістичним світом. Паралельно спостерігалася активізація інтересу як до історії державно-конфесійних відносин, так і історії окремих релігійних конфесій, зокрема Православної церкви.

На межі 1980–1990 рр. з посиленням відцентрових політичних тенденцій, проголошенням державної незалежності України розпочинається другий етап становлення історіографії. У цей час під впливом значних соціально-політичних змін набирає обертів викриття злочинів сталінізму. На тлі зростання суспільного інтересу до релігійного минулого українського народу відбувається переосмислення ставлення до Православної церкви з боку держави за радянської доби. Особливу роль відіграла «архівна революція», яка дала доступ науковцям до засекречених матеріалів, які висвітлювали богоборчу політику більшовицької держави.

Варто зауважити, що перші наукові розвідки українських дослідників мали узагальнювальний характер і не виокремлювали вузьких тематично-хронологічних проблем. Першою такою працею стало дослідження В. Єленського «Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990)»²⁷. Ця праця стала короткою ретроспективою всіх етапів партійно-державної політики щодо Православної церкви й одночасно в ній були накреслені дослідницькі напрямки у сфері державно-конфесійних відносин.

Не можемо не відзначити, що певний час у науковому просторі домінували дослідження хронологічно зосереджені у 1920–1930 рр. і присвячувалися переважно сталінським репресіям духовенства і вірян. Одним з піонерів цієї теми став В. Пашенко²⁸. Відносно вузькість порушеної теми вчений компенсував своїми наступними працями, а на початку 2000-х рр. її суттєво розширили О. Ігнатуша²⁹, А. Киридон³⁰, О. Тригуб³¹. Аналіз, судження, висновки зазначених авторів здобули визнання серед дослідників

державно-конфесійних відносин й за багатьма параметрами стали хрестоматійними, а їхні методологічні підходи є універсальними також для дослідження трансформацій державно-конфесійних відносин повоєнного двадцятиліття.

Суттєве методологічне значення для нашого дослідження має введений А. Киридон у систему державно-церковних відносин третього складника – суспільства ³². Взаємовпливи соціального чинника й державної політики дають можливість побачити місце православних громад вірян в умовах переходу від тимчасової лібералізації до «суворої відлиги» за визначенням В. Єленського, формуванні атеїстичної держави. Дослідниця також обґрунтувала наукове положення про взаємозалежність професійної історіографії та політики пам'яті. Авторка окреслює підходи до осмислення ролі історика в цих процесах із урахуванням того, що він постає одночасно свідком історичного процесу та дослідником ³³.

Тяглість вивчення етапів становища Православної церкви у роки Другої світової війни продовжили Ю. Волошин ³⁴ та О. Лисенко ³⁵. О. Лисенко фактично заклав системне уявлення про еволюцію ставлення до Православної церкви вищого партійно-державного керівництва в останні роки війни, висвітлив зміни в законодавчій базі та створення РСРПЦ і РСРК, їх організаційне закріплення, участь релігійних громад і духовенства у допомозі фронту і тилу на завершальному етапі війни та ін. О. Лисенко чи не вперше висловив точку зору щодо оцінки поведінки духовенства в період нацистської окупації, зазначивши, що згідно з церковними приписами вони не повинні були залишати вірян і разом з ними адаптуватися до нових умов окупаційного режиму.

Поштовх до виокремлення періоду 1950-х рр. також здійснив В. Єленський. Він торкнувся політики ужорсточення антирелігійної політики наприкінці 1950-х рр., назвавши його «суворою „відлигою“», однак у рамках опублікованої статті лише окреслив предмет дослідження ³⁶.

1991 р. вийшла стаття І. Меркатуна «Антирелігійна кампанія 50–60-х років на Україні»³⁷, яка стала однією з перших наукових розвідок про становище РПЦ у повоєнний період, спробою показати долю культових споруд, їх закриття та нищення. Спираючись на аналіз партійних документів, напрямки й методи наступу на Православну церкву розкрив В. Баран³⁸.

Етапним досягненням історіографії стало видання 10-томної «Історії релігій в Україні» Відділенням релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України за редакцією А. Колодного³⁹. Том третій «Православ'я в Україні» присвячений історії православ'я в Україні після приєднання Київської митрополії до Московської патріархії до новітнього часу. Ґрунтовний розділ про особливості розвитку православ'я в радянській Україні 40–80-х рр. ХХ ст. написаний В. Пащенком.

Окремо наголосимо на ролі результатів дослідження В. Пащенка у розкритті проблеми трансформації релігійного життя у повоєнний період та період хрущовської відлиги. Він по праву вважається засновником нового міждисциплінарного напрямку в українській історіографії, присвяченого державно-церковним відносинам. Йому належить двотомна монографія «Православ'я в новітній історії України»⁴⁰ та ціла низка інших наукових розвідок і монографій⁴¹, присвячених досліджуваному періоду. У двох-томному виданні, яке базується на численних архівних матеріалах центральних і обласних архівів, неодноразово згадуються події на Полтавщині, однак вони ілюструють загальні тенденції в масштабах України і спеціально не розкривають регіональний зріз релігійного життя.

Навколо вченого згуртувалася наукова школа, здебільшого представлена полтавськими науковцями, серед яких слід назвати Л. Бабенко, Ю. Волошина, Р. Сітарчука, Ю. Вільхового, О. Лахна, Л. Швеця. Зокрема Л. Швець досліджував діяльність апарату Ради у справах РПЦ, антирелігійні заходи радянської влади та питання боротьби з релігійністю серед української молоді⁴².

Відзначимо дослідження Л. Бабенко, яка в монографії «Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і Православної церкви в Україні (1918–середина 1950-х рр.)»⁴³ проаналізувала силові механізми реалізації державної антирелігійної політики доби сталінського тоталітаризму. Дослідниця простежує тяглість державної політики щодо Церкви від карально-репресивної у 1920–1930-х рр. до зміни її на ліберальну у післявоєнні роки. Інформативними для нашого дослідження є й численні наукові статті Л. Л. Бабенко⁴⁴, тематика яких присвячена питанням державно-церковних відносин, антирелігійній пропаганді, життю вірян та священнослужителів на території УРСР та Полтавщини.

Розумінню ситуації щодо права свободи совісті представників різних релігійних конфесій у роки хрущовської відлиги сприяла монографія О. Бажана та Ю. Данилюка «Випробування вірою. Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х–1980-ті рр.»⁴⁵. У ній розкриті внутрішні протиріччя в РПЦ, а також особливості українського релігійного дисидентства, діяльність «катакомбної» УГКЦ, громадський рух за її легалізацію, боротьбу духовенства та вірян проти обмеження релігійної діяльності

Загалом, у першій половині 1990-х рр. дослідники фактично тільки започаткували системне вивчення цього періоду та опублікували невелику кількість статей, присвячених переважно хрущовській антирелігійній кампанії. Мова йде про праці В. Барана, В. Войналовича, В. Єленського.

Особливе місце в історіографії становища РПЦ та інших конфесій повоєнного двадцятиліття займає праця В. Войналовича «Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1980-х років: політологічний дискурс»⁴⁶, яка була опублікована в 2005 р. і вже стала хрестоматійною у цій сфері досліджень. Автор розглядає проблеми релігійного життя через призму політологічного аналізу. У монографії системно і детально досліджуються моделі державної політики, що застосовувалися до різних церков, в тому числі й Православної.

В. Войналович сформулював чимало теоретичних положень, які дозволяють оцінювати їх як методологічний арсенал для подальших досліджень проблеми державно-конфесійних відносин упродовж 1940–1960-х рр. Важливо, що автор приділяє увагу з'ясуванню проблем державно-конфесійних відносин сучасної України, які є безпосереднім наслідком десятиліть радянської церковної політики. Численні статті вченого є підґрунтям для глибшого розуміння різних аспектів проблеми, в тому числі й регіонального характеру⁴⁷.

На тлі сучасних досліджень останніх років вирізняється оригінальністю постановки дослідницьких проблем та широтою узагальнень монографія Ю. Каганова «Конструювання «радянської людини» (1953-1991): українська версія»⁴⁸. Автор присвятив свою працю аналізу чинників і наслідків здійснення комуністичного експерименту – вихованню нової радянської людини в Українській РСР, яке він назвав «конструюванням». У цьому контексті в її окремих розділах автор зачіпає й проблему побутування релігійного світогляду та впертих зусиль партійно-державних органів щодо його викорінення. На основі численних архівних документів, спогадів, інтерв'ю та інших джерел дослідник показав як прищеплювалися цінності «будівника комунізму», а також прояви опору ідеологічній та культурній уніфікації суспільства. Нав'язування атеїстичних цінностей Ю. Каганов розглядає як один з інструментів конструювання радянської людини.

Глибинні процеси соціокультурного характеру в середовищі православних громад в Українській РСР у повоєнні десятиліття проаналізувала дослідниця Н. Шліхта⁴⁹. Авторка дослідила форми та методи атеїстичної пропаганди, а також процеси після Львівського собору 1946 р.. На її думку формально «возз'єднані» з РПЦ греко-католики спричинили поступову, хоч і повільну українізацію й автономізацію Українського екзархату.

Вивченням питань проявів релігійності серед дітей та молоді, антирелігійної пропаганди, наслідків застосування релігійного законодавства

про культу та долі культових споруд у часи наступу радянської влади на Церкву займалися дослідниці Г. Маринченко⁵⁰, Л. Паніна⁵¹, О. Тєвікова⁵². Остання ілюструє своє дослідження низкою прикладів на основі архівних матеріалів Полтавщини.

Глибокий аналіз державно-церковних відносин та релігійних процесів в УРСР дає в своїх наукових розвідках П. Бондарчук⁵³. Автор ілюструє мотиви релігійності населення країни, характеризує релігійну поведінку вірян, позахрамову релігійність, усвідомлення людьми ідеї Бога, ставлення до релігійних обрядів, церковних норм та канонів у добу радянського атеїзму.

Розгляду проявів релігійності та впливів щодо їх викорінення серед освітян, студентів педагогічних вишів у контексті широкої теми приділив увагу О. Лук'яненко⁵⁴. Він проаналізував суб'єктні взаємовпливи освітянського середовища і органів партійно-державної влади упродовж тривалого історичного періоду, в тому числі й період повоєнного десятиліття. На наш погляд, автор достатньо переконливо показав, яку роль відводила держава вчителям у формуванні матеріалістичного світогляду учнів та їхніх батьків.

Питаннями взаємовідносин радянської держави та РПЦ займалися і зарубіжні дослідники, серед яких найбільшу питому вагу становлять російські історики та церковні діячі. З початку 1990-х рр. новітня російська історіографія поповнилася новими роботами, автори яких докорінно переглядали традиційну концепцію релігійної політики Радянського Союзу. Перші опубліковані праці цього періоду сформуливали своєрідний алгоритм виокремлення пріоритетних питань та їхнього подальшого дослідження.

Одним із перших російських дослідників, що зробив спробу об'єктивної оцінки релігійної політики радянської держави був В. Алексєєв⁵⁵. Він розмірковував над виявленням причин антирелігійної політики радянської держави, її методами, способами народного протесту проти богоборчої політики.

Проблеми державно-церковних відносин з початку 1990-х рр. розробляв у своїх працях М. Одинцов ⁵⁶. Його публікації є одними з найбільш цитованих серед дослідників проблеми. Особливу увагу автор акцентував на становищі релігійних організацій і об'єднань упродовж радянської доби. М. Одинцов одним із перших порушив питання про причини і наслідки зустрічі Й. Сталіна з керівництвом Руської Православної церкви 4 вересня 1943 р. та опублікував доповідну записку голови Ради у справах РПЦ Г. Карпова на ім'я Й. Сталіна про цю зустріч.

Значний внесок у розробку тематики діяльності РПЦ у період пізнього сталінізму та хрущовської доби здійснила очільниця Центру історії релігії і церкви Інституту російської історії РАН О. Васильєва ⁵⁷. У монографії «Русская православная церковь в политике советского государства в 1943–1948 гг.» вона зосередила увагу на патріотичній діяльності церкви, діяльності Ради у справах РПЦ, становищі парафій і громад Православної церкви на окупованих територіях. Однак український аспект не був спеціальною темою дослідження цієї праці.

Із-поміж численних російських видань, що аналізують релігійне життя в Радянському Союзі, варто відзначити монографію М. Шкаровського «Русская православная церковь при Сталине и Хрущеве» ⁵⁸. У ній автор порушив низку питань у розрізі досліджуваної в дисертації проблеми і життя Церкви в Радянському Союзі загалом. Він детально розкриває нову парадигму державно-конфесійних відносин від завершального етапу Другої світової війни, не ідеалізуючи її й акцентуючи на прагматичному використанні авторитету Церкви як суспільної інституції. Дослідник звертається й до оприлюднення проявів релігійної свідомості та поведінки вірян, які мали спільні ознаки з подібними явищами в Україні. У низці статей М. Шкаровський доводить, що на політику радянського керівництва у галузі релігії безпосередньо впливали імперські амбіції Й. Сталіна і його оточення, атмосфера холодної війни, боротьба за лідерство в КПРС, проекти побудови комунізму ⁵⁹.

До вивчення історії державно-церковних відносин повоєнної доби зверталася Т.О. Чумаченко⁶⁰. Основну увагу авторка націлює на діяльність Ради у справах РПЦ, становлення її апарату, функцій, пріоритетів. У її працях також відображена специфіка проявів релігійної поведінки пересічних вірян, статистичні й демографічні характеристики їх окремих груп на прикладі Росії.

Серед дослідників варто назвати й священнослужителів, які вивчали радянський період історії РПЦ, зокрема Протоієрей В. Ципін. Він досліджував історію єпископату і вищої церковної ієрархії, репресії, способи утисків РПЦ⁶¹.

М. Поспеловський⁶² назвав цілу низку зарубіжних центрів, які упродовж 1960–1980-х рр. і по сьогодні займаються вивченням долі РПЦ, її духовенства і вірян. Їх особливістю є загострена увага до катакомбної церкви «Істинно-Православна церква», яка прирівнювалася до секти і була заборонена в СРСР і УРСР. До таких центрів дослідження історії церкви в СРСР належать Кестонський коледж (1969 р.), засновник – М. Бурдо, центр з вивчення Росії й комунізму університету Вірджинії. Однак вказані інституції не виокремлюють у своїх дослідженнях специфіку національного релігійного життя поза РПЦ регіональних специфік в окремо взятих республік.

Значна частина праць українських дослідників засвідчує зростання інтересу до регіональних аспектів функціонування релігійних громад в Україні. Так, дослідження Я. Стоцького⁶³ охоплює західноукраїнський регіон у повоєнний період і хрущовську добу. Він розглядає події під кутом зору наслідків ліквідації УГКЦ та поширення впливу РПЦ в областях. До цієї ж групи належить і кандидатська дисертація А. Моренчука⁶⁶, присвячена аналізу релігійної ситуації та державно-церковних відносин на матеріалах західних областей України в період хрущовської відлиги. Проблемі особливостей державно-церковних відносин повоєнного часу на Буковині присвячене дисертаційне дослідження С. Яремчука⁶⁷. Історію церкви та

державно-церковних відносин на Волині досліджували у своїй дисертаційних роботах та наукових статтях В. Борщевич⁶⁸ та В. Милусь⁶⁹.

Варто згадати кримських дослідників Ж. Канталінську⁶⁴, Ю. Катуніна⁶⁵, наукові статті яких розкривають зміст політики держави щодо РПЦ у Криму в 1940–1960-х рр. Помітний внесок у вивчення діяльності РПЦ в умовах радянської держави на території Донецької області здійснив І. Луковенко⁷⁰. Його монографія «Радянська держава і Російська православна церква на Донеччині у 1943–1964 роках» та численні наукові статті демонструють комплексний аналіз історії державно-церковних відносин на Донеччині у повоєнні роки. Автору вдалося переконливо показати процес скорочення релігійних громад, вилучення культових приміщень як цілеспрямований процес державної політики.

Прикладом регіонального підходу до вивчення становища церкви і вірян є праця М. Михайлуци «Православне життя в Одесі: від революції до сталінського одержавлення (1917–1945)»⁷¹, яка вийшла у 2019 р. Визначені автором предмет дослідження і його методологія стали важливим орієнтиром для авторки у вивченні регіональних аспектів державної політики у сфері релігії.

Дисертантка у процесі виконання роботи також опублікувала низку статей з проблем досліджуваного періоду в Україні та на Полтавщині⁷²⁻⁸⁴. Зважаючи на відсутність узагальнювального дослідження становища релігійних громад Полтавщини у державній політиці і радянському соціокультурному просторі України, авторка приділяла увагу різним аспектам їх функціонування з метою заповнення існуючих лакун.

Отже, проаналізувавши історіографію проблеми, ми дійшли таких висновків.

По-перше, аналізуючи радянську історіографію державно-церковних відносин періоду середини 1940-х – середини 1960-х рр., було виявлено, що їй притаманна низка недоліків, які негативно позначилися на її науковій цінності. Дослідники того часу були обмежені суворими рамками політико-

ідеологічних постулатів та обмеженістю джерельної бази історичних досліджень. Однак ці праці не втратили своєї джерельної вартості та можуть служити джерелом фактологічного матеріалу за умови критичного підходу до методології його селекції й зіставлення з історичним контекстом..

По-друге, після розпаду СРСР та проголошення незалежної Української держави виникли умови для незаангажованого підходу до вибору актуальної тематики, джерел, дослідницької методології. Релігійна проблематика зайняла належне місце у дослідженнях сучасних українських учених, а тема державно-церковних відносин вийшла на міждисциплінарний рівень.

По-третє, зарубіжна історіографія, значна частина якої представлена російськими істориками, на початку 1990-х рр. стимулювала становлення сучасних напрямків досліджень політики радянської держави у галузі релігійного життя в Україні. Однак слід зауважити, що більшість праць не ставили за мету з'ясування особливостей розвитку державно-конфесійних відносин у республіці, часто ігноруючи гостроту національного питання на місцях.

По-четверте, дослідження регіональної специфіки розвитку релігійного життя та державної політики щодо його репрезентування в соціокультурному просторі мало різну інтенсивність. Досить нерівномірним виявився й інтерес до різних регіонів України середини 1940-х – середини 1960-х рр. . Вивчення зазначеної проблематики в розрізі Полтавщини здійснювалося фрагментарно і не знайшло повного систематизованого висвітлення, що підсилює актуальність теми дисертаційної роботи.

1. Бабенко Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і Православної церкви в Україні (1919 – середина 1950-х рр.). Полтава : АСМІ, 2014. 549 с.

2. Бабинов Ю. А. Государственно-церковные отношения в СССР: история и современность. Симферополь : Таврия, 1991. 124 с.

3. Бражник И. Право, религия, атеизм: Правовое содержание научного атеизма. Киев : Наукова думка, 1983. 206 с.
4. Валентинов А. Религия и церковь в СССР. Москва, 1960. 224 с.
5. Куроедов В. Религия и закон. Москва : Знание, 1970. 61 с.;
Куроедов В. Религия и церковь в советском обществе. Москва : Политиздат, 1984. 256 с.
6. Москалец В. П. Религиозный культ: особенности функционирования и пути преодоления. Киев : Наукова думка, 1987. 120 с.
7. Куроедов В. А. Религия и церковь в советском обществе. 2-е изд., доп. Москва : Политиздат, 1984. 256 с.
8. Траф'як М., Паньків Є. Партійне керівництво діяльністю комсомольських організацій України по атеїстичному вихованню молоді в роки восьмої п'ятирічки. *Наукові праці з історії КПРС*. Київ, 1974. Вип. 70. С. 103–109.
9. Воронкін О. Ф., Литвиненко В. Ф. Про діяльність парторганізацій України в справі атеїстичного виховання молоді (1950–1970 рр.). *Наукові праці з історії КПРС*. Київ, 1975. Вип. 71. С. 73–78.
10. Религиозные объединения на территории Харьковской области и основные тенденции их деятельности : методические рекомендации в помощь лектору / сост. В. А. Арсеньев. Харьков, 1980. 25 с.
11. Коптюк Л. М. Психологічні основи релігійних марновірств, їх пережитки. Київ : Тов-во «Знання» Української РСР, 1973. 46 с.;
Паюсов К. А. Критика релігійного розуміння питань війни і миру. Київ : Тов-во «Знання» Української РСР, 1974. 62 с.
12. Белов А. В. Современное сектанство. Москва : Знание, 1969. 63 с.;
Пугач О. Д. «Свідки Єгови» та особливості їх атеїстичного виховання. Київ : Тов-во «Знання» Української РСР, 1973. 46 с.
13. Ануфриев Л. А., Кобецкий В. Д. Религиозность и атеизм (социологические очерки). Одесса : Маяк, 1974. 152 с.

14. Дулуман Е. К., Лобовик Б. А., Танчер В. К. Современный верующий : социально-психологический очерк. Москва : Политиздат, 1970. 176 с.
15. Єришев А. О. Досвід соціологічних досліджень релігійності. (Актуальні проблеми атеїстичного виховання). Київ : Наукова думка, 1967. 164 с.
16. Москалец В. П. Религиозный культ: особенности функционирования и пути преодоления. Киев : Наукова думка, 1987. 120 с.
17. Павлюк В. В. Психология современных верующих и атеистическое воспитание. (Социально-психологическое исследование). Львів : Вища школа, 1976. 220 с.
18. Онищенко А. С. Социальный прогресс, религия, атеизм (эволюция современного религиозного сознания и проблемы формирования атеистического мировоззрения). Київ : Наукова думка, 1977. 344 с.
19. Бабий М. Е. Проблема свободы совести в современной идеологической борьбе. Киев : Вища школа, 1986. 166 с.
20. Кириченко М. Г. Свобода совести в СССР. Москва : Юридическая литература, 1985. 198 с.
21. Ключков В. В. Закон и религия: от государственной религии в России к свободе совести в СССР. Москва : Политиздат, 1982. 160 с.
22. Куроедов В. А. Религия и закон. Москва : Знание, 1970. 61 с.
23. Митрохин Л. Н. Философы и религия. *Вопросы философии*. 1989. № 9. С. 18.
24. Тригуб О. Розгром української церковної опозиції в Російській православній церкві. Миколаїв : Вид-воМДУ ім. Петра Могили, 2009. 312 с., С. 18.
25. Друге хрещення Русі. Святкування 1000-ліття християнства наблизило крах СРСР. *Кореспондент*. URL: <https://ua.korrespondent.net/journal/1318429-korrespondent-druge-hreshchennya-rusi-svyatkuvannya-1000-littya-hristiyanstva-nablizilo-krah-srsr>

26. Друге хрещення Русі. Святкування 1000-ліття християнства наблизило крах СРСР. *Кореспондент*. URL: <https://ua.korrespondent.net/journal/1318429-korrespondent-drughe-hreshchennya-rusi-svyatkuvannya-1000-littya-hristiyanstva-nablizilo-krah-srsr>
27. _Єленський В. Є. Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990). Київ, 1991. 72 с.
28. Пащенко В. Держава і православ'я в Україні : 20–30-ті роки ХХ ст. Київ, 1993. 188 с.
29. Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX – 30-ті рр. ХХ ст.). Запоріжжя : Поліграф, 2004. 440 с.
30. Киридон А. Час випробування: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років. Тернопіль : Підручники і посібники, 2005. 384 с.
31. Тригуб О. Розгром української церковної опозиції в Російській православній церкві. Миколаїв : Вид-во МДУ ім. Петра Могили, 2009. 312 с.
32. Киридон А. Держава – церква – суспільство: інверсна трансформація в Україні. Рівне : РІС КСУ, 2011. 216 с.; Киридон А. Час випробувань: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років. Тернопіль : Підручники і посібники, 2005. 384 с.
33. Киридон А. Історик та політика пам'яті: «розщеплена ідентичність». *Чорноморський літопис*. 2010. Вип. 2. С. 116.
34. Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації. Полтава, 1997. 126 с.
35. Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1998. 402 с.

36. Єленський В. Суво́ра «відлига»: За́мітки про церковну кампанію кінця 50-х – початку 60-х років. *Людина і світ*. 1990. № 7. С. 21–25.
37. Меркатун І. П. Антирелігійна кампанія 50–60-х років на Україні. *Український історичний журнал*. 1991. № 10. С. 70–76.
38. Баран В. Влада і церква: з історії взаємин у 1945–1965 роках. *Сучасність*. 1995. № 5. С. 113–128.
39. Історія релігії в Україні : [у 10 т.] Т. 3. Православ'я в Україні / за ред. А. Колодного. Київ : Центр духовної культури, 1999. 566 с.
40. Пащенко В. О. Православ'я в новітній історії України : в 2 ч. Ч. 1. Полтава, 1997. 354 с.; Пащенко В. О. Православ'я в новітній історії України : в 2 ч. Ч. 2. Полтава, 2001. 736 с.
41. Пащенко В. О., Киридон А. М. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917–1930-ті роки. Полтава : АСМІ, 2004. 336 с.; Пащенко В. О. Греко-католики в Україні. Полтава : АСМІ, 2002. 616 с.
42. Швець Л. Антирелігійні заходи органів місцевої влади на Полтавщині в 1945 році. *5 Полтавська наукова конференція з історії країнознавства*. Полтава, 2003. С. 234–239; Швець Л., Швець О. Боротьба з релігійністю серед української молоді у другій половині 1940-х – 1950-х рр. : за матеріалами обласних уповноважених ради у справах РПЦ. *Другі Череванівські читання* : зб. ст. за матеріалами II Всеукр. наук. конф. 30–31 жовт. 2013 р. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2013. С. 77–84.
43. Бабенко Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.). Полтава : АСМІ, 2014. 549 с.
44. Бабенко Л. Л. Селянський фактор в антирелігійній політиці більшовицької держави у міжвоєнний період: реалії протистояння. *Український селянин* : зб. наук. праць. Черкаси : РВ ЧДУ, 2004. Вип. 8. С. 280–285; Бабенко Л. Переслідування священнослужителів у перші повоєнні роки: причини, цілі, методи (за матеріалами УСБУ в Полтавській

області). *Історія релігій в Україні* : праці XIII-ї міжнар. наук. конф., (м. Львів, 20–24 трав. 2003 р.) / Ін-т релігієзнавства, філія Львівського музею історії релігії. Львів. від-ня Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім М. Грушевського ПАН України, від-ня релігієзнавства Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАН України. Львів : Логос, 2003. Кн. I. С. 76–82.

45. Бажан О., Данилюк Ю. Випробування вірою. Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-ті рр. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2000. 332 с.

46. Войналович В. Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні в 1940–1960-х років: політологічний дискурс / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень. Київ : Світогляд, 2005. 741 с.

47. Войналович В. А. Антирелігійна кампанія 50–60-х років ХХ ст. в Україні: проблеми втрат духовної і матеріальної культури. *Історія релігій в Україні* : тези повідомлень міжнар. VIII «круглого столу». Київ ; Львів, 1998. С. 46–47; Войналович В. А. Антирелігійна кампанія кінця 50–60-х років у контексті державно-церковних відносин в Україні. *Православ'я і культура: історія і сучасність* : матеріали Всеукр. наук. конф. 16–18 черв. 1994 р. Полтава, 1994. С. 103–104; Войналович В. А. Антирелігійна кампанія кінця 50-х – 60-х років та втрати національно-культурних надбань України. *Питання соціальних та гуманітарних наук* : зб. наук. праць. Миколаїв, 1996. Вип. III. С. 54–59.

48. Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя : Інтер-М, 2019. 432 с.

49. Шліхта Н. Основні форми і методи атеїстичної пропаганди в українській РСР наприкінці 50-х – на початку 60-х років. *Наукові записки*. 1999. Т. 14. Історія. Україніка та Європеїстика. С. 80–87.

50. Маринченко Г. М. Законодавче обґрунтування атеїстичного виховання в школі в післявоєнний період. *Науковий діалог «Схід-Захід»* : матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф., (м. Кам'янець-Подільський, 7 черв.

2014 р.). Кам'янець-Подільський ; Дніпропетровськ : Інновація, 2014. Ч. 2. С. 92–95; Маринченко Г. Політика держави щодо релігії та віруючих у другій половині 40-х – на початку 60-х рр. XX ст. *Релігія та Соціум*. 2010. № 1 (3). С. 89–93.

51. Паніна Л. Діяльність комісії сприяння контролю за дотриманням законодавства про релігійні культури на Житомирщині у 80-х роках XX ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: «Історичне релігієзнавство»*. 2009. Вип. 1. С. 183–196.

52. Тевікова О. Нищення культових архітектурних пам'яток Полтавщини у період функціонування радянської влади (20–60-і рр. XX ст.). *Емінак* : наук. щоквартальник. 2016. № 2 (14), т. 2. С. 55–59; Тевікова О. Форми та методи антирелігійної боротьби влади в Україні (1953–1964 рр.). URL: <http://www.kymu.edu.ua/vmv/v/08/tevikova.htm>

53. Бондарчук П. Архаїчні світоглядні елементи у віруваннях і традиціях українського народу (середина 1940-х – середина 1980-х років). *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 87–95; Бондарчук П. Особливості мотивації релігійності та здійснення релігійних дій віруючими в УРСР (середина 1940-х – середина 1980-х рр.). *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2007. № 12. С. 387–415.

54. Лук'яненко О. Віра і безбожництво у середовищі освітян України першої половини XX століття: Полтавський акцент. *Держава і Церква в новітній історії України* : зб. наук. ст. за матеріалами VI Всеукр. наук. конф., (25–26 жовт. 2017 р.). Полтава : Астроя, 2017. С. 226–240.

55. Алексеев В. А. «Штурм небес» отменяется?: Критические очерки по истории борьбы с религией в СССР. Москва : Россия молодая, 1992. 304 с.

56. Одинцов М. Государство и церковь в России. XX век. Москва : Луч, 1994. 171 с.

57. Васильева О. Русская православная церковь в политике советского государства в 1943–1948 гг. / РАН, Ин-т Рос. истории. Москва : ИРИ, 2001. 214 с.

58. Шкаровский М. В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве: (государственно-церковные отношения в СССР (в 1939–1964 годах). Изд. 3-е, доп. Москва : Изд-во Крутиц, подворья Об-во любителей церков, истории, 2005. 423 с.
59. Шкаровский М. В. Петербургская епархия в годы гонений и утрат, 1917–1945. Санкт-Петербург : Лики России, 1995. 207 с.
60. Чумаченко Т. А. Государство, православная церковь, верующие 1941–1961. Москва : АИРО–XX, 1999. 248 с., С. 309.
61. Цыпин В., протоиерей. Русская церковь (1917–1925 гг.). Москва : Изд-во Крутицкого подворья, 1996. 452 с.
62. Поспеловский Д. В. Русская православная церковь в XX веке. Москва : Республика, 1995. 511 с.
63. Стоцький Я. Атеїстична пропаганда у контексті обмеження свободи совісті в західних областях України (1954–1959 рр.). URL: <http://www.info-library.com.ua/books-text-10557.html>
64. Канталинская Ж. В. Государственно-церковные отношения в первое послевоенное пятилетие в Крыму (1944–1948). *Культура народов Причерноморья*. 1999. № 10. С. 64–69; Канталинская Ж. В. Финансово-хозяйственная деятельность Русской православной церкви в Крыму в 1955–1965 годах (по материалам Государственного архива АР Крым). *Наукові праці історичного факультету ЗДУ*. Запоріжжя, 2001. Вип. XIII. С. 176–193.
65. Катунин Ю. А. Антирелигиозная пропаганда в Крыму в конце 40-х, начале 50-х годов XX века. *Культура народов Причерноморья*. 2001. № 20. С. 94–97.
66. Моренчук А. Релігійні процеси в Україні у 1953–1964 роках (на матеріалах західних областей) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 09.00.11. Острог, 2006. 20 с.
67. Яремчук С. Православна церква на Буковині у 1944–1991 рр. (державно-церковні взаємини) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Черкаси, 2006. 20 с.

68. Борщевич В. Українська православна церква на Волині у 20–40-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів, 2000. 20 с.
69. Милусь В. Державна влада і православна церква на Волині у другій половині 40-х – 50- ті роки ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів, 2002. 18 с.
70. Луковенко І. Г. Радянська держава і Російська православна церква на Донеччині у 1943–1964 роках : монографія. Донецьк : Донбас : ДОГО «Центр Діскавері» : Центр релігієзнавчих досліджень та міжнародних духовних стосунків, 2011. 353 с.
71. Михайлуца М. Православне життя в Одесі: від революції до сталінського одержавлення (1917–1945) : монографія. Херсон : Олді-плюс, 2019. 388 с.
72. Терещенко В. Становлення органів державного контролю з питань діяльності релігійних громад у 1940–1950-х роках (на прикладі Полтавської області). *Держава і церква в новітній історії України* : зб. наук. статей за матеріалами VI Всеукр. наук. конф., (25–26 жовт. 2017 р.). Полтава, 2017. С. 250–256.
73. Терещенко В. Зміна парадигми державно-конфесійних відносин у повоєнний період: регіональний вимір. *Збірник наукових матеріалів*. Київ : Дух і літера, 2017. С. 447–456.
74. Терещенко В. Історія Української греко-католицької церкви в дослідженнях академіка Володимира Пашенка. *Держава і церква в новітній історії України* : зб. наук. статей за матеріалами VI Всеукр. наук. конф., (25–26 жовт. 2017 р.). Полтава, 2017. С. 282–288.
75. Терещенко В. Механізм реалізації політики державного атеїзму у середині 1940–1950-х років. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2017. Вип. 1, ч. 2. С. 88–92.

76. Терещенко В. Становлення апарату уповноваженого Ради у справах Руської православної церкви у Полтавській області (середина 1940-х – 1950-і рр. *Гілея*. 2017. Вип. 117 (2). С. 52–55.

77. Терещенко В. Форми та методи радянського атеїстичного виховання у навчальних закладах Полтавщини (середина 1940-х – 1950-і роки). *Питання Нової та Новітньої історії*. Миколаїв, 2016. Вип. 5. С. 123–130.

78. Сергієнко В. Антирелігійний компонент у діяльності товариства «Знання». *Збірник матеріалів ХХІІ наукової конференції студентів, магістрантів, аспірантів факультету історії та географії*. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2019. С. 71–75.

79. Сергієнко В. Атеїстичний складник шкільної освіти в перше повоєнне десятиліття. *Освіта на Полтавщині в історичній ретроспективі (до 100 - річчя з часу створення історико - філологічного факультету у Полтаві)* : зб. статей. Полтава, 2018. С. 20–22.

80. Сергієнко В. Лекційна пропаганда у системі антирелігійної політики радянської держави у 1950-х роках. *Історична пам'ять*. 2017. Вип. 37. С. 54–59.

81. Сергієнко В. Моральний імператив Й. Сліпого як альтернатива радянській ментальності. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2018. Вип. 50. С. 179–185.

82. Сергієнко В. Политика Советской Власти В Отношении Церквей и молитвенных домов как средство блокирования возрождения религиозной традиции в послевоенный период в УССР [Politics attitude of soviet government to churches and worship houses as a way for blocking a renewal religious traditions in the post-war period in USSR]. *The European Journal of Humanities and Social Science*. Vienna, 2020. № 3. С. 29–33.

83. Сергієнко В. Українське суспільство між наступом атеїзму і релігійним повсякденням (друга половина 1940-х – початок 1960-х рр.). *Історична пам'ять*. 2020. № 1 (42). С. 134–140.

84. Сергієнко В. Формування активу сприяння діяльності Уповноваженого у справах РПЦ у кінці 1950–1960-х років. *Держава і церква в новітній історії України* : зб. наук. статей за матеріалами VII Всеукр. наук. конф. Полтава, 2019. С. 214–219.

1.2. Джерельна база дослідження

Тема дисертаційного дослідження має достатню джерельну базу, яка дала змогу всебічно розглянути проблему функціонування православних громад і віруючих в умовах еволюції системи державного контролю за релігійним життям. Вона охоплює значний масив документів різного походження, які знаходяться на зберіганні в центральних та обласних архівах. Ми виділяємо такі групи документів:

- 1) неопубліковані;
- 2) опубліковані;
- 3) матеріали періодичних видань;
- 4) матеріали усного інтерв'ювання сучасників подій досліджуваного періоду.

Неопубліковані матеріали складають джерела з фондів центральних та місцевих архівів.

З метою глибокого аналізу теми та всебічного її розкриття у ході дослідження були використані матеріали двох центральних вітчизняних архівів – Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України) та Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Матеріали, збережені в їхніх фондах дозволили дослідити процеси формування і трансформацій державної політики у період тимчасової лібералізації державно-церковних відносин у

роки пізнього сталінізму та загальні тенденції нагнітання антирелігійної політики в цілому.

Дослідження архівних джерел державних обласних архівів – Державного архіву Полтавської області та Державного архіву Чернігівської області дали можливість з'ясувати регіональну специфіку функціонування православних громад в умовах державної антирелігійної політики, особливості релігійних настроїв населення і їх проявів та заходи державної влади, спрямовані на боротьбу з Церквою та вірянами. Враховуючи специфіку архівних документів, їх зміст, характер та призначення класифікуємо їх у відповідні групи.

Серед них найбільш чисельну групу становлять діловодна документація та документи актового характеру. Вони сконцентровані у фондах ЦДАВО України, зокрема у фонді Уповноваженого Ради у справах Руської православної церкви при Раді Міністрів УРСР (ф. 4648). У ньому представлені:

1) доповідні записки, довідки Уповноваженого, що надсилалися до вищого керівництва і партійних органів. З цих матеріалів ми використали інформацію для вивчення загальних тенденцій політики держави, оцінки релігійної ситуації в республіці, процесів, що відбувалися у православних громадах;

2) листування Уповноважених з Радою у справах РПЦ та донесення Уповноважених ради по областях про релігійні свята, де фіксувалися факти публічних або прихованих проявів релігійності серед населення, показові приклади аморальних вчинків духовенства, випадки порушення вірянами законодавства про культу, звинувачення церковних організацій у жадобі матеріального збагачення тощо;

3) офіційні документи та листування відомчого характеру про зняття з реєстрації релігійних общин і закриття молитовних будинків, у яких зафіксовані здебільшого типові причини вилучення культових приміщень

православних громад з метою припинення їх функціонування, інформація про їх використання;

4) річні звіти та штатні документи про фінансово-господарську діяльність апарату Уповноваженого в Полтавській області.

Вивчення вказаних груп неопублікованих документів дозволило з'ясувати неоднозначне ставлення до введення інституту Уповноваженого РСРПЦ при Раді Міністрів УРСР, його обласних представників. Передусім на конкретних фактах вдалося показати недооцінку на місцях нової посади, нерозуміння завдань уповноважених, які вони мали вирішувати як представники держави. Завдяки змісту розпорядчо-директивних документів показано функції уповноважених, а саме: здійснення зв'язку з центральними та партійними органами УРСР, контроль за дотриманням законодавства про культури та своєчасне надання інформації Раді Міністрів та Раді у справах РПЦ про стан та діяльність Руської православної церкви по областях тощо.

Документи фонду Міністерства освіти УРСР (ф. 166) уможливили спробу простежити формування взаємодії закладів освіти всіх рівнів з партійно-державними органами у справі атеїстичного виховання та антирелігійної пропаганди серед населення областей. Аналіз річних навчальних планів та звітів про роботу вищих, середніх та початкових навчальних закладів дозволяє стверджувати, що галузь освіти в цілому і вчительство зокрема у досліджуваній період були перетворені на своєрідний зручний рупор антирелігійної пропаганди, вмонтований у систему радянських ідеалів.

Іншою групою джерел діловодного характеру є документи ВКП(б)-КПРС-КП(б)У-КПУ. Керівні органи комуністичної партії залишалися головним центром прийняття політичних рішень щодо векторів державно-конфесійних відносин та функціонування церковних організацій і релігійних громад. Вони зосереджені у Центральному архіві громадських об'єднань України, фонд 1 (Центральний комітет Комуністичної партії України), у якому зберігаються матеріали ЦК і Політбюро правлячої партії та її

республіканської філії. Основні виявлені матеріали з теми дисертаційного дослідження сконцентровані у 23 та 24 описах. Це, передусім, доповідні записки, спецповідомлення, листування та інформаційно-аналітичні звіти Уповноваженого у справах РПЦ республіки, документи відділу агітації та пропаганди ЦК КП України, постанови та директиви ЦК ВКП(б)-КПРС – ЦК КП(б)У-КПУ, що затверджували політичні засади боротьби з Церквою та релігією. Тут же містяться документи про діяльність релігійних громад і духовенства, або за побутуючою назвою в архівних документах «церковників», скарги священників та вірян, інформація про діяльність церков і молитовних будинків та ін.

Опрацювання протоколів партійних конференцій, нарад та міжвідомчих антирелігійних комісій дозволяють прослідкувати реалізацію місцевими органами директив і настанов центру з питань антирелігійної роботи. За допомогою цих документів ми проаналізували ставлення посадових осіб до так званої лібералізації державної політики щодо РПЦ, її коливання, специфіку розуміння її завдань на місцях, упровадження нових антирелігійних заходів та їхню ефективність в оцінці партійних органів. В архівних справах зберігаються партійні рішення і постанови 1950-х – першої половини 1960-х рр., які висвітлюють зміну курсу хрущовського керівництва, циркулярні листи для врахування типових прикладів позитивних і негативних наслідків роботи на місцях у межах всієї УРСР.

У документах 23 і 24 описів фонду 1 зафіксовані випадки часом жорстоких та безкомпромісних заходів стосовно Церкви й вірян з боку радянських органів влади та їх функціонерів. Їх зміст і суть дають змогу не лише прослідкувати нову стратегію боротьби радянської держави з Православною церквою й релігією загалом у повоєнне двадцятиліття, але й сформуванню цілісної картини стану свободи совісті в Україні, її амбівалентного характеру.

Для висвітлення регіонального аспекту становища православних громад, чинників впливу на їхнє становище і функціонування, стану культових

споруд важливу роль відіграли матеріали обласних архівів. Ми використали фонди державних архівів Полтавської та Чернігівської областей з метою акцентування уваги як на особливостях, так і закономірностях функціонування релігійних громад і церковних інституцій та реалізації державної політики щодо них у суміжних областях.

У Державному архіві Полтавської області були опрацьовані фонди: 4085 (Виконавчий комітет Полтавської обласної ради депутатів трудящих, Уповноважений ради по справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Полтавській області) – описи 4, 15, 16, 17 та 6829 (Полтавське обласне відділення товариства по розповсюдженню політичних і наукових знань Української РСР) – опис 1. Зупинимось детальніше на фонді 4085, згрупувавши умовно документи у тематичні групи.

Першу групу складають документи, які містять листування уповноваженого Ради у справах РПЦ по УРСР із обласними уповноваженими, а також уповноваженого Ради у справах РПЦ при Полтавському облвиконкомі з керівництвом Ради у справах РПЦ у Москві та уповноваженим Ради по Українській РСР у Києві, листування з місцевими органами влади з питань, пов'язаних із сферою релігії; інструктивні листи, листи адміністративного порядку, що стосуються вирішення різних питань роботи уповноваженого; копії протоколів засідань Ради, в яких висловлені пропозиції та критичні зауваження щодо методів проведення роботи. Вивчення таких справ дає можливість скласти уявлення про стратегію і тактику діяльності апарату уповноваженого у Полтавській області, внутрішні проблеми, їхню природу й способи подолання, спрямованість і характер повноважень посадовців тощо.

До другої групи віднесені звіти та інформаційно-аналітичні доповіді уповноваженого РСРПЦ у Полтавській області. Ці документи склалися щоквартально, тому вони є достатньо повними та всеохопними. Доповіді містять відомості про релігійне життя в області загалом. У першу чергу це статистична інформація про зміни в мережі активних і недіючих церков та

молитовних будинків; інформація про клопотання, що надходили до уповноважених від вірян про відкриття нових молитовних будинків, конфлікти навколо їх закриття і зміни їхнього подальшого призначення; інформація про зміни у складі священнослужителів та їх рух у парафіях області. У звітах повідомлялося про конфлікти, що виникали у громадах, їх причини, учасників, а також заходи щодо подолання таких протистоянь. До звітів додавалися спеціальні таблиці за встановленою формою, що включали статистичну інформацію про мережу активних церков та молитовних будинків в області, кількісні показники православних священнослужителів та кількість клопотань вірян про відкриття церков і молитовних будинків.

Третю групу складають документи діловодства місцевих органів влади, які регулювали релігійно-церковні питання. Це справи, які містять типові угоди, технічні паспорти, рішення місцевих органів влади, висновки уповноважених та витяги з протоколів засідань Рад про закриття тієї чи іншої культової будівлі. У цих матеріалах наявна інформація про механізм закриття церкви або молитовного будинку. Вивчення матеріалів цих справ дає змогу з'ясувати мотиви й аргументацію місцевої влади щодо закриття культових будинків на території Полтавської області.

Фонд 6829 є важливим джерелом відомостей про проведення форми і змісту атеїстичної пропаганди, її типові недоліки, заходи щодо поширення науково-природничих знань серед населення. справи містять квартальні плани та звіти з проведеної роботи товариством «Знання», а також директивні розпорядження й накази районним відділенням товариства.

Для створення цілісної та репрезентативної картини державно-церковних відносин у 1943 – середині 1960-х рр. епізодично використовувалися архівні матеріали з фондів інших областей, зокрема Державного архіву Чернігівської області. У роботі використані матеріали справ з фонду 5166 (Уповноважений ради у справах релігій при раді Міністрів УРСР у Чернігівській області). Зауважимо, що документи ДАЧО дозволили вийти на компаративний підхід в аналізі подій і фактів релігійного

життя громад і духовенства та дійти висновку про зусилля партійно-державних органів з уніфікації підходів і методів викорінення посутнього впливу Православної церкви на життя населення історично пов'язаних суміжних областей. Ці документи ми групуємо за типологією, використаною для матеріалів Державного архіву Полтавської області, оскільки вони аналогічно містять листування уповноваженого Ради у справах РПЦ, звітно-інформаційні доповіді уповноваженого та постанови місцевих органів влади щодо релігійно-церковних питань по Чернігівській області.

Значну за обсягом групу джерел становлять опубліковані джерела. Їхня структура складається з актових публічно-правових, законодавчих, нормативних документів, матеріалів КПРС–КПУ. До опублікованих джерел відносимо документи центральних та місцевих органів партійної і державної влади, які регулювали державно-конфесійні відносини. Вони виходили численними накладами у вигляді збірників, багатотомних видань та розповсюджувалися в бібліотеках, освітніх закладах тощо. Вони склалися з текстів директивних документів, партійних постанов, законодавчих актів, що стосувалися релігії та Церкви. Окремі видання становили збірники праць класиків марксизму-ленінізму або окремих цитат та висловлювань щодо питань релігії. Останні розглядалися як своєрідний ідеологічний алгоритм правильності партійно-державних рішень щодо РПЦ і релігії загалом.

Серед опублікованих документів, які розкривають суть офіційних документів радянської держави щодо релігійних організацій, є, зокрема, такі збірники: «Законодавство про релігійні культу»¹, «Коммунистическая партия и Советское правительство о религии и церкви»², «О религии и церкви: сборник высказываний классиков марксизма-ленинизма, документы КПСС и Советского государства»³, «Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.»⁴, «Материалы и документы из истории отношений между государством и Церковью», «Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.» в двох томах⁵. Опрацювання цієї групи документів дозволило відтворити

історичне тло державної політики, в умовах якої функціонували латентні та відкриті форми релігійної свідомості і проявів останньої.

Наукову цінність представляють опубліковані постанови ЦК КПРС та ЦК КПУ з питань релігії та атеїстичної пропаганди, матеріали з'їздів КПРС та КПУ. В аспекті досліджуваної теми ключового значення набувають Постанови ЦК КПРС від 7 липня 1954 р. «Про значні недоліки в науково-атеїстичній пропаганді та заходи щодо її покращення» та «Про помилки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення» від 10 листопада 1954 р. Названі документи аналізуємо в низці збірок, що виходили друком у радянські часи.

Цінну інформацію для нашого дослідження містять «Отчеты уполномоченных Совета по делам Русской Православной Церкви как источник по изучению Русской Церкви во 2-й половине XX столетия», зібрані та опубліковані О. Копиловою ⁶, а також опубліковані документи у серії багатотомного видання «Реабілітовані історією» ⁷.

Слід відзначити також важливу роль для розкриття досліджуваної теми такої групи джерел як матеріали періодичної преси. Вони характеризуються певною специфікою, а саме різноманітністю представлених форм інформації – документальної, офіційної, поточно-хронікальної, особової та ін. Періодична преса зазвичай оперативно повідомляла про події, безпосередньо відображаючи їх. Це підвищує джерельну вартість таких публікацій. Ми використали матеріали органу Полтавського обласного комітету КПУ «Зоря Полтавщини». Аналіз публікацій на шпальтах головного обласного видання дає можливість зробити висновок, що періодичні видання були впливовим механізмом у реалізації атеїстичної пропаганди радянською владою. Через доступність газети її публікації були вагомим інструментом публічного впливу на свідомість людей. Нам вдалося простежити, що починаючи з 1954 р. на сторінках обласної газети все частіше публікуються матеріали антирелігійної тематики. Цей факт ми пов'язуємо з тим, що набувають чинності Постанови ЦК КПРС від 7 липня 1954 р. «Про значні недоліки в

науково-атеїстичній пропаганді та заходи щодо її покращення» та «Про помилки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення» від 10 листопада 1954 р.. Це дало старт новому, більш жорсткому етапу в боротьбі з релігією. Проаналізувавши газетні публікації ми класифікували їх за змістом та спрямованістю:

1) статті про успіхи атеїстичної пропаганди серед населення загалом і молоді зокрема,;

2) публікації, які свідчили про перетворення начальних закладів і культурно-просвітницьких установ на постійні майданчики атеїстичної роботи;

3) матеріали про колишніх вірян та священників, які «порвали» з релігією й закликають до цього інших;

4) викривальні статті, фейлетони, які засуджували та висміювали факти і прояви дотримання релігійної обрядовості, особливо у сім'ях комуністів і комсомольців.

Окрему групу джерел складають усні свідчення респондентів, зібрані автором у ході проведення інтерв'ю. Задля репрезентативності усних свідчень ми намагалися залучити до опитування людей різних соціальних статусів, які були суб'єктами соціокультурного простору другої половини 1940-х – середини 1960-х рр.. Власний досвід респондентів або членів їхніх родин, озвучений у ході опитування, дав змогу простежити ступінь конформізму в умовах тотального наступу атеїзму на рівні свого ареалу проживання, прояви дискримінації у ставленні до вірян або членів їх сімей, загальну атмосферу у ставленні до питань релігії і атеїзму. Серед опитаних – Митько В.І. (1933 року народження, учитель історії) ⁸, Гаджалова К.П. (1947 року народження, вихователька дитячого садка) ⁹, Черненко І.І. (1960 року народження, донька священника) ¹⁰, Терещенко П.М. (1947 року народження, донька члена комуністичної партії) ¹¹, Буряченко В.А. (1948 року народження, син студентки-журналістки) ¹². Матеріали опитування були

використані для аргументації висновків, ілюстрування тенденцій і напрямів реалізації державної політики у межах окремо взятого регіону.

Отже, джерельна база дисертації є репрезентативною та охоплює основні структурні складники теми дисертаційної роботи. Використані як опубліковані, так і неопубліковані документи, матеріали усного опитування сприяли вирішенню дослідницьких завдань.

-
1. Законодавство про релігійні культу (збірник документів і матеріалів). Київ : Політвидав України, 1971. 262 с.
 2. Комунистическая партия и Советское правительство о религии и церкви : [сборник]. Москва : Госполитиздат, 1961. 111 с.
 3. О религии и церкви. Сборник высказываний классиков марксизма-ленинизма, документов КПСС и Советского государства. 2-е изд., доп. Москва : Политиздат, 1981. 176 с.
 4. Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. : сборник документов / О. Ю. Васильева [и др.]. URL: <http://www.twirpx.com/file/1427604/>
 5. Русская православная церковь в советское время (1917–1991) : материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью : [в 2 кн.: пер. с нем.] / сост. Г. Штриккер. Москва : Пропилеи, 1995. Кн. 1. 399 с.; Русская православная церковь в советское время (1917–1991) : материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью : [в 2 кн.: пер. с нем.] / сост. Г. Штриккер. Москва : Пропилеи, 1995. Кн. 2. 462 с.
 6. Копылова О. Н. Отчеты уполномоченных Совета по делам Русской Православной Церкви как источник по изучению Русской Церкви во 2-й половине XX столетия. URL: http://www.sedmitza.ru/datapdf/2011/12/11/1237232569/03_kopylova.

7. Реабілітовані історією : у 27 т. Кн. 3: Чернігівська область / упоряд.: О. Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко. Чернігів : Десна Поліграф, 2011. 600 с.

8. Інтерв'ю автора з Митьком Всеволодом Івановичем. 08. 11. 2016.

9. Інтерв'ю автора з Гаджаловою Катериною Петрівною. 06. 06. 2020.

10. Інтерв'ю автора з Черненко Іриною Іванівною. 06. 06. 2020.

11. Інтерв'ю автора з Терещенко Поліною Михайлівною. 23. 05. 2020.

12. Інтерв'ю автора з Буряченком Віктором Андрійовичем. 23. 05. 2020.

РОЗДІЛ 2.

СИСТЕМА КОНТРОЛЮ ОРГАНІВ ВЛАДИ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ РЕЛІГІЙНИХ ГРОМАД В УРСР

Одним із базових духовно-культурних інститутів українського суспільства в різні історичні періоди була Церква, яка виконувала роль домінуючого духовного чинника. Усвідомлюючи її вагомий вплив та авторитет серед релігійного населення, партійно-державна влада в різні історичні періоди не лише пильно контролювала її діяльність, але й застосовувала важелі для її знищення. Упродовж ХХ століття, як зазначає дослідниця А. Киридон, Церква опинилася в епіцентрі воєнно-політичних катаклізмів, революційних потрясінь, репресивної політики комуністичного режиму, злочинів гітлерівських окупантів. Однак найбільш нещадних руйнувань Церква, як багатоскладова система з її віровченням, духівництвом, релігійною громадою та мистецькокультурним сегментом, зазнала за часів радянської влади, як антипод комуністичної ідеології¹. А. Киридон влучно підкреслює, що в основу відносин радянської влади з церквою було покладено витіснення її з усіх сфер суспільного життя з огляду на «несумісність релігійних пережитків» з комуністичним побутом². Така стратегія мала різні форми й прояви, залежно від зовнішнього та внутрішнього становища держави, його керівництва, поведінки священнослужителів. У 1920–1930-х рр. радянська влада здійснювала відкритий «силовий» тиск на Церкву, що супроводжувався не лише ліквідацією релігійних громад, але й руйнацією культових споруд, засудженням духівництва та віруючих³.

Середина 40-х років ХХ ст. позначилася кардинальною зміною курсу сталінського режиму в церковній політиці. Його здійснення в Україні мало свої особливості й відмінності, зумовлені низкою обставин, а також істотними змінами, що відбулися в релігійному житті. Мова йде, передусім, про зростання релігійності населення, збільшення кількості вірян,

відродження релігійного життя під час окупації. Також Церква відіграла важливу роль в консолідації суспільства в роки війни, доклавши зусиль для зміцнення обороноздатності країни. Церковні інституції перетворились на реально наявний фактор, з яким не рахуватись було неможливо. Як стверджує дослідник В. Войналович за таких обставин режиму не залишалось нічого іншого, як подолати традиційну відразу до релігії та вдатися до зближення з церквою ⁴.

І. Курляндський наголошував, що насправді, обрання «нового курсу» було викликано не сентиментальною схильністю Й. Сталіна до релігії, а суто прагматичними розрахунками. Враховувалася активна патріотична позиція РПЦ: патріотичний зміст проповідей, благодійна діяльність тощо. У Й. Сталіна були також плани зовнішньополітичного використання РПЦ у якості провідника радянського впливу у світі, особливо в Європі. До уваги також бралися вимоги союзників по антигітлерівській коаліції щодо толерантного ставлення до релігії. Продовжувалася боротьба за вплив на релігійні організації на окупованих територіях. Треба було ширше залучати на свій бік населення звільнених областей, показавши йому, що радянська влада не виступає більше у ролі гонителя релігії ⁵. Дослідниця Л. Бабенко зазначає, що Церква повинна була сприяти Кремлю в ліквідації релігійного чинника в національно-визвольному русі. Зовні, демонструючи релігійну терпимість, ієрархи РПЦ повинні були або змусити священників до покори, або змістити їх з посад і позбавити впливу на паству ⁶.

Зміни в державно-церковних відносинах юридично були закріплені в 1943 році, коли з метою координації зв'язків між радянською владою та патріархією РПЦ, а також для реалізації церковної політики держави був утворений спеціальний орган – Рада у справах Руської Православної церкви при Раднаркомі СРСР, керівником якого було призначено Г. Карпов. На місцевому рівні представниками ради стали відповідні уповноважені ⁷. Формально робота ради мала забезпечувати певну стабільність відносин органів державної влади і релігійних об'єднань, однак на практиці рада

здійснювала контроль за діяльністю релігійних організацій. Така ситуація поставила РПЦ та вірян у сильну залежність не лише від новоствореного органу, але й на пряму від радянської держави та тоталітарного режиму. Як слушно зауважує В. Войналович, було сформовано підґрунтя своєрідної угоди між атеїстичною державою та Церквою. Остання, з одного боку, перетворювалася у беззаперечну прислужницю світської влади, а з іншого – отримувала від неї статус державної, а також права, яких у переважній більшості, позбавлялися інші конфесії⁸.

Державна політика Радянського Союзу спрямовувалась на тотальне обмеження, а в перспективі і викорінення релігії загалом. Однак, починаючи з 1943 року, спостерігаємо, за визначенням В. Войналовича, «процес усвідомлення очевидної політичної значимості релігійного питання», що остаточно переконало Й. Сталіна та його найближче оточення в необхідності «лібералізації державно-церковних відносин»⁹.

Не менш вагомим значення набувало питання зміцнення зовнішньополітичних позицій Радянського Союзу на міжнародній арені та у зв'язку з цим «залучення у союзники християнської громадськості Заходу у «холодній війні» проти США», – зазначав дослідник О. Тригуб¹⁰. Він зауважував, що в 1940-х рр. авторитет РПЦ був у край потрібний радянському керівництву, аби ієрархи РПЦ й інші церковні діячі «приймали сторону своєї держави і уряду».

Якщо В. Войналович вважав, що основною метою переходу держави від конфронтації до діалогу з Церквою було об'єднання зусиль народу в боротьбі з нацизмом та збереження позитивного іміджу СРСР на міжнародній арені, то Л. Бабенко, солідаризуючись з С. Майнером, додає, що діалог з церковно-релігійним середовищем був у край необхідним, щоб «...вирішити проблему ефективної адаптації радянської влади у звільнених районах, республіках, що увійшли до складу СРСР у 1939–1940 рр., та на територіях, на які сподівався Й. Сталін при післявоєнному розподілі Європи»¹¹.

Своє бачення внеску Церкви та її ієрархів у справу зміцнення міжнародних позицій СРСР, набуття нею провідної ролі у Вселенському православ'ї Й. Сталін обговорив з Г. Маленковим, Л. Берія та Г. Карповим 4 вересня 1943 року, і того ж дня в Кремлі з митрополитами Сергієм, Алексієм і Миколаєм. Ця зустріч в історико-політологічній літературі отримала назву «Конкордат 1943» і потягнула за собою низку ключових змін у становищі Православної церкви загалом ¹².

Доведеним фактом є також позитивна реакція Й. Сталіна на участь ієрархів РПЦ і духовенства у патріотичній діяльності у роки радянсько-німецької війни. На цьому акцентує увагу російська дослідниця О. Васильєва, покликаючись на документи – відозви митрополитів Сергія (Страгородського), Алексія (Симанського) до духовенства і вірян Православної церкви про необхідність боротьби з нацистами. За виголошення у храмі відозви митрополита Сергія у Києві у вересні 1941 року нацисти розстріляли архімандрита Олександра (Вишнякова) – настоятеля Микола-Набережної церкви ¹³. Сталін у 1943 році вже не заперечував проти того, щоб відозви патріотичного змісту від імені православних ієрархів поширювалися на окупованій території України. Про те, що ці відозви проходили цензуру органів держбезпеки, засвідчує цікавий документ. 12 березня 1943 року заступник начальника Українського штабу партизанського руху І. Старинов доповідав у ЦК КП(б)У: «Третім управлінням НКВД УРСР до нас направлені листівки-звернення духовенства до віруючих, які проживають на окупованій території УРСР, для розповсюдження їх в тилу ворога. Листівки ми вручимо для розповсюдження партизанським загонам, що формуються» ¹⁴. Під листівками свої підписи поставили митрополит Московський і Коломенський Сергій, митрополит Київський і Галицький Миколай, старообрядницький архієпископ Московський Іринарх, члени Всесоюзної Ради євангельських християн-баптистів М. Орлов, Я. Жидков, М. Голяєв.

Як зазначала Л. Бабенко, використання авторитету вищих ієрархів було не випадковим. Донесення розвідувально-диверсійних груп, агентурної мережі та партизанів свідчили про відновлення церковної мережі на окупованих територіях та спекуляцію окупаційної влади на релігійних почуттях населення, упосліджених радянською владою. Так, тільки на території Полтавської області було відкрито 347 православних церков і молитовних будинків¹⁵. Про бажання Й. Сталіна залучити духовенство до активізації масового патріотизму і консолідації суспільства свідчать і вказівки про фактичне припинення войовничої антирелігійної пропаганди. Зокрема Омеляну Ярославському належало відповідно до цієї лінії публічно відзначити «нову патріотичну позицію церкви». Він опублікував статтю під назвою «Чому віруючі люди проти Гітлера»¹⁶.

Отже, об'єктивно поставала потреба створення у системі державних органів контролю за релігійним життям, нових інституцій з урахуванням повоєнних реалій. Такою установою стала Рада у справах Руської Православної церкви при Раді Народних Комісарів СРСР (РСРПЦ).

Відправною точкою становлення Ради у справах Руської православної церкви було 14 вересня 1943 року. РНК СРСР прийняла постанову № 993 «Про організацію Ради у справах Руської православної церкви», де вказувалося, що головною функцією нового державного органу є організація взаємин між владою та церквою¹⁷. При цьому Сталін застеріг Г. Карпова про те, щоб діяльність Ради була спрямована на створення видимості важливості релігійного питання та підкреслення самостійності Церкви¹⁸. Одночасно зі становленням Ради у справах РПЦ формувалася і її апарат на місцях в особі уповноважених РСРПЦ.

Практичні цілі та завдання Ради були остаточно закріплені 7 жовтня 1943 року у положенні «Про Раду у справах РПЦ при Раднаркомі СРСР». Останній документ окреслював коло обов'язків новоствореного відомства. На Раду було покладено завдання «здійснення зв'язку між керівництвом СРСР та

Патріархом Московським і всієї Русі з питань Руської православної церкви, що вимагають спеціальних державних органів»¹⁹.

Базою для створення такого органу став 4-й відділ III управління з боротьби з церковно-сектантською контрреволюцією Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР²⁰, який очолював полковник, а з 1945 р. генерал-майор Георгій Карпов. Він же й очолив новостворену Раду у справах РПЦ. Уповноваженим РСРПЦ при РНК УРСР спочатку був П. Ходченко, а з 1952 р. його змінив Г. Корчовий. Також діяльність названих посадовців у 1943–1945 роках контролював перший заступник голови Ради Народних Комісарів В. Молотов. Саме він розглядав представлені Г. Карповим доповіді, листи та підсумкові звіти. Рішення приймалися, як правило, під час особистих зустрічей керівництва²¹. При цьому, як вважають дослідники, вирішення ключових проблем державної релігійної політики, Й. Сталін залишав за собою.

Створення цієї інституції було спробою держави своєрідно перерозподілити функції в антирелігійній політиці. Органи державної безпеки мали припинити відкриті репресії і відійти у «тінь», передавши значний обсяг контролю і нагляду за церковниками уповноваженим РСРПЦ і створеній у травні 1944 року РСРК. Таємна директива НКДБ СРСР від 7 липня 1945 року застерігала оперативних співробітників суворо дотримуватися розмежування «сфер оперативних інтересів з уповноваженими РСРПЦ і РСРК. Функції перших у питаннях контролю за релігійними процесами мали обмежуватися «інтересами розвідувальної і контррозвідувальної роботи», – вказує Л. Бабенко. Вона також наводить приклади реального втручання оперативників у діяльність уповноважених²².

Організаційне становлення інституту Уповноважених РСРПЦ розтягнулося в часі й тривало з 1943 до 1947 року. Саме за цей період було остаточно визначено компетенції, основні принципи діяльності державних чиновників, а також затверджено штатних працівників новоствореного органу на рівні республіки та областей²³. До складу членів Ради на

всесоюзному рівні, окрім голови Г. Карпова, входили 4 особи: заступник голови, два члена і відповідальний секретар. Кандидатури на ці посади затверджувалися безпосередньо Раднаркомом за поданням Г. Карпова. Посади голови та його заступника належали до номенклатурних, і їх затвердження проходило на засіданні Секретаріату ЦК ВКП(б). Про справжні наміри стосовно релігії красномовно свідчить той факт, що за згодою В. Молотова, Г. Карпов зберіг і посаду начальника відділу у структурі НКДБ²⁴.

Завдання і функції уповноважених були конкретизовані в «Інструкції Ради у справах Руської Православної Церкви при Раднаркомі Союзу РСР для уповноважених Ради при РНК союзних і автономних республік і при обласних та крайових виконкомах», затвердженій на засіданні РСРПЦ 5 лютого 1944 року. Зокрема в інструкції говорилося про те, що «уповноважені повинні розглядати і вирішувати питання про відкриття церков, молитовних будинків, про реєстрацію місцевих церковних громад, їх виконавчих органів, служителів культів, вести облік молитовних будинків, спостерігати за втіленням у життя законів і постанов уряду, що стосуються Церкви, а також вирішувати звернення представників релігійних громад та духовенства щодо розгляду скарг, закриття церков і ліквідації релігійних громад...»²⁵. Всі принципові питання та заходи уповноважені повинні були погоджувати з керівними партійними і радянськими органами на місцях. Спеціальний розділ «Інструкції...» присвячувався організації роботи уповноважених з ведення обліку та звітності. Один раз на 3 місяці уповноважені зобов'язані були звітувати перед Радою, надаючи інформаційну доповідь і статистичні таблиці²⁶.

У циркулярно-інструктивному листі Ради у справах РПЦ від 28 грудня 1943 року знаходимо роз'яснення пріоритетних векторів діяльності та законодавчого закріплення функцій уповноваженого. У зв'язку з виникненням на місцях питань про характер їхньої роботи Рада роз'яснювала, що вони займаються проблемами, які стосуються лише РПЦ. У практичній роботі уповноважені мали керуватися чинними законами і

постановами керівництва стосовно релігійних культів: декретом від 21 січня 1918 року «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», відповідними статтями Конституції СРСР, постановами ВУЦВК і РНК, «Положенням про Ради у справах РПЦ при РНК СРСР», «Про порядок відкриття церков» (від 28 листопада 1943 року № 1325)²⁷.

Про порядок здійснення контролю за діяльністю православних громад, вимоги щодо останніх ішлося в інструктивному листі голови Ради у справах РПЦ від 31 січня 1944 року № 207. Так, згідно з документом дозвіл на проведення зібрань вірян не видавався до кінцевого рішення, схваленого вищим керівництвом СРСР. Функціонування релігійної громади оголошувалося неможливим без наявності культового приміщення. У випадках, коли таке приміщення буде виділене після кінцевого рішення про відкриття церкви, воно передається вірянам по договору в безкоштовне і безстрокове користування, але на правах оренди. Купувати у власність будь-яке майно релігійним організаціям не дозволялося, тому що згідно з законом вони не вважалися юридичними особами. Важливою приміткою у даному документі, яка засвідчує збереження тиску з боку держави, є те, що духовенство і віряни не могли бути ознайомлені з інструкціями Ради у справах РПЦ, а також з детальними мотивами негативних висновків у випадках відхилення тих чи інших рішень уповноваженого стосовно конфліктних чи неврегульованих релігійних питань²⁸.

У серпні 1945 року Рада у справах РПЦ розіслала уповноваженим Ради на місцях новий варіант «Інструкції Ради у справах РПЦ для уповноважених Ради». У ній більш детально перераховувалися структурні складники й аспекти, які повинні бути відображені уповноваженими в їхніх інформаційних звітах. Так, уповноваженим за кожний звітний період належало надавати детальні відомості про клопотання щодо відкриття церков і молитовних будинків. Цей пункт звіту також мав містити інформацію про ініціаторів клопотання, їх кількість, освітні й вікові характеристики.

Окрім того, у доповіді мали висвітлюватися життя монастирів, характеристика роботи єпархіальних управлінь, благочинних, духовних училищ та православних братств. Як обов'язкові елементи звіту передбачалися додатки – 4 таблиці зі статистичними даними. У 1-й таблиці повинні бути відомості про динаміку змін кількості православних церков, молитовних будинків і монастирів (кількість тих, які діють, виявлених і закритих церков і монастирів); у 2-й – зміни у складі і русі православного духовенства; у 3-й передбачалося облікувати кількість порушених клопотань про відкриття церков і молитовних будинків; у 4-й – відомості про православні молитовні будинки, що знаходилися у пристосованих приміщеннях: громадських будівлях і у приміщеннях, орендованих у приватних власників²⁹.

Окремим спеціальним документом – інструктивним листом № 7 Ради у справах РПЦ з грифом «таємно» прописувався своєрідний кодекс особистих, професійних, громадянсько-політичних рис і якостей працівників, які рекомендувалися на посади уповноважених у республіках і областях. Зокрема у документі конкретизувалося: «Кожний уповноважений Ради повинен усвідомити собі, що робота Ради у справах Руської православної Церкви при Раді Міністрів СРСР, а значить і робота уповноважених Ради на місцях, є суто *політичною, відповідальною роботою...*(виділення авт.). Він повинен повсякденно зростати політично, вдосконалюватися, а також займатися вивченням тих специфічних питань, які виникають у його практичній роботі»³⁰. Отже, поза всяким сумнівом на уповноважених РСРПЦ на місцях покладалася місія політичного контролю за діяльністю духовенства і релігійних громад. Як влучно назвав їх дослідник М. Михайлуца: «"Смотрящие" за церковниками»³¹.

Важливо наголосити й на особливостях соціального портрету середньостатистичного уповноваженого у справах РПЦ. Це були, зазвичай, вихідці з робітничо-селянського середовища, члени комуністичної партії, мали досвід боротьби з релігією у тій чи іншій формі. Більшість

уповноважених мали досвід роботи в органах державної безпеки. Яскравим прикладом є перший очільник РСРПЦ Георгій Карпов, який на момент призначення обіймав високу посаду в НКВД – начальника 5 відділу 2-го контррозвідувального управління НКДБ – МДБ СРСР, до сфери компетенції якого входили «церковники»³². Доповідь Г. Карпова на зустрічі 4 вересня 1943 року справила позитивне враження на Й. Сталіна, який схвалив його кандидатуру, але застеріг: «Тільки пам'ятайте, ви не обер-прокурор Синоду...»³³. Отже, такою була первісна установка центру у підборі кадрів. Як образно називає їх Ю. Гераськін, це були «солдати партії»³⁴. Досить поширеним явищем було призначення на посади уповноважених в областях колишніх або чинних співробітників органів державної безпеки, адже в їхній структурі діяли спеціальні підрозділи з антирелігійної боротьби. Характерний приклад наводить Л. Бабенко, аналізуючи релігійну ситуацію в Чернівецькій області. Так, уповноважений М. Яценко пише скаргу на ім'я голови РСРК при Раді Міністрів СРСР про неможливість отримати путівку на невідкладне санаторно-курортне лікування, конкретно зазначаючи таке: «Я доповідаю, що моя хвороба, безумовно, пов'язана з тим, що я впродовж 25 років працював в органах ОДПУ – НКВС – МДБ, безпосередньо виконуючи оперативні функції, і скористався лікуванням лише три рази»³⁵.

Аналізуючи освітній складник представників Ради у справах РПЦ при їх формуванні, на підставі результатів досліджень і документів, можна говорити про її низький рівень. З 26 уповноважених в Українській РСР вищу освіту мали 7 осіб, середню 14, незакінчену середню 5 (у Запорізькій, Сталінській, Станіславській, Одеській та Сумській областях)³⁶. Натомість рівень освіти працівників центрального апарату не викликав стурбованості керівництва Ради.

Істотна перевага при кадрових призначеннях надавалася відповідальності, ініціативності, готовності та здатності беззастережно виконувати доручену роботу. Водночас знаходимо факти, які засвідчують, що Г. Карпов характеризував рівень відповідальності і фахового розуміння

своєї посади призначеними уповноваженими в областях як незадовільний. Передусім для центру важливо було мати об'єктивну панорамну картину релігійного життя, структури громад тощо. Не менш актуальною була й інформація про стосунки, які склалися з органами виконавчої влади. Він дорікав уповноваженим за нерозуміння важливості «писати до Києва чи Москви всю правду, боячись можливих негативних наслідків для себе». Реакція Г. Карпова зумовлювалася тим, що уповноважені, щоб не розхитувати своє становище, не псувати взаємини з обласним керівництвом, не повідомляли про незадовільні факти у звітах. Обласне керівництво часто не хотіло бачити «темних фарб» у житті області, висловлювало невдоволення, що факти з інформацій уповноважених нерідко використовувалися представниками центральних органів влади для критики обласних керівників³⁷. Поряд із цим вказаних якостей було недостатньо для роботи з такими категоріями як віряни і духовенство. Вона вимагала й іншого: розуміння специфіки побутування віри і релігії, такту, терпимості, поваги до людей, які дотримуються іншого світогляду. Прояви саме цих якостей вимагав характер нових взаємин між державними органами і релігійними організаціями³⁸.

Загалом у період становлення апарату РСРПЦ у другій половині 1940-х рр. Г. Карпов часто критикував обласні комітети партії за формальний підхід до підбору і призначення кандидатів на посаду уповноваженого. Формалізм, на думку Г. Карпова, проявлявся в тому, що призначалися люди, які не могли використовуватися на іншій, більш відповідальній, з точки зору обкомів, роботі. А це в свою чергу можна було розцінювати як недооцінку цієї ділянки державної роботи. Здебільшого це були люди з слабким здоров'ям, початковою освітою, похилого віку. «За станом здоров'я, – відзначав Г. Карпов у доповідній записці уряду в грудні 1946 року, – 20 осіб або інваліди, або тяжкохворі (туберкульоз, виразка шлунку, напади і так далі). Від таких уповноважених навряд чи можна очікувати ефективних результатів роботи і рухливості»³⁹.

Освіченість кадрів мала важливе значення для перспективи продовження пропагандистської роботи. Адже держава вдавалася до соціально-політичної мімікрії, йдучи на компроміс і тимчасові поступки Православній церкві. Зокрема у закритому листі ЦКП(б)У з питань релігії 1945 року говорилося: «Наша партія та керівництво не змінювала свого ставлення до релігії та церкви. Але, оскільки церква у ході Великої Вітчизняної війни змінила своє ставлення до радянської держави і в своїй діяльності ставить за мету надати допомогу нашому народові у боротьбі за остаточний розгром гітлерівської Німеччини, то і радянська влада йде на поступки...»⁴⁰. Цей цілком таємний документ фактично розкривав усі кон'юнктурні плани, вигідні для радянського керівництва⁴¹. Тому закономірно виглядає теза про посилення антирелігійної пропаганди серед молоді: «Зараз, коли ворог розгромлений, слід покращити пропаганду наукових знань. Партійні і комсомольські організації зобов'язані боротися з проникненням церковних впливів у середовище молоді та школи», – наголошувалося у документі⁴².

Характер головних векторів діяльності уповноважених на місцях визначала Москва. Про це свідчать матеріали наради, проведеної у Києві 14-15 грудня 1948 року за участю голови РС РПЦ СРСР Г. Карпова. У його доповіді були визначені три пріоритетні завдання: по-перше, прискорення звільнення релігійними громадами приміщень, зайнятих ними під молитовні будинки у період окупації; по-друге, зняття з реєстрації і закриття тих культових приміщень, які «не мали достатніх підстав для свого існування»; по-третє, вивчення складу духовенства, передусім з числа висвяченого в період окупації, та повніше використання матеріалів проведеної у 1948 році перереєстрації членів церковних рад і ревізійних комісій громад⁴³.

Отже, можна стверджувати, що зазначені завдання мали стати підґрунтям для реалізації масштабних планів суттєвого обмеження релігійного складника суспільного життя в Україні.

В Українській РСР також Рада у справах РПЦ розпочала формувати структуру апаратів при обласних виконкомах, котрі мали бути організовані згідно з Постановою РНК СРСР № 1392 від 18 грудня 1943 року «Про штати і посадові ставки працівників апарату уповноважених Ради при Раднаркомах союзних і автономних республік, крайових і обласних виконкомах» у складі чотирьох осіб. Першим уповноваженим РСРПЦ при РНК СРСР по Українській РСР був призначений П. Ходченко ⁴⁴.

Проблеми, про які йшлося вище, в повній мірі стосувалися й ситуації в областях України. Однією з найбільш гострих стала кадрова проблема: не вистачало кваліфікованих або бодай освічених чи ознайомих з церковно-релігійними питаннями кадрів. Тому процес їх підбору та призначення йшов досить повільно. Траплялися випадки, коли кандидатуру підшукати в області не вдавалося, і обласна влада зверталася за допомогою до республіканських органів. Однак і в Києві, як це не парадоксально, тих, хто мав бажання зайняти таку посаду було мало. Цей феномен ще потребує свого поглибленого вивчення.

Досить часто в архівних документах зустрічаються випадки, коли уповноваженими в областях ставали особи, які в минулому були пов'язані з антирелігійною роботою. Підтвердженням цього є лист Уповноваженому у справах РПЦ при РНК УРСР П. Ходченку за підписом голови Полтавського облвиконкому І. Мартиненка. У ньому йшлося про те, що бюро Полтавського обкому КП(б)У на посаду уповноваженого у справах РПЦ в Полтавській області рекомендувало М. Курилка, який раніше очолював Раду безвірників у Полтаві. Наводилися аргументи, що позитивно його характеризували: він за фахом лектор-історик, добре обізнаний з матеріалістичним трактуванням походження і розвитку релігії. Зауважувалося, що його попередня робота не повинна служити перешкодою, адже він працював на вказаній посаді не постійно, а тимчасово. У листі констатовалося, що «...іншої такої кандидатури, яка б підходила для цієї посади, облвиконком не має» ⁴⁵. Зауважимо при цьому, що на Полтавщині призначення уповноваженого

відбулося із значним запізненням: з квітня 1944 року в область йшли інструкції та директиви, а призначення М. Курилка відбулося тільки у серпні цього ж року ⁴⁶.

Істотною перешкодою в укомплектуванні кадрів була також низька оплата праці та відсутність відповідних умов роботи уповноважених РСРПЦ в областях. Так, у Полтаві М. Курилко не мав ні заступника, ні секретаря, а його зарплата становила 950 крб. Наступником М. Курилка став І. Соляник, позитивно охарактеризований П. Ходченком: «Тов. І. Соляник як уповноважений Ради, наяву має всі якості та задатки для успішного забезпечення виконання доручених йому обов'язків»⁴⁷.

П. Ходченко від імені Раднаркому УРСР постійно нагадував керівникам облвиконкомів про необхідність створити належні умови для ефективної роботи уповноважених: виділити окремий кабінет, забезпечити письмовим і канцелярським приладдям, а також надавати транспортні засоби для відряджень у райони ⁴⁸. Але реальна картина була зовсім іншою. В акті від 28 листопада 1947 року «Про умови роботи уповноваженого у справах РПЦ у Полтавській області» знаходимо результати роботи комісії з перевірки умов праці уповноваженого у справах РПЦ у Полтавській області І. Соляника, яка працювала з 24 по 28 листопада 1947 року. Констатовалося, що вони вкрай незадовільні. Для роботи уповноваженого надана одна невелика кімната з двома «однорамочними вікнами, які виходять у ще менший коридор – спільний для трьох організацій: Уповноваженого Ради у справах РПЦ, Уповноваженого Ради у справах релігійних культів і Управління обласної фізичної культури, де і зустрічаються всі відвідувачі цих трьох різнорідних за своїми ідеологічними переконаннями організацій. Меблі знаходяться в поганому стані. Не вистачає другої шафи для зберігання документів» ⁴⁹.

З наведених фактів формується уявлення про те, що незадовільне матеріальне забезпечення та показова зневага до цієї ділянки роботи, скоріше за все були правилом, аніж поодиноким випадком. Поява нової номенклатурної одиниці в апараті облвиконкомів, за словами дослідника

О. Лисенка, викликала чимало запитань та непорозумінь. Вона не сприймалася серйозно більшістю відповідальних працівників обласного рангу⁵⁰.

Задля підтвердження зазначеного звернімося до листа на ім'я П. Ходченка від уповноваженого РСРПЦ по Ізмаїльській області В. Петренка. У ньому змальована ситуація, аналогічна до полтавської: «...протягом 6 місяців роботи, не дивлячись на неодноразові звернення в облвиконком та обком партії, умови для роботи не створені: приміщення потребує ремонту, відсутнє електроосвітлення та телефон, а меблі взагалі взяті з церкви...»⁵¹. Далі уповноважений скаржиться на взаємовідносини з облвиконкомом та обкомом партії, називаючи їх «ненормальними». Автор листа з обуренням наводить факти приниження не лише посади уповноваженого, а й його особисто: «Секретар обкома партії товариш Горба на одному з засідань назвав мене «єпископом», бажаючи відкрито принизити... Заступник Голови Облвиконкома, товариш Бенюх, на прохання дати автомобіль для мене на публіці заявив, що не буде возитися з попами!... Облпрокурор Любич в громадському місці назвав мене попом...». У кінці листа В. І. Петренко зауважив, що «все це паралізує роботу уповноваженого»⁵².

Але якщо питання організації робочого місця було згодом вирішено, то проблема залучення уповноважених Ради за рішенням місцевих органів влади до роботи, що не стосувалася їхніх прямих обов'язків, була для Г. Карпова актуальною протягом тривалого часу. Уповноважені за завданням обкомів партії і облвиконкомів часто були у тривалих від'їздах з різними цілями: організація та проведення хлібозаготівель, питання ремонту тракторів, підготовка колгоспів до весняної сівби тощо.

Голова Ради у справах РПЦ категорично заперечував проти такого ставлення до уповноважених і просив сприяння уряду. За його клопотанням 29 березня 1945 року в обласні і крайові виконкоми і РНК республік була направлена телеграма за підписом В. Молотовим. У ній незадовільні умови

роботи уповноважених Ради у справах РПЦ характеризувалися як «політична недооцінка ролі Уповноважених»⁵³.

Про реакцію представників місцевої влади на отриману телеграму можна аналізувати за наступним прикладом: коли уповноважений з Кіровоградської області Романов у черговому відрядженні нагадав про телеграму В. Молотова, голова облвиконкому Іщенко заявив: «Телеграми телеграмами, а у відрядження їздити ти будеш, за цей час церкви і попи нікуди не подінуться»⁵⁴.

Наведені факти свідчать про парадоксальну ситуацію, яка склалася з утворенням нової державної інституції. З одного боку риторика вищого державно-партійного керівництва мала ліберальний характер щодо Православної церкви та її ієрархії, підняття її статусу шляхом відновлення патріархії. З іншого – на місцях за інерцією довоєнної антирелігійної політики спостерігалися як недооцінка ролі самих новоутворених органів, їхнього соціально-політичного навантаження, так і лівацькі перегини у ставленні до духовенства і вірян. Ситуація з матеріальним забезпеченням апарату уповноважених РСРПЦ, що мала місце в 1940-х роках, свідчить про ігнорування, іноді абсолютне, значимості цієї ділянки роботи з боку керівних працівників обласної влади. Останні часом не розуміли гнучкої тактики держави щодо Православної церкви, будучи здебільшого зосередженими на відбудові економіки.

Аналізуючи специфіку діяльності Рад у справах РПЦ у період кінця 1940-х – початку 1950-х років помічаємо, що відбуваються поступові зміни курсу державної політики щодо церковних інституцій, посилення її антирелігійної спрямованості. Незважаючи на відсутність відкритих репресій, у таємних документах та ставленні до відповідальних працівників спостерігається пошук технологій тиску на релігійне середовище.

Формально Ради і їх уповноважені мали виконувати роль нейтрально-проміжної ланки у відносинах між релігійними організаціями і державними органами, стежити за правильністю застосування і дотримання законів обома

сторонами, а також виконувати консультативні та арбітражні функції. Але на практиці нейтральності між Радами і уповноваженими не було. Адже як засвідчують матеріали центральних архівів, де сконцентровані головні документи директивного характеру, одне з головних їх завдань полягало в придушенні релігії та налагодженні ефективної атеїстичної пропаганди ⁵⁵.

Одним із завдань уповноважених РСРПЦ було сприяння скороченню церковної мережі в Україні. Про те, що ця проблема була гостроактуальною, свідчить статистика, яка збереглася у документах. Представників влади непокоїло зростання релігійності населення України, початок якого було покладено за часів німецької окупації. Аналізуючи статистику Інформаційного звіту уповноваженого РСРПЦ по Українській РСР за 4 квартал 1945 року, що зберігалася під грифом «таємно», знаходимо інформацію, що на 1 січня 1946 року за даними уповноважених РСРПЦ на території УРСР функціонували 6242 православних церков та молитовних будинків. На цю дату припадають також православні монастирі, які діяли: чоловічих – 15 та 25 жіночих ⁵⁶.

У зв'язку з відкриттям нових церков збільшувалася й кількість «служителів культу» як іменували їх у радянській термінології. У документі зафіксовано, що їх налічувалося (крім монастирів): священників – 5060, дияконів – 441. Псаломщики, регенти та церковна обслуга офіційному підрахунку не підлягала ⁵⁷. При чоловічих монастирях перебувало на служінні 346 осіб, а при жіночих – 1352. На чолі духовенства стояли 14 правлячих єпархіальних єпископів і 1 митрополит ⁵⁸. Отже, робився висновок, що «Православна церква, без Закарпаття, управляється та обслуговується контингентом в 10472 осіб духовенства» ⁵⁹. Далі в документі робився однозначний висновок: «Виходячи з цифр, констатуємо, що Руська православна церква в Україні в особі духовенства займає чільне місце в сенсі ведення пропаганди релігійних ідей серед населення. А це суперечить матеріалістичному вихованню мас...» ⁶⁰. З точки зору представників влади така кадрова масштабність вимагала реагування та конкретних дій.

Для боротьби з кількісним зростанням релігійних громад була широко розгорнута негласна кампанія скорочення мережі парафій як православної, так і інших релігійних конфесій за участю уповноважених РСРПЦ. Вона супроводжувалася не лише відмовою у реєстрації новоутворених об'єднань, але й масовим зняттям з державного обліку раніше зареєстрованих громад та закриттям православних церков і молитовних будинків. Досить часто причина закриття церкви аргументувалася необхідністю передати приміщення для використання в інших суспільно-важливих цілях ⁶¹.

Загалом, сукупна реалізація радянських методів боротьби з релігійними громадами приносила помітні результати. У першу чергу це було пов'язано зі скороченням чисельності православних парафій в Україні. За підрахунками А. Колодного і П. Яроцького на 1 січня 1960 року загальна чисельність православних громад складала 8679. Переломним для долі церкви став 1960 рік, коли було закрито 747 парафій. За друге півріччя 1961 року в Україні закрито більше 850 храмів. А загалом з 1960 до 1965 року закрито 4165 церков – 48 % від чисельності їх на початок 1960 р. У найбільш «передових» областях знято з реєстрації до 90 відсотків загальної кількості громад. Так, у Запорізькій області із 108 церков залишилися 9, у яких вилбуваося служіння, на Дніпропетровщині – 26, у Криму – 14 ⁶². Причому, знімалися з обліку навіть пам'ятки архітектури. Після виступу М. Хрущова на січевому пленумі ЦК КПРС у 1961 році глава держави назвав збереження подібних пам'яток непотрібною справою, вже у червні цього року Рада Міністрів УРСР виключила із списку пам'яток 364 об'єкти. Незабаром за поданням місцевих виконкомів було знято з обліку ще 378 храмів ⁶³.

Починаючи з середини 1950-х років розпочинається новий етап розвитку державної релігійної політики. Дослідниця Л. Бабенко вважає, що його межею не став саме 1953 рік, смерть Й. Сталіна. Динаміка цього процесу наступу на релігію і церкву наростала поступово, разом із зміцненням нових суспільно-політичних пріоритетів М. Хрущова та його оточення ⁶⁴. Це зумовлено тим, що, по-перше, тимчасове потепління відносин між

радянською державою та Православною церквою призвело до укріплення авторитету Церкви у суспільстві, а цього радянський уряд допустити не міг. По-друге, з кінця 1950-х років відбулися кадрові зміни як у вищих ешелонах державного керівництва, так і керівництва Ради у справах РПЦ. У 1950 році у сімдесятирічному віці було звільнено з посади уповноваженого РСРПЦ в Україні П. Ходченка, котрий обіймав її з 1944 року. Наприкінці 1950 року на вакантну посаду було призначено Г. Корчового⁶⁵. Згодом змінилося керівництво і на всесоюзному рівні. Г. Карпова змінив В. Куроєдов, який жорстко критикував свого попередника⁶⁶. У 1953 році посаду першого секретаря ЦК КПРС зайняв Микита Хрущов, який у майбутньому виявився запеклим борцем з релігією. Такі чинники зумовили еволюцію державної політики у бік її ужорсточення.

Одним із документів, що відображав настрої та першочергові завдання нового керівництва у питаннях відносин з релігією та вірянами, стала Постанова ЦК КПРС від 7 липня 1954 року «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи щодо її поліпшення. У цьому документі, на думку О. Васильєвої, фактично переглядалася і засуджувалася «примиренська політика» щодо церковного питання часів пізнього сталінізму. Натомість пропонувалося повернутися до довоєнних відносин з Церквою і розпочати «наступ на релігійні пережитки»⁶⁷. Містилися заклики до активного викриття реакційної суті релігії. Дослідниця наводить окремі фрази з діалогів партійно-державних керівників, які розкривають очікувані зміни. Перед прийняттям Постанови В. Молотов попереджав М. Хрущова про те, що вона «посварить нас із духовенством та віруючими, принесе масу помилок». На що була відповідь: «Будуть помилки – виправимо»⁶⁸.

Але поряд із цим на хвилі розвінчання сталінізму, політики десталінізації стало можливим звільнення священнослужителів, що вижили в тюрмах і таборах, спочатку по амністії, а потім і по реабілітації. 14 липня 1954 року вийшов Указ Президії Верховної Ради про умовно-дострокове звільнення осіб, що відбули дві третини призначеного терміну, а також

людей похилого віку. Багато священників стали писати Патріарху Алексію прохання про клопотання перед владою з приводу їх звільнення. Зокрема, були звільнені єпископи Веніамін (Новицький), Мануїл (Лемешевський), митрополит Нестор (Анісімов), Афанасій (Сахаров), Микола (Муравйов-Уральський) і багато інших, що було безумовно позитивним явищем для релігійного життя. З їх поверненням у свої спільноти для органів влади, передусім правоохоронних, зростала потреба у постійному інформуванні про поведінку священників і стан релігійності населення. Тому з цією метою 8 грудня 1955 року було запроваджено в дію циркулярний лист Ради у справах Руської Православної церкви, який визначав пріоритетним завданням «виявлення лояльного духовенства на місцях з метою збору інформації»⁶⁹.

Певні зміни відбулися і в діяльності органів контролю за діяльністю релігійних громад, передусім уповноважених РСРПЦ на місцях. У першу чергу це стосувалося інформаційних звітів уповноважених, які стали нагадувати у більшій мірі досє на священнослужителів. Так, 2 січня 1950 року уповноваженим на місця був направлений новий «Інструктивний лист № 42 Ради у справах РПЦ». У ньому закріплювався оновлений порядок складання та подання до Ради звітів і статистичних даних. Такий порядок існував упродовж наступних чотирьох років. У листі підкреслювалося, що звіти уповноважених та статистичні відомості є секретними документами, а сам факт подання цієї інформації Раді, церковним органам і духовенству не повинен бути відомий⁷⁰.

До листа додавався «Табель надання до Ради статистичних відомостей та інформації по звітності уповноважених Ради», в якому детально описувався план, за яким повинна була складатися звітна документація. «Табель» передбачав ведення та надання уповноваженими чотирьох видів документів звітного характеру: 1) позачергові донесення, які стосувалися надзвичайних подій церковного життя і мали надсилатися до Ради «негайно»; 2) квартальний звіт; 3) інформаційна записка про стан і діяльність монастирів

(1 раз на рік); 4) інформаційна записка про стан і діяльність духовних навчальних закладів (2 рази на рік)⁷¹.

Зауважимо, що проблеми з роботою апарату уповноважених у період відлиги не зникли, а продовжували існувати. Звіти уповноважених, що присилалися до Ради у справах РПЦ, уважно вивчалися чиновниками апарату Ради. Між ними та уповноваженими велося листування, у якому фіксувалися недоліки того чи іншого звіту. З метою ознайомлення, обміну досвідом та уникнення в майбутньому подібних помилок уповноваженим на місця розсилалась копія інформаційно-звітних матеріалів. Інформаційні звіти уповноважених досить часто не відповідали вимогам, які до них висувалися. Наприклад, у таємному листі, адресованому уповноваженому в Полтавській області І. Солянику у 1955 році знаходимо зауваження: «Необхідно повідомляти дані, що мають фіксуватися на звороті форми № 1 про кількість: а) церкви та молитовні будинки, служба в яких ведеться по неділях та у святкові дні; б) церкви і молитовні будинки, служба в яких проводиться кожного дня; в) церкви і молитовні будинки, служба в яких відбувається 2-3-5 разів на рік; г) церкви та молитовні будинки, де служба не проводиться протягом року»⁷². Далі в документі наголошувалося на необхідності обліку духовенства: «На звороті форми № 2 (про духовенство) необхідно надавати дані про кількість священників та дияконів, які закінчили семінарію чи академію у 1945–1955 роках»⁷³.

Траплялися випадки коли недоліки у звітній документації допускалися через низьку компетентність уповноважених та слабку обізнаність у справі. У листі виконуючому обов'язки уповноваженого Ради у справах РПЦ Г. Катуніну в УРСР № 9/12 від 18 січня 1958 року знаходимо зауваження наступного змісту: «Звітно-інформаційна доповідь за друге півріччя 1957 року не відповідає тим вимогам, які були перед Вами поставлені під час перебування в Києві та Москві. Вам була сформульована постановка, в якому напрямку повинна йти робота уповноваженого і що головне у цій роботі...»⁷⁴. Далі у листі викладені конкретні претензії до наданого звітнього матеріалу.

Г. Катуніна звинувачують у тому, що він недостатньо засвоїв свої завдання у справі спостереження за становищем та діяльністю церкви, «... тому звіт написано занадто віддалено, і з багатьох питань неправильно зроблені висновки»⁷⁵. Наводяться також конкретні приклади недоліків та прогалин поданого звіту: «Вами наведені дані про здійснення релігійних обрядів по районах області, але в якій кількості, Ви не повідомляєте»⁷⁶.

Отже можемо стверджувати, що від уповноважених на місцях вимагали не лише надання систематичної оперативної інформації обласному керівництву, уповноваженим по вертикалі, але й наведення прикладів з діяльності церкви та її активу, які б інтерпретувалися як компрометуючі. Крім того, відображення у звітах уповноважених інформації і статистики про здійснення релігійних обрядів у районах областей теж видавалося недостатнім. Згодом від функціонерів Ради у справах РПЦ почали вимагати аналізу поточної ситуації, з'ясування причин збільшення або скорочення явищ релігійного життя, висновків та пропозицій щодо зміни ситуації. Підтвердженням вищезазначеного є постанова ЦК КПРС «Про доповідну записку відділу пропаганди та агітації ЦК КПРС по союзних республіках про недоліки науково-атеїстичної пропаганди і завдання Ради у справах РПЦ при Раді міністрів СРСР та його Уповноважених» від 4 жовтня 1958 року. У ній конкретно йшлося про ситуацію, в якій «загальним недоліком інформації, яку надають уповноважені є те, що в ній переважають статистичні дані без аналізів та висновків. Матеріал не ілюструється прикладами та фактами, не співставляється з минулим, а головне, відсутні висновки та пропозиції»⁷⁷.

Московське та республіканське керівництво в оцінці достовірності матеріалу, викладеного у звітах, значною мірою керувалося ступенем довіри до уповноваженого та його апарату в конкретній області. Передусім зверталася увага на персону уповноваженого, його ділові якості, чи мав він постійний зв'язок з церковними інституціями і володів ситуацією. Не зайве підкреслити, що на ці посади часто призначалися колишні співробітники органів державної безпеки⁷⁸.

Але, незважаючи на те, що підбір кадрів проводився досить ретельно, траплялися казусні випадки, котрі свідчили про невідповідну або компрометуючу поведінку уповноважених. Досить часто керівництво Ради у справах РПЦ інформувало уряд про необхідність відсторонити від роботи уповноважених, які не відповідали критеріям займаної посади. Їх звинувачували у некомпетентності, грубості, небажанні працювати, але найбільш актуальними були звинувачення у зв'язках уповноважених з духовенством. Якщо на Полтавщині подібної нищівної критики уповноважені не зазнавали, то приклади з інших областей були покладені в основу циркулярних листів, які надсилалися для ознайомлення і врахування в роботі. Зокрема, в інформаційному листі № 4 від 1956 року, що був направлений на місця для ознайомлення та уникнення повторення таких випадків, різко критикувалися стиль і форми роботи уповноваженого у Миколаївській області. У документі говорилося: «Миколаївський облвиконком відлучив товариша Линичука від обов'язків уповноваженого, а партійні органи оголосили йому догану»⁷⁹. Далі в листі мотивувалося звільнення Линичука через такі обставини: «Невідповідна поведінка Линичука проявлялася в тому, що протягом останніх півтора-два роки він не приймав церковнослужителів у себе у службовому приміщенні, чи у приміщенні міськрад, сільрад, райвиконкомів (на виїздах), а зустрічався з ними на їх квартирах. Причому, досить часто ці зустрічі супроводжувалися обідами з випивкою, а з двома священниками встановлені навіть факти приватних п'янок товариша Линичука...»⁸⁰. У кінці інформаційного листа керівництво Ради звертає увагу уповноважених на те, що навідувати парафіяльне духовенство вдома не варто. Допускаються лише виняткові випадки за службовою необхідністю⁸¹.

Отже, цілком очевидними є спроби радянського керівництва всілякими засобами посилити конфронтацію представників Ради у справах РПЦ та священнослужителів, ні в якому разі не допустити їхнього зближення. Уповноважені Ради мали залишатися «партійними наглядачами» за

духовенством та вірянами, а не помічниками у релігійних питаннях. З цією метою радянське керівництво не нехтувало активною популяризацією поодиноких резонансних фактів, які б компрометували духовенство, їхню аморальну поведінку в очах вірян.

Початком нових гонінь на церкву можна вважати 1958 рік. Адже 16 жовтня цього року було прийнято дві постанови, які з новою силою спричинили тиск на Церкву з боку держави. Перший документ – «Про монастирі в СРСР», який скорочував кількість монастирів, а також збільшував податки на землю, що були скасовані у 1945 році. У силу знову вступав податок на будівництво та земельна рента. Також уряд обмежував можливість вступу до монастирів, підвищуючи вік тих, хто бажає: «Рекомендується не приймати до чернецтва осіб, які не досягли 30 років. Також ліквідувати чинну практику відряджень ченців у різні регіони країни для вербування населення до вступу в монастирі та збір коштів серед населення. Крім того, припинити дотації монастирів по лінії Московської Патріархії»⁸². Перераховані заходи ставили монастирі на шлях виживання, що зрештою приводило до їх закриття.

Другий документ – «Про підвищення податків на прибутки єпархіальних установ та монастирів» взагалі ставив під удар існування Руської православної Церкви. Адже він у декілька разів (до 200 рублів за кілограм) збільшував ціни на свічки та податки з їх продажу. Але найприкметніше те, що підвищувати ціни на свічки у самих монастирях заборонялося⁸³. Економічна політика щодо церков і монастирів свідчила про бажання держави отримати з їх допомогою матеріальну вигоду у кризові періоди. Нагадаємо, що Православна церква на Полтавщині передавала на завершальному етапі війни у Фонд оборони значні кошти на будівництво танків і літаків, подарунки радянським бійцям, допомогу інвалідам війни, дітям фронтовиків, пораненим у шпиталях тощо. Так, віряни Полтавської єпархії тільки у 1945 році зібрали на ці потреби 4 314 745 карбованців⁸⁴, а в 1946 році – 517 075 карбованців⁸⁵. Але, оскільки ця діяльність сприяла

зміцненню авторитету Церкви серед населення, держава цього не могла допустити. Тому, як тільки відпала гостра потреба у фінансовій допомозі, церкві було заборонено збирати кошти на патріотичні цілі⁸⁶.

Наступним етапом у нищенні Церкви став 1960 рік. 13 січня 1960 року ЦК КПРС прийняв чергову постанову з релігійного питання – «Про заходи ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культу»⁸⁷. У документі не тільки було проаналізовано діяльність Ради у справах РПЦ за 16 років, але й висловлена гостра критика щодо послаблення контролю за діяльністю духовенства. Серйозні звинувачення висловлювалися на адресу Г. Карпова за збільшення статистики порушень чинного радянського законодавства про релігійні культу. Так, у постанові говорилося: «Підкреслимо, що порушення духовенством радянського законодавства стало можливим в результаті послаблення контролю зі сторони РСРПЦ та колишнього її керівника...»⁸⁸. Г. Карпову і загалом апарату РСРПЦ закидалося, що вони були занадто лояльні під час розгляду клопотань і прохань релігійних організацій. Було також заявлено, що надалі «такого потурання і лібералізму з боку державних органів та Ради допущено не буде»⁸⁹.

У доповіді новообраного голови РСРПЦ В. Куроєдова на Всесоюзній конференції Уповноважених, яка відбувалася 21 квітня 1960 року, відслідковуємо конкретні звинувачення в бік РСРПЦ попереднього періоду: «яскравим фактом «попустительства» Ради церковникам є відсутність будь-якого контролю за діяльністю свічкових майстерень та майстерень з виготовлення релігійних предметів. Таких майстерень зараз 17. Як результат виробництво свічок і предметів релігійного культу з року в рік зростало у великій кількості»⁹⁰. Далі В. Куроєдов наводив кількісні показники: «Наприклад, якщо в 1953 році свічок було виготовлено 399, то в 1958 – 935 тон. Натільних хрестиків в 1955 році випущено 2 мільйона 110 тисяч штук, а в 1958 – 4 мільйона 800 тисяч штук...»⁹¹. У кінці доповіді Куроєдов підводить підсумок і зауважує, що «реалізація у таких великих кількостях

свічок і предметів культу посилює матеріальну базу церкви і неодмінно сприяє посиленню її впливу серед населення»⁹².

Повертаючись до постанови 1960 року зауважимо, що в ній також була викладена пропозиція щодо створення на місцях «активу на допомогу уповноваженим». Цю пропозицію підтримав відділ агітації та пропаганди ЦК КПУ. На місцях також вимушені були прийняти нове рішення партійно-радянського керівництва. У травні 1960 року в 14 районах Полтавської області були створені групи сприяння роботі уповноваженого у складі 137 осіб⁹³.

На виконання рішення у доповідній записці «Про досвід залучення активу на допомогу місцевим Радам в Дніпропетровській і Чернігівській областях» знаходимо інформацію, що були створені такі комісії сприяння в кількості 7-15 осіб у залежності від наявності церкви і молитовних будинків у тому чи іншому населеному пункті⁹⁴. Зазвичай до складу комісії сприяння входили члени виконкомів, депутати сільських, міських та районних рад, працівники освіти. Щодо функціональних обов'язків покладених на комісії, то вони мали на меті «суворо слідкувати за дотриманням законодавства про культу, вивчаючи методи роботи духовенства серед вірян, особливо серед молоді та дітей, знати хто відвідує церкву, склад хорів та виконавчих органів релігійних громад»⁹⁵. Найпріоритетнішим із завдань, покладених на комісії мало бути вишукування шляхів і внесення конкретних пропозицій, спрямованих на обмеження і послаблення діяльності релігійних громад та священнослужителів⁹⁶.

У річному звіті за 1960 рік вже констатувалося, що з поставленою метою впоралися, радянська громадськість залучена, тим самим закладено основи створення при райвиконкомах комісій сприяння уповноваженим РСРПЦ і РСРК. Основу активу громадських рад становили голови сільрад, лектори-атеїсти, а також комуністи-пенсіонери⁹⁷. Слід зазначити, що згадані комісії та групи працювали «у порядку партійної дисципліни», тобто не мали оплати

за свою роботу, а найбільше проведених заходів припадало на вихідні дні, що нерідко розчаровувало активістів⁹⁸.

Формально від моменту початку створення перших комісій сприяння уповноваженим неодноразово наголошувалося, що вони є громадськими, а, отже, жодними адміністративними повноваженнями не володіють. Однак на практиці це не працювало. Коли члени комісії виявляли порушення законодавства про культури, на порушників накладалися адміністративні стягнення, часто навіть без оформлення відповідного адміністративного акта⁹⁹.

Кількісний склад комісії визначався відповідно до наявності в даній місцевості релігійних громад, які діяли, і рівня релігійності населення. В архівних матеріалах знаходимо інформацію про критерії відбору кандидатур, де зазначалося, що цей процес проводився «...диференційовано, з урахуванням ділових якостей членів комісій та їх бажання займатися питаннями діяльності церкви»¹⁰⁰. Доцільність утворення комісій сприяння сільськими і селищним радам вирішував виконком вищого рівня ради, зазвичай районної. Керівником комісії затверджувався, як правило, заступник голови виконкому відповідної ради народних депутатів¹⁰¹. На Полтавщині спостерігався високий рівень активності формування громадських комісій сприяння й не бракувало активістів, які бажали стати їх членами.

До складу комісій сприяння, зазвичай, входили члени виконкомів, депутати сільських, районних і міських рад та представники органів народної освіти¹⁰². Наприклад, до складу комісії сприяння при Путивльському райвиконкомі на Чернігівщині увійшли завідувач райвідділу культури, завідувач районного будинку атеїстів, секретар райкому комсомолу, голова сільради та завідувач атеїстичної секції сільського лекторію¹⁰³.

Характер діяльності зазначених «громадських» інституцій ілюструє цілком таємний документ, що не підлягав публікації. В усіх райвиконкомках Полтавської області діяла інструкція по застосуванню законодавства про

культи «Основні питання діяльності комісій сприяння при виконках міських та районних Рад депутатів трудящих по контролю за дотриманням законодавства про культури». Вона детально регламентувала напрямки, зміст, функції комісій і їх членів:

по-перше, систематично вивчати релігійну обстановку в селах, містах, робітничих селищах, збирати й аналізувати дані про відвідування вірянами молитовних зібрань, вивчати контингент осіб, що відвідують церкву, виконують релігійні обряди, хрещення, вінчання, відспівування, сповідь, ступінь впливу релігійних громад та служителів культу на залучення молоді та дітей до релігії та обрядів, перевіряти правильність обліку релігійних обрядів, перешкоджати випадкам хрещення дітей без погодження обох батьків;

по-друге, постійно вивчати ідеологічну діяльність церкви та методи роботи духовенства серед вірян;

по-третє, слідкувати за проведенням в населених пунктах храмових та інших релігійних свят, аналізувати їх негативний вплив на трудові процеси, дисципліну, розробляти та вносити пропозиції, направлені на ліквідацію цих негативних явищ;

по-четверте, вивчати склад релігійних громад та виявляти найбільш активних членів;

по-п'яте, виявляти спроби з боку служителів культу порушувати радянське законодавство і своєчасно інформувати про це виконками, а також надавати допомогу фінансовим органам у виявленні служителів культу, які незаконно виконують релігійні обряди в будинках і на квартирах вірян, отримують нагороду без квитанції, приховують прибуток від обкладання податками¹⁰⁴.

Дослідниця Л. Ларькіна доповнює перелік обов'язків членів комісій сприяння, зокрема, вони мали виявляти на території районів і міст всіх кликуш, шептук, пророків, бродячих проповідників, які підтримували релігійні забобони серед населення, викривати їх діяльність і вживати заходів

щодо припинення цієї незаконної діяльності; розробляти методи для поліпшення роботи органів загсу, будинків та палаців культури, клубів та інших установ, які необхідно ефективніше використовувати для поширення сучасних радянських церемоній при одруженні та народженні з тим, щоб допомогти населенню уникати релігійних традицій; запобігати і усувати факти адміністрування та образи почуттів вірян; напередодні і в дні великих релігійних свят організувати дозвілля молоді (виступ хорів, вистав драмгуртків, танців, проведення масових фізкультурних змагань), з метою відриву їх від церкви; розробляти заходи щодо демонтажу на дорогах хрестів та інших релігійних споруд¹⁰⁵.

Усі матеріали про виконану роботу комісії сприяння зберігалися у райвиконкомі або міськвиконкомі як службова документація. Комісія сприяння підтримувала тісний зв'язок і координувала свою роботу з діяльністю постійних комісій відповідної ради народних депутатів (зокрема, комісії із соціалістичної законності і охорони громадського порядку), галузевих відділів виконкому ради, правоохоронних органів і громадських організацій з питань, що стосувалися дотримання і правильного застосування законодавства про релігійні культу¹⁰⁶.

Також на допомогу всім головам виконкомів районних Рад депутатів було розіслано витяг із журналу «Работница» за червень 1964 року (№ 6) з рубрики «Юридична довідка». В опублікованому матеріалі юрист Ю. Розенбаум у формі запитань і відповідей у доступній формі розтлумачував найбільш актуальні типові ситуації щодо радянського законодавства про релігійні культу, з якими могли зіштовхнутися активісти «антирелігійного фронту». Зокрема йшлося про реагування на вчинення священниками церковно-релігійних обрядів за участю неповнолітніх дітей без згоди їхніх батьків. Юрист однозначно вказував, що за виховання і поведінку дітей до досягнення ними повноліття відповідають батьки, отже будь-які дії священника без згоди останніх, причому як батька, так і матері, є протизаконними і грубо порушують батьківські права. Особи, які порушили

права батьків, тобто священники, можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності¹⁰⁷.

Загалом доходимо висновку, що діяльність комісій була заформалізована й одночасно зорієнтована на антирелігійну риторичну й свідоме обмеження чи перешкодження задоволенню релігійних потреб духовенства і вірян, навіть у тих обмежених рамках, які залишала їм держава. Про недоліки, лівацьке адміністрування членів комісій змушений був констатувати голова РСРК (з 1960 року – голова РСРПЦ, змінивши на цій посаді Г. Карпова) В. Куроєдов у циркулярі від 26 листопада 1966 року. Він зазначив, що основним недоліком у роботі ряду комісій є те, що їх зусилля були спрямовані не на сприяння виконкомам місцевих Рад у роботі по дотриманню законодавства про культу, а на участь у різноманітних заходах, що не мають жодного стосунку до цієї сфери діяльності місцевих радянських органів. Ряд комісій здійснювали спостереження виключно за тим, щоб законодавство про культу не порушувалось лише релігійними об'єднаннями, і не реагували на те, як дотримуються норм законодавства місцеві радянські органи і посадові особи. Дослідники вважають, що така риторика В. Куроєдова була викликана не так наявними порушеннями з боку активістів, як численними скаргами вірян і священників на дії місцевих органів влади та їх сателітів. Також варто зауважити, що до складу комісій входили місцеві посадовці, тому проводячи антирелігійну політику, їм було досить важко критично оцінювати свої методи діяльності¹⁰⁸.

Аналізуючи ефективність діяльності комісій сприяння, можна провести певні паралелі та аналогії з масовим безвірницьким рухом 1920–1930-х років. Як у свій час тисячі номінальних активістів «Спілки войовничих безвірників», так і розгалужена мережа комісій та величезна кількість залучених до неї членів в означений період зазвичай не означала, що вони можуть і справді ефективно «обмежувати вплив церковників».

При перевірці фінансової діяльності церковних громад члени комісій спиралися на допомогу фахівців районних фінансових та податкових відділів.

Для перевірки і аналізу проповідей, молитовних і обрядово-ритуальних дійств комісії закріплювали за кожною з релігійних громад свого представника, який від одного до чотирьох разів на місяць «мусив відвідувати богослужіння і готувати звіт про зміст проповідей. Іноді практикували аудіозаписи для наступного обговорення членами комісій»¹⁰⁹.

Значним недоліком діяльності комісій було і те, що умовно можна назвати «паперовим контролем»: надзвичайно часто співробітники комісій, а іноді й уповноважені у справах релігій, що виявлялося при перевірках, просто писали звіти про те, чого насправді не виконували. Також, не зважаючи на широку мережу створених комісій, їхній контроль був далеко не всеохопним. Адже це була додаткова неоплачувана робота, зазвичай у вихідні дні за рахунок відпочинку, ймовірно, не завжди схвалювана односельцями. Як стверджують дослідники, величезна кількість груп сприяння існувала лише на папері¹¹⁰.

Отже, ЦК КПРС ще раз підтвердив, що та жорстка політична лінія щодо релігії та Церкви, яка почала домінувати з новою силою з 1958 року, буде і надалі основною і послідовною у діяльності держави.

Новий етап цієї політики дослідники пов'язують з рішеннями XXII з'їзду КПРС. Поряд з розвінчуванням «культу особи», обговорювалося питання про повернення до ленінських норм і принципів законодавства про культу та відносини Церкви з державою, а проголошення курсу на будівництво комунізму автоматично позбавляло права релігії та Церкви на своє існування. 16 березня 1961 року виходить нова постанова радянського уряду «Про посилення контролю за дотриманням законодавства про культу». Ця постанова фактично повертала церковно-державні відносини до довоєнного стану. Головним законом ставали антицерковні постанови 1929 року, які ставили релігію у СРСР під небезпеку повного знищення. Так розпочалась «церковна реформа» М. Хрущова.

Дослідниця О. Васильєва наводить головні шість пунктів документа:

- 1) священики не могли розпоряджатися самостійно церковними коштами. Це мало підірвати авторитет духовенства;
- 2) формування нових «двадцятків», тобто передача церковної влади особам, які призначалися уповноваженими Ради у справах РПЦ;
- 3) заборона на будь-яку благодійну чи соціальну діяльність представників церкви;
- 4) різке підвищення податків, якими обкладалось духовенство, а також відмова від соціального та профспілкового обслуговування церковнослужителів;
- 5) захист дітей та молоді від впливу релігії. Хрещення дітей дозволялося лише у випадку пред'явлення паспортів батьків. А це, у свою чергу, означало взяття на облік батьків, які вірять у Бога, у майбутньому їх чекали великі неприємності;
- б) переведення священнослужителів на фіксовані оклади. Це означало, що священики отримують фіксовані заробітні плати, а всіма іншими коштами розпоряджаються «двадцятки»¹¹¹.

Тобто, аналізуючи «церковну реформу» Хрущова, стверджуємо, що Церква і віряни фактично залишилися не захищеними законом. Відсутність соціальних гарантій, податкові утиски, переслідування і тотальний державний контроль ставили Церкву на шлях виживання та саморозпуску.

Незначний спад антирелігійної хвилі припадає на 1962 рік і тривав до середини 1963 року. Відсутність помітного прогресу у подоланні «релігійних пережитків» у свідомості людей, змусило правлячий режим вдатися до нових наступальних дій. У червні 1963 року відбувся пленум ЦК КПРС, присвячений завданням ідеологічної роботи партії. Одним з пріоритетних завдань визначалося розгортання «настійної боротьби з релігійними пережитками та широкої науково-атеїстичної роботи»¹¹².

Проте, найбільш актуальний характер носила проблема реорганізації Рад у справах РПЦ і релігійних культів та їх об'єднання в єдиний орган з метою концентрації зусиль щодо посилення контролю та збирання повноцінної

інформації про зміст і характер діяльності релігійних організацій¹¹³. Вже 8 грудня 1965 року Постановою Ради міністрів № 1043 Раду у справах РПЦ та Раду у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР було перетворено в єдиний орган – Раду у справах релігій при Раді Міністрів СРСР, яку очолив Куроєдов. Фактично новостворена Рада виконувала функцію посередника між церквою та державою і виступала як орган тотального контролю за діючими в країні конфесіями¹¹⁴.

Таким чином, аналізуючи складники системи контролю органів державної влади за діяльністю релігійних громад РПЦ було встановлено, що центральне місце у даній публічній системі відводилось Раді у справах РПЦ, а також Уповноваженому у справах РПЦ та їх структурним підрозділам на місцях. Головні функції, покладені на них, формально зводилися до тотального контролю та постійного втручання в життя релігійних громад. Залишаючись, з одного боку, органом контролю за дотриманням законодавства про релігійні культи, вони, водночас, змушені були займатися невласивими їм функціями – фактичного провідника державної політики. Своєрідний дуалізм становища особливо проявлявся на регіональному рівні. На прикладі Полтавщини очевидно, що обласні уповноважені, вмонтовані в структуру органів виконавчої влади й залежні від їхнього керівництва, переважно ставали заручниками місцевих можновладців у їхньому нестримному бажанні подолати релігійні пережитки. До того ж вони були виконавцями у системі вертикальної підпорядкованості. Партійні постанови визначали вектори роботи уповноважених в областях, котрі були об'єктом критики у разі розходження очікуваних результатів і реальної ситуації в релігійному житті. Полтавщина опинилася в епіцентрі коливань партійно-державної політики, і як одна з областей з високою мережею релігійних організацій РПЦ зазнала істотних трансформацій. Апарат уповноваженого РСРПЦ в Полтавській області як представник державної влади відчув у своєму становленні загальний контекст атмосфери рудиментарного відчуження. Якщо матеріальні труднощі з забезпеченням базових потреб

апаратів уповноважених в областях ще можна пояснити об'єктивними економічними і фінансовими труднощами повоєнної доби, то зневажливе ставлення до змісту і завдань роботи уповноважених вже трактувалося як політична і соціокультурна обмеженість працівників облвиконкомів, всієї системи низових ланок влади.

1. Киридон А. Руйнування культових споруд (1920–1930-ті рр.): порушення традиційної ритмології простору. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. 2013. Вип. 22. С. 91–102, С. 91.

2. Киридон А. Руйнування культових споруд (1920–1930-ті рр.): порушення традиційної ритмології простору. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. 2013. Вип. 22. С. 92.

3. Киридон А. Руйнування культових споруд (1920–1930-ті рр.): порушення традиційної ритмології простору. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. 2013. Вип. 22. С. 95.

4. Войналович В. Держава і церква на Полтавщині (Друга половина 40-х – 80-ті роки). *Держава і церква на Полтавщині за радянської доби*. Полтава, 2002. 252 с., С. 85.

5. Курляндский И. Как Сталин использовал Церковь для победы в войне. URL: <https://volistob.ru/post/kak-stalin-ispolzoval-cerkov-dlya-pobedy-v-voynemoaya-statya-v-rbk-9-maya-2016-g>

6. Бабенко Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.). Полтава : АСМІ, 2014. 549 с., С. 123.

7. Макарова Д. Русская православная церковь и ее отношения с государством в Курской области в 1943–1953 годах. *Вестник Пермского университета*. 2002. Вып. 1 (18). С. 211.

8. Войналович В. Держава і церква на Полтавщині (Друга половина 40-х – 80-ті роки). Полтава, 2002. С. 86.

9. Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ : Світогляд, 2005. 741 с., С. 130.

10. Тригуб О. П. Руська Православна Церква у міжнародних відносинах : навч. посіб. Миколаїв : Іліон, 2014. 243 с., С. 31.

11. Бабенко Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.). Полтава : АСМІ, 2014. С. 123.

12. Тригуб О. П. Руська Православна Церква у міжнародних відносинах: навчальний посібник. Миколаїв : Іліон, 2014. С. 14.

13. Васильева О. Ю. Русская православная церковь в политике советского государства в 1943 – 1948 гг. / РАН, Ин-т рос. истории. Москва : ИРИ, 2001. 214 с., С. 44.

14. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 369. Арк. 2-6.

15. Бабенко Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.). Полтава : АСМІ, 2014. С. 119.

16. Грідіна І. М. Метаморфози антирелігійної пропаганди радянської влади в Україні під час Другої світової війни. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2010. № 4. С. 74–80, С. 79.

17. Гераськин Ю. Возникновение и становление института уполномоченного Совета по делам Русской православной церкви при Совете Министров СССР. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vozniknovenie-i-ustanovlenie-instituta-upolnomochennogo-soveta-po-delam-russkoy-pravoslavnoy-tserkvi-pri-sovete-ministrov-sssr/viewer>

18. Гераськин Ю. Возникновение и становление института уполномоченного Совета по делам Русской православной церкви при Совете Министров СССР. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vozniknovenie-i-ustanovlenie-instituta-upolnomochennogo-soveta-po-delam-russkoy-pravoslavnoy-tserkvi-pri-sovete-ministrov-sssr/viewer>

19. Чумаченко Т. А. Совет по делам Русской православной церкви и его уполномоченные в условиях новой церковной политики власти (1958–1964). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvo-i-russkaya-pravoslavnaaya-tserkov-v-1958-1964-godah-novaya-politicheskaya-voyna-s-religiey-tserkovyu-i-veruyuschimi/viewer>

20. Швець Л. Становище уповноважених ради у справах руської православної церкви в апаратах облвиконкомів у другій половині 50-х рр. XX ст. URL: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/19/19/shvets.pdf

21. Швець Л. Становище уповноважених ради у справах руської православної церкви в апаратах облвиконкомів у другій половині 50-х рр. XX ст. URL: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/19/19/shvets.pdf

22. Бабенко Л. Протестантські конфесії в оперативних розробках радянських органів державної безпеки (1940–1950-ті рр.). *Історія релігій в Україні* : наук. щоріч. / за заг. ред.: О. Киричук, І. Орлевич, М. Омельчук. Львів : Логос, 2018. Вип. 28, ч. 1. С. 348–366, С. 352.

23. Войналович В. Особливості функціонування радянських органів державного управління і контролю в сфері релігії (40-50 роки XX століття). URL: http://fsn.fhum.info/pdf/84/84_3-8.pdf. С. 3.

24. Гераськин Ю. Возникновение и становление института уполномоченного Совета по делам Русской православной церкви при Совете Министров СССР. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vozniknovenie-i-ustanovlenie-instituta-upolnomochennogo-soveta-po-delam-russkoj-pravoslavnoy-tserkvi-pri-sovete-ministrov-sssr/viewer>

25. Копилова О. Н. Отчеты уполномоченных Совета по делам Русской Православной Церкви как источник по изучению истории Русской Церкви во 2-й половине XX столетия. URL: http://www.sedmitza.ru/data/2011/12/11/1237232569/03_kopylova.pdf. С. 74.

26. Копилова О. Н. Отчеты уполномоченных Совета по делам Русской Православной Церкви как источник по изучению истории Русской Церкви во 2-й половине XX столетия. URL: http://www.sedmitza.ru/data/2011/12/11/1237232569/03_kopylova.pdf. С. 74.
27. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 17. Спр. 2. Арк. 4.
28. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 17. Спр. 2. Арк. 9.
29. Копилова О. Н. Отчеты уполномоченных Совета по делам Русской Православной Церкви как источник по изучению истории Русской Церкви во 2-й половине XX столетия. URL: http://www.sedmitza.ru/data/2011/12/11/1237232569/03_kopylova.pdf. С. 75.
30. ЦДАГО. Ф. 1. Оп 23. Спр. 1639. Арк 17.
31. Михайлуца М. Православне життя в Одесі: від революції до сталінського одержавлення (1917–1945): монографія. Херсон: Олді-Плюс, 2019. 388 с., С. 275.
32. Бабенко Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.). Полтава: АСМІ, 2014. С. 165.
33. Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 1998. 404 с., С. 50.
34. Гераськин Ю. Возникновение и становление института уполномоченного Совета по делам Русской православной церкви при Совете Министров СССР. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vozniknovenie-i-ustanovlenie-instituta-upolnomochennogo-soveta-po-delam-russkoj-pravoslavnoy-tserkvi-pri-sovete-ministrov-sssr/viewer>
35. Бабенко Л. Протестантські конфесії в оперативних розробках радянських органів державної безпеки (1940–1950-ті рр.). *Історія релігій в Україні*: наук. щоріч. / за заг. ред.: О. Киричук, І. Орлевич, М. Омельчук. Львів: Логос, 2018. Вип. 28, ч. 1. С. 348–366, С. 353.
36. Швець Л. Становище уповноважених ради у справах руської православної церкви в апаратах облвиконкомів у другій половині 50-х рр. XX

ст. URL:
http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/19/19/shvets.pdf

37. Швець Л. Становище уповноважених ради у справах руської православної церкви в апаратах облвиконкомів у другій половині 50-х рр. XX ст. URL:
http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/19/19/shvets.pdf

38. Чумаченко Т. А. Совет по делам Русской православной церкви при СНК(СМ) СССР в 1943–1947 гг.: особенности формирования и деятельности аппарата : автореф. дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02. URL:
<https://www.dissercat.com/content/sovet-po-delam-russkoi-pravoslavnoi-tserkvi-pri-snk-sm-sssr-1943-1965-gg>

39. Чумаченко, Т.А. Совет по делам Русской православной церкви при СНК(СМ) СССР в 1943–1947 гг.: особенности формирования и деятельности аппарата : автореф. дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02. URL:
<https://www.dissercat.com/content/sovet-po-delam-russkoi-pravoslavnoi-tserkvi-pri-snk-sm-sssr-1943-1965-gg>

40. ЦДАГО. Ф. 1. Оп 23. Спр 1639. Арк 29.

41. ЦДАГО. Ф. 1. Оп 23. Спр 1639. Арк 28.

42. ЦДАГО. Ф. 1. Оп 23. Спр 1639. Арк 31-32.

43. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 17. Спр. 18. Арк. 2.

44. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 17. Спр. 18. Арк. 11.

45. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 17. Спр. 18. Арк. 2.

46. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 17. Спр. 2. Арк. 143.

47. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 17. Спр. 18. Арк. 10-12.

48. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 17. Спр. 18. Арк. 24.

49. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 17. Спр. 18. Арк. 27-29.

50. Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні 1943–1946. Київ : НАН України, Ін-т історії України, 1998. 403 с. С. 281.

51. ЦДАГО. Ф. 1. Оп 23. Спр 1639. Арк 3 зв. 2.

52. ЦДАГО. Ф. 1. Оп 23. Спр 1639. –Арк 3 зв. 2.

53. Чумаченко Т. А. Совет по делам Русской православной церкви при СНК(СМ) СССР в 1943–1947 гг.: особенности формирования и деятельности аппарата : автореф. дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02. URL: <https://www.dissercat.com/content/sovet-po-delam-russkoi-pravoslavnoi-tserkvi-pri-snk-sm-sssr-1943-1965-gg>

54. ЦДАГО. Ф. 1. Оп 23. Спр 1639. Арк 36.

55. Сосковец Л. И. Советы по делам религий как проводники государственной политики в отношении церкви. *Известия Томского политехнического университета*. 2008. Т. 312, № 6. С. 162–167. С. 164.

56. ЦДАГО. Ф. 1. Оп 23. Спр 1639. Арк 131.

57. ЦДАГО. Ф. 1. Оп 23. Спр 1639. Арк 131.

58. ЦДАГО. Ф. 1. Оп 23. Спр 1639. Арк 131.

59. ЦДАГО. Ф. 1. Оп 23. Спр 1639. Арк 131.

60. ЦДАГО. Ф. 1. Оп 23. Спр 1639. Арк 132.

61. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 17. Спр. 6. Арк. 75-77.

62. Історія релігії в Україні : навч. посіб. / відп. ред.: А. М. Колодний, П. Л. Яроцький. Київ : Знання, 1999. 735 с. С. 541.

63. Історія релігії в Україні : навч. посіб. / відп. ред.: А. М. Колодний, П. Л. Яроцький. Київ : Знання, 1999. 735 с. С. 541.

64. Бабенко Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.). Полтава : АСМІ, 2014. 549 с. С. 12.

65. Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ : Світогляд, 2005. С. 149.

66. Сосковец Л. И. Советы по делам религий как проводники государственной политики в отношении церкви. *Известия Томского политехнического университета*. 2008. Т. 312, № 6. С. 162–167, С. 166.

67. Васильева О. Церковный сталинизм: легенды и факты. URL: <https://www.pravmir.ru/cerkovnyj-stalinizm-legendy-i-fakty/>

68. Васильева О. Церковный сталинизм: легенды и факты. URL: <https://www.pravmir.ru/cerkovnyj-stalinizm-legendy-i-fakty/>

69. Васильева О. Церковный сталинизм: легенды и факты. URL: <https://www.pravmir.ru/cerkovnyj-stalinizm-legendy-i-fakty/>

70. Копилова О. Н. Отчеты уполномоченных Совета по делам Русской Православной Церкви как источник по изучению истории Русской Церкви во 2-й половине XX столетия. URL: http://www.sedmitza.ru/data/2011/12/11/1237232569/03_kopylova.pdf. С. 78.

71. Копилова О. Н. Отчеты уполномоченных Совета по делам Русской Православной Церкви как источник по изучению истории Русской Церкви во 2-й половине XX столетия. URL: http://www.sedmitza.ru/data/2011/12/11/1237232569/03_kopylova.pdf. С. 79.

72. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 196. Арк. 43.

73. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 196. Арк. 43.

74. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 228. Арк. 35.

75. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 228. Арк. 35.

76. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 228. Арк. 36.

77. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 237. Арк. 163.

78. Копилова О. Н. Отчеты уполномоченных Совета по делам Русской Православной Церкви как источник по изучению истории Русской Церкви во 2-й половине XX столетия. URL: http://www.sedmitza.ru/data/2011/12/11/1237232569/03_kopylova.pdf. С. 69.

79. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 205. Арк. 140.

80. Зайцев А. История церкви. Вторая ступень. История. Москва : Никея, 2016. 272 с., С. 221–222.

81. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 245. Арк. 59.

82. ДАПО. Ф. Р-15. Оп. 2. Спр. 423. Арк. 89.

83. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 52. Арк. 3.

84. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 52. Арк. 36.

85. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 130. Арк. 82.

86. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 130. Арк. 81.
87. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 245. Арк. 59-60.
88. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 245. Арк. 60.
89. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 245. Арк. 61.
90. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 245. Арк. 61-62.
91. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 255. Арк. 27.
92. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 255. Арк. 34
93. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 255. Арк. 35-36.

94. Паніна Л. Діяльність комісій сприяння контролю за дотриманням законодавства про релігійні культури на Житомирщині у 80-х роках ХХ ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: «Історичне релігієзнавство»*. 2009. Вип. 1. С. 183–196, С. 187.

95. Ларькіна Л. Правова основа організації діяльності комісій сприяння діючому антицерковному законодавству у 60-х рр. ХХ ст. на території Рівненської та Волинської областей. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство*. 2012. Вип. 6. С. 193–200, С. 196.

96. Ферт А. Між паперовим та всебічним контролем: комісії сприяння та православні громади Києва у 1970–1980-х роках. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/12228/Fert_Mizh_papero_vym.pdf. С.96.

97. Ферт А. Між паперовим та всебічним контролем: комісії сприяння та православні громади Києва у 1970–1980-х роках. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/12228/Fert_Mizh_papero_vym.pdf. С. 96.

98. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 255. Арк. 35.

99. Паніна Л. Діяльність комісій сприяння контролю за дотриманням законодавства про релігійні культури на Житомирщині у 80-х роках ХХ ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство*. 2009. Вип. 1. С. 184.

100. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 255. Арк. 35.

101. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 255. Арк. 35.

102. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 255. Арк. 36.

103. Ларькіна Л. Правова основа організації діяльності комісій сприяння діючому антицерковному законодавству у 60-х рр. ХХ ст. на території Рівненської та Волинської областей. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство. 2012. Вип. 6. С. 196.*

104. Паніна Л. Діяльність комісій сприяння контролю за дотриманням законодавства про релігійні культури на Житомирщині у 80-х роках ХХ ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: «Історичне релігієзнавство». 2009. Вип. 1. С. 185.*

105. Ларькіна Л. Правова основа організації діяльності комісій сприяння діючому антицерковному законодавству у 60-х рр. ХХ ст. на території Рівненської та Волинської областей. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство. 2012. Вип. 6. С. 196-197.*

106. Загребельна Л. Особливості формування та діяльності комісій сприяння контролю за дотриманням законодавства про релігійні культури у 60-х – середині 80-х рр. ХХ ст. (за матеріалами державного архіву Рівненської області). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство. 2010. Вип. 3. С. 67–82. С. 73.*

107. Ферт А. Між паперовим та всебічним контролем: комісії сприяння та православні громади Києва у 1970–1980-х роках. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/12228/Fert_Mizh_paperov_ym.pdf. С. 98

108. Ферт А. Між паперовим та всебічним контролем: комісії сприяння та православні громади Києва у 1970–1980-х роках. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/12228/Fert_Mizh_paperov_ym.pdf. С. 99.

109. Васильева О. Церковный сталинизм: легенды и факты. URL: <https://www.pravmir.ru/cerkovnyj-stalinizm-legendy-i-fakty/>

110. Зайцев А. История церкви. Вторая ступень. История. Москва : Никея, 2016. 272 с., С. 222.

111. Васильева О. Церковный сталинизм: легенды и факты. URL: <https://www.pravmir.ru/cerkovnyj-stalinizm-legendy-i-fakty/>

112. Паніна Л. Діяльність комісії сприяння контролю за дотриманням законодавства про релігійні культури на Житомирщині у 80-х роках ХХ ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство*. 2009. Вип. 1. С. 185.

113. Войналович В. Парти́но-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ : Світогляд, 2005. С. 185.

114. Войналович В. Парти́но-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ : Світогляд, 2005. С. 187.

РОЗДІЛ 3. ПРАВОСЛАВНІ ГРОМАДИ: ДУХОВЕНСТВО І ВІРУЮЧІ В УКРАЇНІ СЕРЕДИНИ 1940-х – СЕРЕДИНИ 1960-х РОКІВ У РОЗРІЗІ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

3.1. Стан релігійності населення та її прояви

Одним із важливих аспектів релігійної свідомості вірян є зовнішня форма їх релігійності, що проявляється у дотриманні релігійних канонів та здійсненні релігійних обрядів. Досягненням сучасного українського суспільства є забезпечення необхідних умов не лише для свободи віросповідання, але й можливості вільно дотримуватись релігійних традицій та здійснювати релігійні ритуали. Саме ці фактори забезпечують єдність внутрішньої духовності та її зовнішніх проявів, що, у свою чергу, стає запорукою гармонійного співіснування вірянина, влади та держави.

Однак в умовах існування радянського суспільства з його моделлю формування «радянської людини» не було місця ні релігії, ні Церкві, ні релігійним обрядам. Тодішні реалії змушували вірян пристосуватися до існуючої системи: з одного боку демонструвати відданість соціалістичним ідеалам без релігії, а з іншого – потайки задовольняти власні релігійні потреби.

Щоб краще зрозуміти стійку орієнтованість українського суспільства досліджуваного періоду на дотримання релігійної обрядовості, незважаючи на заборону та переслідування, проаналізуємо загальну мотивацію віри в Бога. Саме цей момент становить значний інтерес для адекватного розуміння життєвої стратегії вірянина загалом. Ми узагальнили окремі висновки науковців, кожний з яких структурує мотиви інтегрування у релігійне середовище. Так, дослідник П. Бондарчук виокремлює кілька типів мотивації, покликаючись на радянського дослідника Є. Дулумана, які на наш погляд не втратили актуальності. Розглянемо деякі з них, притаманні для окресленого періоду. Найбільш поширеною була мотивація щирої віри в

Бога, свідоме виконання релігійних обрядів з посиланням на традицію. Віряни, для яких останнє було визначальним, стверджували, що релігія має багатовікову тяглість, в Бога вірили їхні батьки і вони теж вірять. Ця група вірян була найбільш багаточисельною ¹. За інформацією уповноваженого РС РПЦ в Полтавській області І. Соляника за 1948 рік дізнаємося про «довірливе ставлення більшості осіб середнього і старшого віку до Церкви». Лише в Карлівському районі Полтавської області таке ставлення характеризувалося як «вороже» ². У жителів Сенчанського району відмічалось «позитивне ставлення населення» до релігії з зазначенням того, що «обряди виконують всі, крім комуністів і радянського активу» ³. У характеристиці Лохвицького району стверджувалося, що «дітей хрестять усі, крім інтелігенції» ⁴. Такі дані свідчать про стійкість православних традицій, їхню історичну тяглість у народному житті, тоді як атеїзм, як один з елементів радянського світобачення, насаджувався упродовж останніх 30 років, з застосуванням насильницьких методів.

Важливу роль у збереженні релігійності відігравали також і особисті почуття та світоглядні переконання. Багаторазове повторення релігійних подразнень упродовж тривалого часу приводило до того, що релігійні почуття набували сили і характеру стійкої, майже рефлексивної звички. Як наслідок, поступово релігійні почуття перетворювалися у потребу, яку вірянин намагався задовольнити ⁵. Прикметно, що ступінь сили релігійних почуттів вірян був настільки сильний, що навіть тотальні заборони та цькування з боку органів влади не могли їх викоринити. Цікавий також той факт, що в архівних документах та періодичній пресі того періоду зустрічаємо факти, які підтверджують притаманність релігійних почуттів та дотримання релігійних обрядів навіть членами партії ⁶. Досить часто ті, хто мав засуджувати та боротися з будь-яким проявом релігійності тримали у своїх помешканнях ікони. Про це повідомляла газета «Зоря Полтавщини», згадуючи село Сарі Лохвицького району: «...вони є в будинку акушерки – члена партії Марії Маринченко, висять образи і в будинку вчительки, також

члена партії, Марії Коваленко та в багатьох інших комуністів...»⁷. Псували авторитет атеїстичної радянської держави й ті, на кого робилася найвища ставка у формуванні атеїстичного соціокультурного простору – молодь та комсомольці, які не раз були помічені під час святкування храмових свят та відвідуванні церкви у святкові дні. Наприклад, неприпустимий факт стався 21 вересня 1954 року у селі Харківці Полтавської області: «...у колгоспі імені Маленкова зірвалися звітно-виборні комсомольські збори, тому що комсомольці святкували храм!», – писав автор фейлетону⁸.

Інша група вірян у своїй вірі відштовхувалася від того, що релігія приносить радість, внутрішнє емоційне наповнення сенсу життя. Багатьом людям вона допомагала долати стрес, психологічну напругу, дозволяла емоційно розрядитись, відчувати спокій і врівноваженість. Віряни цієї групи відчували задоволення від участі у колективних культових діях та індивідуальній практиці, у моліннях вони знаходили найвищий ступінь блаженства і спокою⁹. З цією метою віряни відвідували церкви, де в колі однодумців задовольняли свої духовні потреби. Зазвичай найвищий сплеск таких відвідувань фіксувався у вихідні дні та, особливо, на великі православні свята – Різдво, Пасху, Трійцю, Яблучний Спас, Покрову та інші. Досить часто в архівних документах зустрічаємо випадки, коли у дні релігійних свят люди не виходили на роботу. Ці факти можна також розглядати як прояв релігійності, акт дотримання обряду та спробу уникнути вчинення гріха. Звичайно, ці випадки отримували негативну оцінку з боку владних структур і на цьому фоні вірян звинувачували у відмові від роботи, фальсифікованих крадіжках, привласненні суспільної та державної власності¹⁰. За даними начальника Полтавського обласного управління МДБ І. Алексєєва у 1952 році 25-річний термін ув'язнення за так звану «злісну агітацію» вірян за невихід на колгоспні роботи у дні релігійних свят у комплексі з іншими інкримінованими звинуваченнями отримали священик села Білоусівка Драбівського району Лехаш та проповідник об'єднання «істинних християн» з Золотоніського району Дахно¹¹. Влучну думку з цього

приводу висловила Л. Бабенко, підкреслюючи, що влада небезпідставно розцінювала вплив особистого прикладу вірян як такий, що розкладницьки впливав на широкі верстви населення. Партійні і господарські керівники вбачали пряму залежність між обмеженням діяльності храмів, скороченням і ліквідацією релігійних громад і успіхами відбудови народного господарства. Дослідниця також наголосила на штучній політизації органами місцевої влади фактів уникання суспільної праці в дні релігійних свят: «Ці акти насправді, як засвідчують документи та особисті бесіди з сучасниками, не мали жодних ознак антирадянської спрямованості чи диверсії. Населення зберігало успадковану традицію трактування поняття гріховності і не зважувалося прямо піти проти релігійних звичаїв. Тому погрози з боку влади на кшталт розпуску громади за подібні явища не досягали мети. Адже не тільки парафіяни, а й значна частина населення, котра не ідентифікувала себе такими, що вірять у Бога, шукали різноманітних приводів, щоб виправдати свій невихід на роботу у відповідні дні»¹².

Загалом відвідування церковної служби у святкові дні було спільною рисою для всіх областей, чому знаходимо підтвердження в інформаційних звітах уповноважених. В одному з таких звітів по Чернігівській області 1954 року зазначалося, що передвеликодні і великодні церковні служби у церквах і молитовних будинках сіл і районних центрів проходили при переповнених храмах: «У церкві села Остер Козелецького району в пасхальну ніч було близько 1500 осіб. Моляться, у тому числі, і віряни із сусідніх сіл – Карпилівка та Пархомове»¹³. Далі в документі зазначалася демографічна та вікова статистика: «Склад віруючих у цьому році значно відрізнявся від минулих років. Домінуюча більшість з них жінки, до 85%, решта – 15-20% чоловіки. Разом з батьками присутні близько 30 дітей. Відсоток молоді незначний – 1-2%»¹⁴. Отже, офіційна статистика показувала позитивну для влади динаміку щодо складу присутніх на великодній службі, особливо молоді. Традиційно у такого роду документах підкреслювалося домінування жінок.

Серед вірян виділяємо й чисельний прошарок, чий шлях до релігії й участі у церковно-релігійних обрядодійствах і ритуалах лежав через різного роду життєві обставини та негаразди. Особливо поширеними подібні причини були в перші післявоєнні роки, коли горе і відчай стали поширеним явищем у багатьох сім'ях¹⁵. Не варто забувати й про те, що у формуванні й підтриманні релігійності важливими були психологічні мотиви, які полягали у бажанні позбутися страху самотності, можливість спілкування з іншими людьми¹⁶. Особливо згадані фактори притаманні для людей похилого віку, у яких до усталеної релігійної традиції додавалися самотність, втрати членів родини на війні, яку вони намагалися компенсувати постійним відвідуванням Церкви та спілкуванням з іншими вірянами. Загалом, щодо питання вікової стратифікації у досліджуваній період, поділяємо думку дослідниці Л. Бабенко, яка наголошувала: «Здебільшого це були люди середнього і похилого віку, моральні імперативи яких формувалися під безпосереднім впливом Православної церкви»¹⁷.

Якщо з дорослим населенням палітра проявів релігійності здебільшого з'ясована, то з дітьми та молоддю, які народилися й жили в умовах активного атеїзму, вона залишається менш розкритою. З одного боку молодь виховувалася практично під повним ідеологічним контролем партійних і комсомольських органів, а з іншого – зазначений контроль не міг повністю ізолювати свідомість молодої людини від впливу звичного для неї середовища. Як наслідок релігійні громади все ж поповнювалися молодими членами, і партійно-владна верхівка не могла очікувати на поступове зникнення громад з часом, зі смертю парафіян старшого віку. В архівних матеріалах знаходимо факти, які пояснюють мотиви відвідування церковних богослужінь дітьми. Зокрема в інформаційному звіті уповноваженого Ради у справах РПЦ за 1950 рік виокремлено дві головні причини: перша – «через вплив релігійних батьків», а друга – «вплив релігійних друзів, особливо дівчаток, які раз-два приходять до церкви, а завершується це записом до церковного хору»¹⁸. Далі уповноважений нарікав, що це зумовлено агітацією

духівництва, слабкою атеїстичною роботою серед молоді та незадовільною роботою клубів і театрів, а діти й підлітки навіть без дорослих відвідують церковні освячення на великі православні свята.

У деяких документах уповноважені пояснюють відвідування церкви молоддю та дітьми звичайною допитливістю. Так, в архівних матеріалах Чернігівської області знаходимо приклад: «У дні “Великого посту” в церкві була молодь, з’являлися також діти шкільного та дошкільного віку... У пасхальну ніч дітей та школярів у церкві і біля неї не було, але кількасот жінок у віці 20-30 років перебувало в огорожі біля церкви і очікували освячення пасок. Понад сто осіб (хлопців і дівчат) знаходилося на дорозі біля церкви у порядку любопитства»¹⁹. Аналогічна ситуація з відвідуванням церкви молоддю у дні великих релігійних свят спостерігалася і в інших областях. Наприклад, у донесенні уповноваженого про святкування «Великого четверга» та Пасхи у церквах Сумської області за 1958 рік фіксувалося: «Значний відсоток молоді спостерігався як в церквах міста Суми, так і в районах, але не в якості тих, що моляться, а в якості “гуляючих”, що заходили в церкву на кілька хвилин – подивитися, і виходили»²⁰. Відзначався в документі і той момент, що велика кількість дорослих відвідувачів була «...з малолітніми дітьми на руках»²¹.

Вразливим місцем у ланцюжку комуністичного виховання стала школа. Для неї кількарічна відсутність пропаганди і контролю часів окупації стала свого роду «ковтком свіжого повітря», тому в післявоєнні роки батьки продовжували водити дітей до церкви за інерцією, і школа в цьому не стояла на заваді. У звітах обласних уповноважених 1950-х рр. відзначалася участь дітей у хресних ходах та масовий характер традиції колядування не лише у селах Полтавщини, але й у Полтаві²². Владні кола, незважаючи на всебічний контроль за життям вірян, не могли налагодити постійного контролю за побутом та домашнім життям учнів. Як про тривожний і небажаний факт згадувалося, що в квітні 1950 року в середніх школах міста Полтави №№ 1,

10, 14, 17 були виявлені факти написання «святих листів» школярами і наголошувалося, що серед осіб, які їх писали були і діти комуністів²³.

Щоб зменшити рівень релігійності серед шкільної молоді, було посилено антирелігійну роботу через учительські колективи, комсомольські і піонерські організації. Але оскільки виконавці цієї роботи були заручниками системи і виконували її вимушено, то досить часто вона не давала бажаних результатів і несла за собою неочікувані наслідки. Зокрема, учні однієї із шкіл Котелевського району на Полтавщині дорікали вчительці: «За німців ви казали, що Бог є і треба носити хрестики, а тепер – навпаки»²⁴.

Очевидно, що радянська влада розцінювала інтерес до релігії, її атрибутів, відвідування церкви як альтернативу радянським формам дозвілля молоді. Разом з тим самі ж уповноважені розкривали причини привабливості релігійних осередків для молоді. Наприклад, уповноважений РСРК у Миколаївській області описував молитовні будинки громад ЄХБ Єланецького району, в яких панує надзвичайна чистота і порядок, «...тут не п'ють, не палять, чинно співають, обмінюються привітаннями, проводять душевні бесіди, словом, відпочивають фізично і душевно»²⁵.

Однак більшість науковців сходяться на тому, що головною причиною панування релігійних настроїв серед молоді та каналів їх відтворення є релігійне виховання у сім'ях вірян. У радянських джерелах соціологічні дослідження стверджують, що у 90 % вірян релігійний дух прищеплювався ще з дитинства. У випадках байдужості батьків до виховання світогляду своїх дітей, релігійні настрої навіювалися їм домашніми обставинами, переконаннями близьких авторитетних людей, спогляданням релігійної атрибутики, змістом розмов оточення тощо²⁶.

Важливим аспектом, який характеризує стан релігійності населення є здійснення релігійних обрядів і ритуалів, які відповідають канонам і традиціям Православної церкви. В умовах формування атеїстичних цінностей соціокультурного простору повоєнного двадцятиріччя органи влади на місцях контролювали релігійні громади, дії священників, аби не зростала

динаміка обрядовості. Не менш цікавим є й питання щодо пріоритетів, які домінували серед вірян у переліку церковно-релігійних обрядів. Найбільш розповсюдженими були обряди хрещення, вінчання та поховання. Незважаючи на те, що їх проведення заборонялося або ускладнювалося державною політикою чи засуджувалося громадською думкою, віряни знаходили таку можливість навіть у роки воєвничого атеїзму. Дотримання традиційної обрядовості мало місце в усіх місцевостях України. Проте як стверджує П. Бондарчук, у західноукраїнських областях у відсотковому відношенні здійснювалося більше обрядів, ніж у південних, східних та центральних ²⁷.

Зважаючи на суворий облік здійснення обрядів у стінах храмів, публічний осуд і критику тих людей, які їх дотримувалися, з'явилася стійка тенденція до їх проведення поза церковним приміщенням. У таких таємних обрядових актах брали участь не лише воцерковлені члени православних громад, але й так звані пасивні віряни. Останні склалися з різних категорій громадян, які не мали стійких релігійних переконань, боялися похитнути свій соціальний статус.

Типовим явищем для всіх регіонів Української РСР було проведення таємних хрещень у помешканнях, причому як у сільській місцевості, так і в містах. На прохання громадян священники практикували проведення молитовних зібрань в оселях. Більш безпечним було служіння під відкритим небом. Священники не лише хрестили дітей, але й освячували обійстя та будинки ²⁸. Партійно-державне керівництво висувало претензії до органів місцевої влади, фіксуючи зростання релігійної обрядовості. Зокрема зазначалося, що обласні та місцеві органи влади мало цікавляться і не використовують матеріали обліку релігійних обрядів у своїй практичній роботі «по відриву віруючих від релігії і церкви. Тому на дивно, що кількість охрещених дітей з року в рік в ряді населених пунктів зростає» ²⁹.

Звітно-статистичні документи фіксували факти участі у здійсненні релігійних обрядів комуністів або членів їх сімей, службовців,

відповідальних працівників. Зокрема, у доповідній записці, направленій уповноваженому Ради у справах РПЦ по УРСР Г. Пінчуку були вказані випадки хрещення дітей комуністів. Архівні матеріалах Полтавської області за 1946 р. містять повідомлення про участь комуністів у хрестинах, вінчаннях та поховальних обрядах³⁰. Зазвичай кількісні показники участі комуністів у церемоніях був невисоким, однак ці випадки не залишались без уваги і ставали предметом обговорення на партійних зборах. Досить часто такі донесення фігурують в рішеннях та кварталних звітах обласних уповноважених. Зважаючи на такий резонанс, можна з значним відсотком вірогідності припустити, що значна частина подібних актів здійснювалася таємно і не завжди могла бути врахована в офіційній статистиці.

В окремих районах відступ від офіційної ідеології був особливо значним. У колгоспі імені Чкалова Гадяцького району секретар первинної комсомольської організації загітував колгоспників на релігійне свято залишити роботу та йти до церкви³¹. Відповідна тенденція зустрічалася і в інших областях. Наприклад, в селі Александрове Щорського району Чернігівської області комбайнер колгоспу «Україна», член КПРС М. Савенко в урочистій обстановці реєстрував народження своєї дитини, над якою згодом був здійснений у церкві обряд хрещення³².

Динамічний сплеск релігійної обрядовості спостерігався передовсім у повоєнні роки. Зокрема це стосувалося релігійних ушанувань загиблих у роки Другої світової війни. Одним з проблемних моментів, що турбував партійно-державні органи, було здійснення панахид на братських могилах. Ініціаторами подібних актів зазвичай були представники духовенства та віряни, попри заборони органів влади.

Як свідчать факти, наведені у звіті уповноваженого РСРПЦ за 1946 рік, зберігалася стійка тенденція до зростання кількісних показників обрядовості в УРСР. Підтвердженням цього слугують статистичні матеріали, збережені в архівах. Так, за 1946 рік у Синельниківському районі Дніпропетровської області з 1441 народженого – охрещено 648, що становить 45%, поховано за

релігійним обрядом 36% померлих. Тривожні для влади статистичні дані повідомлялися з Василівського району цієї ж області: було охрещено 902 особи, з яких тільки 602 становили новонароджені. У відсотках це було 145%³³. Отже, документ свідчить, що таїнство хрещення здійснювали не лише щодо немовлят, але й людей зрілого віку. Хрещення, як правило, проходило вдома, священник здійснював обряд, взявши з собою все необхідне: оливу, хрест, «св'ячену» воду в пляшечці³⁴. Там, де релігійні громади були зняті з реєстрації, а храми зачинені, люди приймали обряд хрещення підпільно. Траплялися випадки, коли дітей таємно хрестили бабусі та дідусі без участі священника та без відома батьків³⁵. Під час проведення інтерв'ю з жителями Кобеляцького району Полтавської області нами було виявлено значну кількість таких прецедентів. Варто наголосити, що самовільне хрещення дітей бабусями в більшості випадків призводило до неприємностей на роботі та завдавало удару по кар'єрі тих членів родини, які працювали. Часто такі випадки завершувалися втратою роботи та привселюдним приниженням. Наведемо один з прикладів розвитку подій, що потягнуло за собою таємне хрещення. Респондентка Гаджалова Катерина Петрівна на питання «Чи відчували Ви та Ваші рідні тиск, осуд з боку органів влади, громадськості якщо мали віру і не приховували ставлення до релігії?» розповіла свою життєву історію:

«Ой, я відчула такий тиск, що й без роботи залишилася. Працювала я в садочку, роботу свою дуже любила, та й дітей до мене тягло. Коли народила власного сина і постало питання хрестин, розпочалися мої біди. Хлопчику вже було 8 місяців, а ми ще й досі не хрестили його, були страшні гоніння! Моя мама постійно наполягала на хрещенні, а я все впиралась, бо знала, що за це буде. Тоді вона й вирішила зробити це сама. Поки я була на роботі, вона віднесла дитину до церкви і там його похрестили. Ввечері вона мені розповіла про це. Я вже тоді зрозуміла, що будуть неприємності. Так і сталося. Пройшло не багато часу, як викликали мене в РАЙОНО, там були збори. На них запитали: «Хто така Гаджалова?». Я піднялась. Мені і кажуть:

«Розкажіть як і для чого ви дитину хрестили?». Було все як у тумані, я оправдовувалася, що це зробила моя мама, а я про це нічого й не знала. Слухати нічого не захтіли і з роботи мене прибрали. Звільнили по статті «Работник не пригоден к работе». Скільки я плакала і просилась...Ходила навіть в суд. Суддя Нестройний, вислухавши мене сказав: «Такий закон!». Я до кінця й не розуміла, що ж то за закон такий, і коли вже зрозуміла, що втрачати нічого і ніхто мені не допоможе, то вирішила написати лист в ЦК партії (див. дод. Г, Д). Його, ясно, перехопили і опинилося воно в райкомі партії. Хто його читав, я не знаю, але в нього я вклала всю свою душу. І про героїзм свого батька на війні писала, і про свою любов до роботи, про все. Пізніше викликала мене завідувача садіка Новікова і сказала: «Молодець, Катю, гарно написала!». Вона теж плакала. Чи то від листа, чи то від жалю до мене. Далі пояснила, що на моєму місці вже працює інша людина, на роботу взяти ніяк не може. Знайшли місце аж на Бутенках. Їзда кожного дня, але я погодилась. Працювала там, доки в Кобеляках не відкрили новий садік і тоді вже перейшла туди. Ото була така ціна хрещення мого сина...»³⁶.

Були й інші приклади сповідуння релігійних обрядів та негативних наслідків після цього. У Полтаві в 1950 році серед студентів педагогічного інституту був виявлений факт хрещення 19-річного студента, що набуло розголосу та критики керівництва вишу за невміння налагодити антирелігійну пропаганду. Інший випадок, коли цілий клас Полтавської школи № 1 (1950 рік) пішов ховати матір однокласниці за релігійним обрядом, а студенти-практиканти не протидіяли цьому³⁷. Отже, тиск з боку тоталітарної держави і загроза переслідувань за спроби реалізувати своє право на свободу совісті змушували ретельно приховувати свої релігійні переконання.

У перші повоєнні роки тенденції щодо скорочення кількості виконаних релігійних обрядів були нестійкими й характеризувалися кількісними коливаннями. Так, за перші три місяці 1947 року в Полтавській області було зафіксовано 1430 хрещень і 158 вінчань проти 2087 хрещень і 180 вінчань за

такий самий період у 1946 році. Зросла лише кількість обрядових поховань з 1086 до 1186³⁸. За 4 квартали 1947 року відбулося 2186 хрещень, 196 вінчань, 2196 поховань, а за відповідний проміжок 1948 року – 1625, 126, 1176³⁹. Молоді пари стали все рідше дотримуватися обряду вінчання, віддаючи перевагу урочистій реєстрації шлюбу. Наприклад, у Чугуївському районі Харківської області у 1944 році не було зафіксовано жодного випадку вінчання, у 1945 – 2, а в 1946 – 4⁴⁰. Схожа ситуація була й у інших населених пунктах та областях. Отже, можна констатувати, що незважаючи на кількісні коливання, офіційна статистика вказує на скорочення легальної обрядовості, яку можна було зафіксувати.

Радянські управлінці трактували тенденції зменшення обрядів як успіх науково-природничої пропаганди та влади загалом. Однак, такий успіх тривав недовго. За архівними матеріалами на Полтавщині вже за перше півріччя 1949 року в Лубенському районі було нараховано 676 хрещень і 14 вінчань, а за перше півріччя 1950 – 734 і 21 відповідно⁴¹. Далі в документі повідомлялося про аналогічні явища в Гадяцькому, Оржицькому, Золотоніському та Градизькому районах. Щодо окремих сіл уповноважений був змушений констатувати провал у роботі радянської влади. У 1950 році в одному з сіл Хорольського району було охрещено всіх 26 новонароджених малят, лише 1 з 8 шлюбів не супроводжувався церковним вінчанням та 1 з 9 поховань відбулося без «релігійних пережитків»⁴². Подібної слави здобуло у 1951 році й село Вовче Кобеляцького району, де всі обряди, крім вінчань, мали стовідсоткові показники⁴³.

У популярних нині сюжетах історії повсякдення йдеться про те, що поховання літніх людей сім'ї здійснювали у супроводі групи півчих, якщо не було священника. Вірянам було дозволено проводити обряди відспівування, сповідання і причастя хворого, який помирав, що було зумовлено відсутністю радянських аналогів даних обрядів⁴⁴.

Досліджуючи релігійність населення Полтавщини у повоєнний період, Л. Бабенко робить узагальнення щодо ставлення та участі населення в

здійсненні культово-релігійної обрядовості. Так, за її словами, традиційними серед мешканців області залишалися обряди хрещення, поховання і вінчання. Найчастіше вдавалися до справляння обрядів при похованні небіжчиків з відспівуванням — 84,7 % від усіх померлих, зареєстрованих районними РАГСами у 1951 році, 68,8 % — 1952 році. Батьки хрестили половину новонароджених дітей — відповідно 52,4 % і 50 %. Як і в попередньому прикладі найнижчими показниками характеризувався обряд вінчання. У зазначені роки лише 11 і 17,8 відсотків подружніх пар наважилися публічно в храмі засвідчити шлюб ⁴⁵.

Як уже було згадано, приводом до серйозного занепокоєння для партійно-державних органів були факти виконання релігійних обрядів та тримання ікон у помешканнях сімей комуністів. Серед радянського керівництва панувала думка, що такі факти є наслідком, з одного боку, впертої «релігійної агітації попів», з іншого – невігластва колгоспників, чим користуються «попи», щоб «задурманювати малосвідомих людей». Звичайно ж, на цьому тлі не обійшлося й без конкретних звинувачень на адресу священників та компрометуючих їх фактів. В одному з номерів обласної газети «Зоря Полтавщини» за 1954 рік розповідалося: «На початку цього року чудесно оновила ікона в будинку колгоспника Григорія Чупейди. Подивитись на неї приходили богомільні жінки і ті, кому просто нічого робити. Але незабаром виявилось, що чудо сотворила дружина Чупейди, яка вимила ікону розчином, одержаним від попа Григорія Алтухова» ⁴⁶. Подібні сюжети публікувалися найчастіше у пресі у формі фейлетонів, гострої сатири, аби поглибити негативний суспільний резонанс навколо релігійної обрядовості. Але, з іншого боку, варто відзначити, що зафіксовані факти проявів релігійних мотивів у побуті комуністів наштовхує на думку подвійних ідеологічних стандартів – легальних і прихованих, а також про їх неглибокі атеїстичні переконання. Свій відбиток залишила і тимчасова лібералізація у відносинах Церкви та держави у перші післявоєнні роки, відлуння якої набуло поширення й серед звичайного населення.

Підтвердженням наших слів слугує лист дівчини з Кременчука до Й. Сталіна, де вона ставила пряме запитання: «Чому неможливо бути і в комсомолі, і водночас відвідувати секту євангелістів?»⁴⁷.

Популярним засобом серед радянських функціонерів у боротьбі з релігією були компрометуючі факти про священнослужителів. Їх ми знаходимо в архівних матеріалах. Так, у звіті про роботу уповноваженого РСРПЦ у Полтавській області за перше півріччя 1956 року зафіксований випадок, про який повідомив голова сільської ради села Бобрик Гадяцького району Д. Лашко у листі від 1 липня 1956 року на адресу уповноваженого. У ньому сільський голова повідомляє, що у село прибув священник П. Г. Лапоногов і встановив нові релігійні порядки: «У тоні погроз і шантажа він заявив, що хто живе невінчаний та нехрещений, то на випадок смерті він не буде хоронити і здійснювати жодних обрядів»⁴⁸. Далі в листі священник звинувачується і в тому, що провів ряд проповідей, у яких нібито попереджав про відповідальність батьків за релігійне виховання дітей та «...погрожував пекельними муками за те, що вони не приводять дітей до церкви»⁴⁹. Представник місцевої влади негативно характеризує дії священника, які по суті є його канонічним обов'язком. Трактування їх у негативному контексті є передумовою поглиблення конфлікту на релігійному ґрунті.

З 1958 року посилюється тиск на Церкву з боку держави. В умовах нового наступу спостерігалися зміни релігійно-обрядового сегменту, який характеризувався від'ємними показниками порівняно з попередніми роками. Зокрема, спираючись на підрахунки дослідника П. Бондарчука, зазначаємо, що за офіційними даними з середини 1950-х – на початку 1960-х рр. частка здійснених обрядів йде на спад. Робимо припущення, що це пов'язано з посиленням атеїстичної й антирелігійної політики радянської держави з кінця 1950-х рр.. Так, у 1961 році у православних храмах УРСР за офіційними даними охрещено 41% новонароджених (335 893 дитини), а в 1962 році – 41,2% (340 963 дитини) 33%. У 1961 році поховано за релігійним обрядом 35,7% померлих (103 347), а в 1962 – 33,9% (110 940). У 1961 році в

православних храмах вінчалось 28014 пар із 433 501, що брали шлюб, а в 1962 році вінчання по республіці складало 5,4% від числа усіх укладених шлюбів – 34 %⁵⁰.

Можна стверджувати, що наведена статистика є неточною, оскільки саме у цей період набирала сили практика заниження числа виконаних обрядів з боку місцевих органів влади з метою продемонструвати досягнення на ниві антирелігійної боротьби. Здійснення позацерковної обрядовості, які не реєструвалися, спростовують офіційну статистику і ускладнюють достовірні підрахунки. Загалом констатуємо стійкий інтерес до релігійної обрядовості серед вірян Православної церкви. Найбільш поширеними обрядами, які обліковувалися й були складником звітності обласних уповноважених, зафіксовані хрещення, вінчання і поховання. Партійні й державні органи на місцях жорстко реагували на випадки участі в останніх, приймали дискримінаційні рішення щодо конкретних осіб аж до звільнення з роботи. На Полтавщині широко використовувалася преса для оприлюднення подій, що йшли врозріз із атеїстичною політикою. Констатуємо дуалістичний характер розвитку ситуації: з одного боку увесь комплекс радянських атеїстичних заходів не зумів повністю викоринити релігійні традиції та їхні рефлексії; з іншого – слід визнати, що статистика проявів релігійності серед населення наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. мала від'ємні показники. Типовим явищем стало підпільне проведення релігійних обрядів.

1. Бондарчук П. Особливості мотивації релігійності та здійснення релігійних дій віруючими в УРСР (середина 1940-х – середина 1980-х рр.). URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/77657/25-Bondarchuk.pdf?sequence=1>. С. 389.

2. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 79. Арк. 56.

3. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 79. Арк. 98.

4. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 79. Арк. 124.

5. Бондарчук П. Особливості мотивації релігійності та здійснення релігійних дій віруючими в УРСР (середина 1940-х – середина 1980-х рр.). URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/77657/25-Bondarchuk.pdf?sequence=1>. С. 390.
6. Тищенко В. Сарські храми. *Зоря Полтавщини*. 1954. № 203. С. 3.
7. Тищенко В. Сарські храми. *Зоря Полтавщини*. 1954. № 203. С. 3.
8. Тищенко В. Сарські храми. *Зоря Полтавщини*. 1954. № 203. С. 3.
9. Дулуман Е. К., Лобовик Б. А., Танчер В. К. Современный верующий : социально-психологический очерк. Москва : Политиздат, 1970. 176 с., С. 71.
10. ДАПО. Ф. Р-15. Оп. 1. Спр. 850. Арк. 107.
11. ДАПО. Ф. Р-15. Оп. 1. Спр. 970. Арк. 61.
12. Бабенко Л. Стан релігійності населення Полтавщини у повоєнний період. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/6188/26-Babenko.pdf?sequence=1>, С. 206.
13. ДАЧО Ф. Р-8332. Оп.1. Спр.11. Арк. 59.
14. ДАЧО Ф. Р-8332. Оп.1. Спр.11. Арк. 60.
15. Дулуман Е. К., Лобовик Б. А., Танчер В. К. Современный верующий : социально-психологический очерк. Москва : Политиздат, 1970. 176 с., С. 73.
16. Бондарчук П. Особливості мотивації релігійності та здійснення релігійних дій віруючими в УРСР (середина 1940-х – середина 1980-х рр.). URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/77657/25-Bondarchuk.pdf?sequence=1>, С. 390.
17. Бабенко Л. Стан релігійності населення Полтавщини у повоєнний період. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/6188/26-Babenko.pdf?sequence=1>, С. 204.
18. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1640. Арк. 44.
19. ДАЧО. Ф. Р-8332. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 61.
20. ЦДАВО Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 176. Арк. 166.
21. ЦДАВО Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 176. Арк. 166-167.

22. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 52. Арк. 62.

23. ДАПО. Ф. Р-15. Оп. 1. Спр. 769. Арк. 160.

24. ДАПО. Ф. Р-15. Оп. 1. Спр. 329. Арк. 9.

25. Маринченко Г. Прояви релігійності серед дітей та підлітків на Миколаївщині в роки хрущовської «відлиги». *Держава і Церква в новітній історії України* : зб. наук. ст. за матеріалами VI Всеукр. наук. конф., (25-26 жовт. 2017 р.). Полтава : Астроя, 2017. С. 218–226, С. 219.

26. Дулуман Є. Релігія як соціально-історичний феномен. Київ : Наукова думка, 1974. С. 147.

27. Бондарчук П. Релігійні обряди хрещення, вінчання та поховання в житті населення України (середина 1940-х – середина 1960-х рр.). *Український історичний збірник*. 2009. № 12. С. 233–243. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/77657/25-Bondarchuk.pdf?sequence=1>, С. 236.

28. Хоменко С. Трансформація релігійних поглядів українських селян під впливом радянської агітації 60–80 рр. URL: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/504>

29. ДАЧО. Ф. Р-5166. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 109-112.

30. ДАПО. Ф. Р-15. Оп. 1. Спр. 343. Арк. 178.

31. ДАПО. Ф. Р-15. Оп. 1. Спр. 969. Арк. 138.

32. ДАЧО. Ф. Р-5166. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 112-113.

33. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4555. Арк. 104; Бондарчук П. Релігійні обряди хрещення, вінчання та поховання в житті населення України (середина 1940-х – середина 1960-х рр.). *Український історичний збірник*. 2009. № 12. С. 236.

34. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4555. Арк. 104.

35. Бондарчук П. Релігійні обряди хрещення, вінчання та поховання в житті населення України (середина 1940-х – середина 1960-х рр.). *Український історичний збірник*. 2009. № 12. С. 236.

36. Інтерв'ю автора з Гаджаловою Катериною Петрівною. 6.06.2020.
37. Лукьяненко О. Віра і безбожництво у середовищі освітян України першої половини ХХ століття: полтавський акцент *Держава і Церква в новітній історії України* : зб. наук. ст. за матеріалами VI Всеукр. наук. конф., (25–26 жовт. 2017 р.). Полтава : Астроя, 2017. С. 226–240. С. 238
38. ДАПО. Ф. 4085. Оп. 4. Спр. 56. Арк. 85.
39. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 96. Арк. 62.
40. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4555, Арк. 105.
41. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 112. Арк. 104.
42. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 112. Арк. 23.
43. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 130. Арк. 48.
44. Хоменко С. Трансформація релігійних поглядів українських селян під впливом радянської агітації 60–80 рр. URL: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/504>
45. Бабенко Л. Стан релігійності населення Полтавщини у повоєнний період. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/6188/26-Babenko.pdf?sequence=1>, С. 204.
46. Тищенко В. Сарські храми. *Зоря Полтавщини*. 1954. № 203. С. 3.
47. ДАПО. Ф. Р-15. Оп. 1. Спр. 343. Арк. 221.
48. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 205. Арк. 105.
49. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 205. Арк. 105.
50. Бондарчук П. Релігійні обряди хрещення, вінчання та поховання в житті населення України (середина 1940-х – середина 1960-х рр.). *Український історичний збірник*. 2009. № 12. С. 237.

3.2. Православні громади: соціально-демографічні, культурно-освітні характеристики

З середини 1940-х рр. релігійна політика в УРСР здійснювалася в контексті загального повоєнного розвитку країни. За словами дослідника М. Шкаровського, на неї впливали імперські амбіції радянської влади періоду пізнього сталінізму. Він характеризує цей процес як «одержавлення Руської православної церкви», посилення взаємовигідних контактів частини державного апарату з Патріархією, що досягли максимального піку в 1943-1948 рр.. Саме в цей період Церква грала помітну роль у планах уряду, а вище керівництво СРСР приділяло їй значну увагу ¹. Але ці тактичні кроки не змінили сутності державно-церковних відносин, про що свідчать подальші кроки держави щодо РПЦ. У таких умовах функціонування православних громад на місцях пройшло складну еволюцію адаптації, ускладнену переходом із ситуації «окупаційного релігійного відродження» до радянської дійсності. Остання в перші роки деокупації характеризувалася підозріливим ставленням до всіх, хто перебував на окупованій території.

Архівні джерела, представлені агентурними даними партизанських та підпільних осередків, рясніли повідомленнями про стан релігійної ситуації в окупованій Україні. Поділяємо думку дослідниці І. Грідіної, яка зауважує, що окупанти наочно демонстрували політику сприяння релігійному відродженню з боку окупаційної адміністрації на захоплених територіях. Радянське керівництво добре усвідомлювало загрозу існуванню радянському ладові у вигляді внутрішньої опозиції, яка сформувалася за часів війни, зокрема українського націоналістичного руху, складником якого був і релігійно-церковний ². Й. Сталін не міг допустити, щоб українське релігійне відродження своїм існуванням було зобов'язане нацистській владі, яка зіграла на контрасті з антирелігійною політикою більшовиків. Тому своєчасна радянська пропаганда щодо певної демократизації в країні,

зокрема в релігійному житті забезпечила радянському уряду патріотичний підйом, підтримку вірян та духовенства.

Однак не варто забувати й про духовенство як суб'єктів релігійних громад, яке було теж зацікавлене у зближенні з державою, адже негативний попередній багаторічний досвід створив ілюзію щодо нормалізації державно-церковних відносин. Така прихильність спостерігалася як серед вищого духовенства, так і серед рядових парафіяльних священників. В архівних документах відображено лояльний зміст і риторику ієрархів щодо державної влади. Так, наприклад, у листі патріаршого екзарха Митрополита Київського і Галицького Іоанна до Голови Ради народних комісарів УРСР М. Хрущова 1944 року говорилося: «...завдяки героїчним подвигам нашої доблесної Червоної Армії, під керівництвом геніального Вождя і Полководця Йосипа Віссаріоновича Сталіна вся Україна вже звільнена від гітлерівських загарбників. У цей світлий і урочистий для України момент віруючі і духовенство, звільнені назавжди з пут фашизму, насамперед висловлюють палку і безмежну вдячність великому Сталіну, а Вас, дорогий Микито Сергійовичу, як відданого йому соратника, голову уряду УРСР, сердечно вітаємо зі світлим і радісним святом звільнення радянської України»³. Урочистий пафос, звичайно, був даниною традиції тоталітарного суспільства возвеличення першої особи державно-партійної влади, а екзарх змушений демонструвати запобігливу лояльність. Риторика умовного налагодження відносин між Церквою та державою була трансформованою тактикою маніпулювання духовенством та вірянами на користь радянської влади. Приймаючи численні директиви та постанови, держава залишала за собою всі важелі контролю над Православною церквою і її суб'єктами. Адже РПЦ у післявоєнний період зберігала статус найвпливовішої конфесії та мала найбільш чисельну кількість релігійних громад, тому недооцінювати її вплив у суспільстві органи державної влади не могли.

За даними дослідника Д. Веденєєва на 1 липня 1945 року в УРСР, за офіційними даними нараховувалося 6133 православних храмів (близько 40 %

їх дореволюційної чисельності), 15 чоловічих та 27 жіночих монастирів, 14 єпископів, 4363 священників, 422 диякони, близько 1,2 млн православних вірян. Історик констатував, що «в цей період Руська православна церква займає щодо радянської держави лояльну позицію, веде велику корисну патріотичну роботу»⁴. Слід констатувати активну участь РПЦ у масштабах СРСР в останні роки Другої світової війни у зміцненні озброєння радянської армії, допомозі військовим шпиталям, інвалідам тощо. Станом на середину 1944 року вона передала у фонд оборони країни понад 150 мільйонів карбованців, а за період війни в цілому – понад 300 мільйонів. За даними НКДБ УРСР, лише за перше півріччя 1945 року священники РПЦ в Україні зібрали грошима й натуральними продуктами понад 22,6 мільйонів карбованців на допомогу фронту, пораненим, сиротам тощо. Загалом за період війни Православна церква в УРСР зібрала на користь оборони країни майже 45 мільйонів карбованців грошима й натурпродуктами⁵.

Тенденція до зростання кількості релігійних громад у перші повоєнні роки була стабільною для всієї території України, що продемонстрував так званий «реєстраційний період» 1945–1948 рр.. З інформаційного звіту Уповноваженого РС РПЦ по УРСР дізнаємося, що станом на 1 січня 1946 року на території УРСР православних церков і молитовних будинків, які діяли, нараховувалося 6242, що перевищувало попередні статистичні дані. У документі вказувалося, що також діяли православні монастирі: чоловічих – 15, жіночих – 25. Кількість священнослужителів, крім монастирів, складало: «священників – 5060, дияконів – 441, псаломщики, регенти, церковна обслуга – офіційному підрахунку не підлягали. Ченців і черниць: чоловіків – 346, жінок – 1352. На чолі духовенства 14 правлячих єпархіальних єпископів при 1 митрополиті»⁶. Далі в документі наводилися узагальнювальні дані за якими «...Православна церква, без Закарпаття, управляється і обслуговується контингентом у 10472 духовних осіб»⁷. Кількості релігійних громад документ не конкретизував, обмежувався констатацією чинної норми щодо фундації релігійної громади: «Кількість їх визначається обов'язковою

цифрою – “двадцяткою” – не менше 20 осіб на одну громаду, відповідно оформленої та зареєстрованої Уповноваженим»⁸. Проаналізувавши наведені дані станом на 1946 рік, можемо констатувати, що РПЦ в Україні за кількістю храмів, церков, монастирів, а також священників та вірян займала чільне місце у конфесійному просторі, а отже, змушувала владу шукати способи призупинення конфронтації у складних умовах повоєнної ситуації. Водночас влада не могла не оцінювати серйозний вплив релігії і церкви на суспільну свідомість.

За підрахунками В. Барана станом на 1948 рік після заборони Греко-Католицької церкви і формального об'єднання її з Православною на Львівському церковному соборі 1946 року РПЦ нараховувала 14 тисяч 329 церков та молитовних будинків. З них за період з 1941 по 1948 рр. було відкрито 8811, що разом з насильно приєднаними храмами греко-католиків збільшило православну мережу в 5 разів⁹. Ще раз наголосимо, що домінуючим осередком православ'я у СРСР була саме Україна, де концентрувалися 62,3% культових будівель від загальносоюзної кількості¹⁰.

Значна кількість православних громад припадала на Лівобережну Україну. Наприклад, у Полтавській області станом на 1 січня 1946 року було зареєстровано 366 храмів: 201 церква та 165 молитовних будинків¹¹. Полтавська єпархія була поділена на 29 благочинних округів. У квітні 1947 року її очолив єпископ Палладій (Г. М. Камінський)¹². На жаль, збереглася незначна частина повних списків вірян, адже, як правило, уповноважений РСРПЦ у Полтавській області І. Соляник вимагав від громад лише список «двадцятки», необхідний для реєстрації громади. Саме з цих осіб формувалися виборні органи громади, на них покладалася спільна відповідальність за майно та приміщення, передане церкві. Припускаємо, що відомості у списках не зовсім точно відображають професійний, віковий, статевий склад вірян. До списків двадцятки обирали авторитетних для одновірців осіб, але в реальності поза списками лишалося набагато більше переконаних вірян. Наприклад, серед проаналізованих 28 списків двадцятки

громад 14 районів Полтавської області жінки склали меншість – 270 з 609 осіб, що становить 44,33%. Зазначимо, що загалом представництво за статевою ознакою є в середньому збалансованим – чоловіки мали абсолютну перевагу – 70 і більше відсотків лише у 8-и, а жінки – у 4-х реєстрах. Водночас, якщо проаналізувати православні парафії сіл Засулля (Лубенського району), Мануйлівка (Козельщинського району) та Старі Санжари, то виявляємо, що в цілому серед вірян домінували жінки, які склали від 65 до 72 відсотків¹³. Ці приклади є альтернативою поширеному твердженню органів радянської влади про домінування жінок похилого віку в усіх без винятку громадах Полтавщини як ознака їх відсталості і неучтва.

У процесі аналізу вікового складу православних вірян на Полтавщині виявилось, що серед досліджених нами списків двадцятки переважають особи, що народилися в 60-80-х рр. XIX століття. У 4-х списках не виявлено жодної особи, яка народилася після 1900 року і лише в 7 списках зустрічаємо вірян, що народилися після 1917 року. Крайні межі дат народження фундаторів церкви – від 1860 до 1924 року.

З досліджених матеріалів випливає, що серед парафіян Полтавщини спостерігалася низька частка молоді. Наприклад, серед вірян села Окопи Сенчанського району не було жодного вірянина, який би народився після 1905 року. Найбільше молоді зафіксовано серед вірян села Засулля Лубенського району – 38 з 419 на час складання списку були молодшими за 30 років¹⁴. Однак, якщо проаналізувати дані про відвідування церков на свято Великодня, то в різних районах області молодь і діти склали 12–22%. Утім місцеве районне керівництво виправдовувало таке становище «малограмотністю присутньої молоді», а дітей, мовляв, «приводили релігійні батьки»¹⁵.

Щодо освітніх характеристик та роду занять вірян, констатуємо, що в реєстрах переважали особи з початковою і неповною освітою. Певна частина представників релігійної громади не могла навіть самотійно заповнити анкетні дані, що свідчить про низький освітній рівень.

Серед сільських громад Полтавської області абсолютну більшість складала колгоспники з незначною кількістю робітників, а в містах – літні люди, домогосподарки, безробітні та інваліди ¹⁶. Такі дані про вірян відображені у реєстраційних анкетах на членів релігійних громад та ревізійних комісій. Наприклад, аналізуючи дані анкет членів двадцятки Покровського молитовного будинку села Решетилівка було встановлено, що серед 20 її членів лише 2 з них не належали до селян: «...Чернишська Васса Володимирівна – телефоністка та Біленька Віра Петрівна – техпрацівниця». Всі ж інші члени були звичайними «...хліборобами, селянами та колгоспниками», – як вказується в документі ¹⁷.

Із наведених даних можна зробити припущення, що до складу релігійних громад входили ті люди, які, по-перше, на момент приходу до влади більшовиків вже мали сформований християнський світогляд і дотримувалися релігійних традицій. По-друге, на відміну від молодого покоління, вони зазнали менш відчутного впливу атеїстичної пропаганди. По-третє, радянська влада ставилася більш поблажливо до релігійних переконань згаданих категорій, адже основна ставка робилася на контроль за вірянами, які були робітниками підприємств, службовцями радянських установ, інтелігенцією та молоддю, тому всі вони змушені були приховувати свої релігійні почуття.

Однак, у звітах полтавського уповноваженого РСРПЦ І. Соляника відзначалося, що серед членів «двадцятки» зрідка зустрічалися бригадири, ветеринарні фельдшери, родичі голів сільських рад ¹⁸ і навіть секретар сільради ¹⁹. Досить часто в архівних документах зустрічалися й приклади випадків, коли представники перерахованих професій були помічені в активній участі дотримання релігійних обрядів. Так, священник молитовного будинку села Бережнівка Кобеляцького району під час Пилипівського посту здійснював подвірні обходи в населених пунктах Бутенківської та Бережнівської сільрад: «...з молитвою заходив навіть у будинки комуністів та сільського голови Я. Т. Стрюка» ²⁰.

Незважаючи на постійну ідеологічну обробку і нагляд з боку держави, членами релігійних громад були також представники інтелігенції, зокрема, працівники культурно-освітніх установ і вчителі ²¹. Останніх секретар Полтавського обкому КП(б)У В. Волгін у 1945 р. звинувачував у своєму виступі на партійних зборах, що за часів німецької окупації вони «навчали закону Божого», покликаючись на свідчення дітей ²². 26 січня 1951 року на обласній конференції вчительської профспілки акцентувалася увага на потребі боротьби з релігійними забобонами серед членів освітянської спільноти ²³. Це було пов'язано з тим, що почастишали прецеденти проявів релігійності серед освітян. Наводилися різноманітні приклади про наявність ікон в учительських помешканнях, відвідування ними зібрань з нагоди релігійних свят, ініціювання або участь у таємних релігійних обрядах щодо своїх рідних, використання культово-релігійної атрибутики тощо. Закидалися й прямі звинувачення у бік конкретних осіб. Наприклад, лаборанта Полтавського сільськогосподарського інституту Г. Буткіна «викрили» у носінні натільного хрестика і регулярних відвідуваннях церкви ²⁴. Звичайно таких прикладів було безліч, вони тиражувалися у місцевій обласній та районній пресі, використовувалися як хрестоматійні негативні приклади в антирелігійних кампаніях, лекційній пропаганді.

Отже, можна констатувати, що склад вірян православних громад на Полтавщині у другій половині 1940-х рр. охоплював значну кількість населення, які репрезентували різні суспільні прошарки, що відрізнялися за віковими, статевими, професійними, освітніми характеристиками. На жаль, встановити точну кількість парафіян, які відвідували церкви, за архівними документами загалом у масштабах області не вдалося. Однак за приблизними підрахунками місцевих органів влади церкви регулярно відвідували не менше 15% від кількості населення Кобеляцького та 30-35% Чорнухинського районів ²⁵. Очевидним є і той факт, що кількісний склад громад, як правило, перевищував мінімально необхідний, оскільки після того як в силу певних

причин вибував член «двадцятки», його місце досить швидко займав інший вірянин.

Важко встановити точну кількість вірян ще й тому, що в багатьох населених пунктах Полтавської області були відсутні храми чи молитовні будинки. Втім це не спиняло вірян, які долали 10–15 кілометрів до найближчої церкви задля відвідування служби ²⁶. Підтвердженням наших слів слугують і цифри інтенсивності відвідування церкви у містах: від 15–30 осіб у звичайні дні до 100–150 у святкові ²⁷.

Незважаючи на відсотковий приріст зареєстрованих релігійних громад у перші повоєнні роки, гострою проблемою православних церковних інституцій залишалося питання кадрового забезпечення. Це було пов'язано з тривалими роками занепаду богословської освіти і, як наслідок, негативно позначилося на освітньому рівні духовенства у перші повоєнні роки, стверджує В. Войналович. Науковець наводить підрахунки, що із зареєстрованих органами влади на 1 січня 1946 року 15 архієреїв, 5066 священників та 441 диякона вищу богословську освіту мали лише 109, середню – 1772. Світську вищу освіту на той час мали 159 священнослужителів, а середню – 1167 ²⁸. Переважна більшість священників навчалися релігійному фаху на богословсько-пастирських курсах, що організовувались у єпархіях і підпорядковувались єпархіальному архієрею ²⁹. Але з часом такі курси виявились неефективними, проявилася обмеженість їхнього потенціалу та можливостей, підготовка парафіяльних священників була незадовільною. Негативний досвід переконав вище духовне керівництво у необхідності запровадити більш ефективні форми організації навчального процесу й вищих типів духовних закладів. Було прийнято рішення повернутися до традиційної структури духовної освіти – відкрити духовні семінарії та академії. На письмове звернення патріарха до РСРПЦ СРСР від 15 липня 1946 року щодо реорганізації пастирсько-богословських курсів з чотирирічним терміном навчання згодом було отримано позитивну

відповідь³⁰. Першою в Україні була відкрита в 1945 році Одеська духовна семінарія³¹.

Нестача священнослужителів відчувалася передусім на місцях. Наприклад, Полтавська область зіткнулася з цією проблемою вже у 1946 році. На 365 церков і молитовних будинків Полтавщини їх припадало лише 358. До 1 червня 1951 року їх кількість зменшилась до 121 особи, причинами цього слугувала смерть або старість священників. Серед причин втрати священників у парафіях були й репресивні, зокрема, цькування, що змушували відмовлятися від священницького сану, та ув'язнення³². За цей період в області було висвячено лише 42 священники, а ще 14 прибуло з інших епархій³³. Головними проблемами серед духовенства був їх похилий вік (понад 50 років) та низький рівень освіти, причому часто світської, а не спеціальної духовної.

Наприклад Василь Сухомлин, який народився у 1883 році в селянській родині, мав 3 класи початкової школи, Ігнатій Пичевський – 4 класи, раніше обіймали нижчі церковні посади – псаломника і дяка. До того ж обидва до початку служіння зазнали політичних репресій. Перший з них був засуджений у 1932 році до трьох років за несплату належних податків, другий – у 1934 році засуджений за статтею 58 КК УРСР за невиконання держпостачання хліба на 5 років з висланням у північно-східні табори³⁴. Ці особи опинилися на Чернігівщині у 1955 році, тому про них згадував у своїй доповідній записці уповноважений РС РПЦ у Чернігівській області Ф. Рєпа на ім'я Г. Карпова. По суті ці приклади можна назвати типовими для сільського парафіяльного духовенства. Пройшовши гоніння антирелігійних кампаній у 1920–1930-х рр., репресії, вони були маргіналізовані, позбавлені можливості здобути богословську освіту.

Вкрай рідко в повоєнне десятиліття зустрічалися священники з вищою богословською освітою. З поданих шести характеристик на духовних осіб аналізованого документу зазначався лише один представник – Настич Борис Антонович «...народжений 1925 року, походив з робітників. Освіта – 7 класів

середньої школи. Після закінчення семи класів працював у колгоспі. У 1943 році призваний в армію і брав участь у Великій Вітчизняній війні. Був важко поранений, повернувся додому інвалідом Вітчизняної війни 3-ї групи. Після повернення додому працював в колгоспі комірником. У 1951 році вступив до Київської духовної семінарії та закінчив у 1955 році»³⁵.

Загальна атмосфера, створена державною політикою, сприяла маргіналізації духовенства. Дефіцит культури і освіченості нерідко сприяв проявам аморальності, що межували з кримінальними злочинами. Так, віряни міста Пирятина на Полтавщині прохали усунути з парафії їхнього священника, який «розграбував церковну касу», а після відмови єпископа Палладія виконати вимогу, вийшли з двадцятки³⁶. Часто представники духовенства й самі залишали малопробуткові приходи, виправдовуючись, що «...їм немає за що жити»³⁷. Припускаємо, що подібні випадки могли бути наслідком інсинуацій партійно-пропагандистських працівників або співробітників органів держбезпеки, міліції, для яких скорочення релігійної мережі у районах і населених пунктах були частиною їх професійної діяльності.

Дослідниця Г. Маринченко звертає увагу на те, що у досліджуваний період ще одним засобом у боротьбі з релігією було обмеження «матеріальної бази» церкви. З метою скорочення прибутків церкви, а також щоб створити несприятливі умови існування, священнослужителям було підвищено податок з прибутків на церковнослужителів. Міністерство фінансів УРСР відправило на місце припис за № 348 від 26 липня 1958 року, в якому вказувалося, що «служителі культів сільськогосподарським податком не обкладаються», а за користування земельними ділянками платять податок з 100%³⁸.

Релігійним громадам і духовенству заборонялося проводити збори коштів у молитовних приміщеннях чи іншим шляхом на цілі, які не були пов'язані з культовими відправами. Заборонялася також благочинна діяльність церкви, що сприяла зростанню престижу та популярності її в

цілому і духовенства зокрема в очах населення. Ліквідовувалися пільги особам, які допомагали під час богослужіння – регентам, хористам, органістам та ін. Як незаконне джерело прибутків церкви визнавалося навіть традиційне колядування під час релігійних свят³⁹.

Обмежувальний характер щодо Церкви, служителів та вірян мали постанови, прийняті ЦК КПРС. Наприклад, лютнева 1959 року «Про припинення культової діяльності поза межами храмів» та постанова, прийнята Президією ЦК КПРС у листопаді того ж року «Про заходи щодо припинення паломництва до т. зв. святих місць», значно звужували сферу діяльності церкви. У січні 1960 року ЦК КПРС прийняв постанову «Про заходи щодо ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культу», яка відкривала шлях до адміністрування з боку державних і партійних органів стосовно священнослужителів і релігійних громад. Ці партійні постанови знайшли повне відображення у спеціальній інструкції від 16 березня 1961 року, затвердженій Радою Міністрів СРСР. Інструкцією запроваджувалось законодавство 1929 року у тій його частині, котра забороняла благодійну діяльність церкви, існування релігійних центрів, надання фінансової допомоги парафіям і монастирям, які «не мають підтримки з боку місцевого населення»⁴⁰.

Зміни в державному законодавстві вимагали ревізії багатьох положень про організацію церковного життя. Так, на підставі невідповідності із законодавством про культу внесено низку важливих змін у положення «Про управління РПЦ». Згідно з цими доповненнями та поправками церковні виконавчі органи позбавлялися права юридичної особи, не могли створювати центральні каси для збирання добровільних пожертв вірян, володіти культовим майном або отримувати його за договором, купувати чи орендувати приміщення для молитовних зборів, укладати договори або угоди⁴¹. Зміни церковного положення, прийняті під тиском Ради у справах РПЦ на архієрейському соборі 18 липня 1961 року, позбавляли парафіяльного священника будь-якої влади, яка передавалася парафіяльній раді, а фактично

– виконавчому комітету із трьох осіб: старости, його помічника і казначея (касира), які обиралися парафіяльною радою із числа парафіян. Збори парафіяльної ради мали скликатися за необхідності з дозволу місцевих чи районних рад, що давало можливість останнім впливати на формування складу «двадцятки» чи «трійки» із числа тих парафіян, які «здатні чесно виконувати радянські закони» та пропозиції і вимоги місцевих органів влади. Всі фінансові, економічні, бухгалтерські види діяльності, у тому числі й добровільні внески в єпархію і патріархію для підтримки семінарій тощо, були передані виключно до компетенції виконавчих трійок. Священику залишалося відповідати тільки за «духовне керівництво парафіянами... за служіння і задоволення релігійних потреб парафіянами»⁴².

Влучною є думка С. Жилюка, який доходить висновку, що за таких обставин, коли управління церквою зосереджувалося фактично в руках уповноважених і церковне право узгоджувалося із державним законодавством, частина тодішнього духовенства ментально не могла уявити можливість існування незалежної церковної інституції з окремою законодавчою системою. Тому в усвідомленні радянських громадян, навіть в середовищі духовенства, церква в СРСР не сприймалася як суспільний інститут, а розглядалася в доволі вузькому значенні «зібрання віруючих», що зовсім виключало юридичний контекст⁴³.

Закриття місць богослужінь, адміністративне та кримінальне переслідування вірян і священників, що спостерігалися у даний період, швидко давали явні результати, які все ж були далеко не такими ефективними, як очікувалось із самого початку. Офіційна ліквідація тієї або іншої релігійної громади часто призводила не до припинення її діяльності, а до переходу її членів на позиції нелегального об'єднання. І якщо раніше віряни збирались легально в одному місці, то після ліквідації молитовного дому, вони створювали кілька груп, які продовжували свою діяльність нелегально. Тому на початку 1960-х років виникла потреба у проведенні

обліку всіх чинних культів, яка б дозволила скорегувати політику держави у відношенні релігії, у відповідності із реаліями життя ⁴⁴.

Траплялися й випадки, коли через відсутність церкви РПЦ віряни починали відвідувати різні протестантські угруповання. Красномовний приклад знаходимо у доповідній записці секретареві Чернігівського сільського обкому КПУ Шевчуку від уповноваженого РСРПЦ І. Котенка за 1964 рік, в якій описувалося, що 7 січня 1964 року близько 50 чоловік вірян РПЦ жителів села Костобобрів Семенівського району відвідали молитовний будинок секти ЄХБ і разом з сектантами брали участь у їх моліннях ⁴⁵. Перед цією подією, 24 грудня 1963 року, до уповноваженого звертався житель цього села інвалід І. Лазаренко зі скаргою на місцеві органи влади за те, що вони нібито незаконно закрили церкву в селі Костобобрів і наполегливо від імені вірян прохав призначити священника. Уповноважений пояснив, що через відсутність релігійної громади церкву відкрито не буде. Перед тим як залишити кабінет уповноваженого І. Лазаренко заявив: «якщо наша церква служити не буде, то ми будемо ходити в секту, так як віруюча людина повинна десь знаходити заспокоєння для своєї душі» ⁴⁶.

Після завершення хрущовської доби у радянських республіках настало деяке послаблення тиску на православні громади, переглянуті окремі рішення. Це підтверджується цифрами: за підрахунками В. Єленського у 1965–1974 рр. в СРСР щорічно закривалося по 48, а в наступне десятиліття – по 22 церкви ⁴⁷.

Отже, аналізуючи умови діяльності православних релігійних громад і духовенства на Полтавщині в досліджуваний період, констатуємо їх нестабільність. Якщо в перші післявоєнні роки спостерігалася тенденція зростання кількості громад, то вже починаючи з кінця 1940-х рр. цей процес іде на спад. Це пов'язано, насамперед, з тактичною політикою радянської держави, яка в складних реаліях післявоєнного життя створила ілюзію позитивного ставлення до Церкви. Це дозволило не лише використати

матеріальний потенціал релігійних інституцій, але й стримати антирадянські настрої населення.

1. Шкаровский М. Сталинская религиозная политика и Русская Православная Церковь в 1943–1953 годах. *Acta Slavica Iaponica*. Т. 27. С. 1–27. URL: <https://src-h.slav.hokudai.ac.jp/publicn/acta/27/01Shkarovskiy.pdf>, С. 3.

2. Грідіна І. Метаморфози антирелігійної пропаганди радянської влади в Україні. *Наука. Релігійне суспільство*. 2010. № 4. С. 74–80, С. 78.

3. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 728. Арк. 1.

4. Веденєєв Д. Відродження церкви ... в оперативному супроводі. URL: <http://dc-summit.info/razdely/vera/1427-vidrozhennja-cerkvi-voperativnomu-suprovodi.html>.

5. Веденєєв Д. Відродження церкви ... в оперативному супроводі. URL: <http://dc-summit.info/razdely/vera/1427-vidrozhennja-cerkvi-voperativnomu-suprovodi.html>.

6. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1639. Арк. 131.

7. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1639. Арк. 131.

8. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1639. Арк. 132.

9. Баран В. Влада і Церква: з історії взаємин у 1945–1965 рр. *Сучасність*. 1995. № 5. С. 113–128, С. 117.

10. Баран В. Влада і Церква: з історії взаємин у 1945–1965 рр. *Сучасність*. 1995. № 5. С. 113–128, С. 117.

11. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 52. Арк. 9.

12. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 52. Арк. 82.

13. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 148. Арк. 80.

14. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 148. Арк. 80.

15. ДАПО. Ф. Р-15. Оп. 1. Спр. 343. Арк. 153.

16. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 52. Арк. 84.

17. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 16. Спр. 4. Арк. 18-19.

18. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 167. Арк. 84.

19. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 148. Арк. 80.
20. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 16. Спр. 203. Арк. 137.
21. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 148. Арк. 80.
22. ДАПО. Ф. Р-15. Оп. 1. Спр. 329. Арк. 8-9.
23. ДАПО. Ф. Р-4975. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 133.
24. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 148. Арк. 78.
25. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 79. Арк. 34.
26. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 112. Арк. 35.
27. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 52. Арк. 84.
28. Войналович В. Парти́йно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні в 1940–1960-х років: політологічний дискурс / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень. Київ : Світогляд, 2005. С. 258.
29. Войналович В. Парти́йно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні в 1940–1960-х років: політологічний дискурс / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень. Київ : Світогляд, 2005. С. 260.
30. Войналович В. Парти́йно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні в 1940–1960-х років: політологічний дискурс / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень. Київ : Світогляд, 2005. С. 261.
31. Войналович В. Парти́йно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні в 1940–1960-х років: політологічний дискурс / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень. Київ : Світогляд, 2005. С. 263.
32. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 130. Арк. 82.
33. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 130. Арк. 82.
34. ДАЧО. Ф. Р-470. Оп. 9. Спр. 413. Арк. 17.
35. ДАЧО. Ф. Р-470. Оп. 9. Спр. 413. Арк. 17.
36. ДАЧО. Ф. Р-470. Оп. 9. Спр. 413. Арк. 18.

37. ДАПО Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 112. Арк. 44.

38. Маринченко Г. Політика держави щодо релігії та віруючих у другій половині 40-х – на початку 60-х рр. ХХ ст. *Релігія та Соціум*. 2010. № 1 (3). С. 89–93, С. 91.

39. Маринченко Г. Політика держави щодо релігії та віруючих у другій половині 40-х – на початку 60-х рр. ХХ ст. *Релігія та Соціум*. 2010. № 1 (3). С. 91.

40. Жилюк С. Формування радянського антицерковного законодавства у 60–70-х рр. ХХ ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: *Історичне релігієзнавство*. 2009. Вип. 1. С. 53–54.

41. Моренчук А. Релігійні процеси в Україні в 1953–1964 роках (на матеріалах західних областей) : дис. ... канд. іст. наук : 09.00.11 / Нац. ун-т «Острозька академія». Острог, 2006. 227 с., С. 88–92.

42. Жилюк С. Формування радянського антицерковного законодавства у 60–70-х рр. ХХ ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: *Історичне релігієзнавство*. 2009. Вип. 1. С. 54.

43. Жилюк С. Формування радянського антицерковного законодавства у 60–70-х рр. ХХ ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: *Історичне релігієзнавство*. 2009. Вип. 1. С. 55.

44. Маринченко Г. Політика держави щодо релігії та віруючих у другій половині 40-х – на початку 60-х рр. ХХ ст. *Релігія та Соціум*. 2010. № 1 (3). С. 91.

45. ДАЧО Ф. Р-5166. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 19.

46. ДАЧО Ф. Р-5166. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 20.

47. Єленський В. Є. Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990). Київ, 1991. 72 с., С. 32.

РОЗДІЛ 4. РЕАЛІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ НА ПОЛТАВЩИНІ У СЕРЕДИНІ 1940 – 1960-Х РР.

4.1. Напрями діяльності уповноважених РСРПЦ у Полтавській області

В окреслений період РСРПЦ, як і її структурні підрозділи на місцях, опинилися в надто складній і суперечливій ситуації. Залишаючись, з одного боку, органом контролю за дотриманням законодавства про культу, вона, водночас, дедалі більшою мірою змушена були займатися невластивими їй функціями – фактичного провідника державної політики.

На одному із засідань Ради у справах РПЦ зазначалося, що Рада не є органом пропаганди атеїзму, але допомагати тим, хто її проводить, може і повинна. Не випадково в кожному звіті уповноважених були відомості про виконану роботу атеїстичного характеру. У цьому відношенні вони тісно контактували з партійними організаціями, редакціями газет, товариством «Знання», були членами різних громадських рад атеїстів. Не було жодного семінару лекторів і працівників, які займалися атеїстичною роботою, на якому б не виступали уповноважені. Вони розповідали борцям з релігією про те, які релігійні організації існували в даній місцевості та давали рекомендації, як краще працювати з критикою і викриттям релігії, церкви, вірян¹.

Своєрідний дуалізм становища особливо проявлявся на регіональному рівні. На прикладі Полтавщини очевидно, що обласні уповноважені, вмонтовані в структуру органів виконавчої влади й залежні від їхнього керівництва, переважно ставали заручниками місцевих можновладців, які були зацікавлені у якнайшвидшому подолання релігійних пережитків. Як зазначає В. Войналович, за таких обставин спроби союзних відомств утримати своїх працівників у правовому полі діяльності були суто формальними і не мали бажаних наслідків. Сама РСРПЦ поступово

перетворювалась на знаряддя антирелігійних заходів партійно-державної влади².

Такі критичні висновки не зупиняли владу та активістів у продовженні лівацької тактики. Одним з пріоритетних напрямів роботи уповноваженого в області було вилучення церковних приміщень на користь соціально-економічних потреб. Голова Ради у справах РПЦ Г. Карпов провів у Києві 14-15 грудня 1948 року нараду обласних уповноважених, на якій було розглянуто такі питання: прискорення звільнення релігійними громадами усіх громадських приміщень, які були зайняті під молитовні будинки у період нацистської окупації; скорочення числа церков, які не мали достатніх підстав для свого існування; проаналізувати склад духовенства, звернути особливу увагу на тих священиків, які були висвячені у період окупації³. Фактично такий порядок денний не лише легалізував справжні наміри, але й накреслював перспективні завдання для уповноважених в областях РСРПЦ.

У попередніх розділах було встановлено, що в середині 1940-х рр. відбулося умовне потепління державно-конфесійних відносин. Звичайно, що це зумовило активне прагнення вірян до відкриття нових церков та молитовних будинків. Тому одним з найважливіших аспектів роботи РСРПЦ, ще під час війни, став розгляд клопотань громадян про відкриття церков і винесення відповідних рішень. Уповноважені на місцях повинні були тримати у сфері своїх повноважень ці питання. Стихійне відкриття великої кількості храмів наштовхнулося на спротив з боку влади. Щоб обмежити цей процес 28 листопада 1943 року було прийнято Постанову РНК № 1325 «Про порядок відкриття церков»⁴, де визначався складний багатоступеневий розгляд заяв вірян. До прийняття цього документу, 13 жовтня Г. Карпов мав бесіду з першим заступником голови РНК В. Молотовим, в якій той заявив про необхідність суворого обмеження реєстрації молитовних будинків: «... відкрити в деяких місцях доведеться, але потрібно буде і стримувати цей процес. Вирішальне рішення за радянським керівництвом»⁵.

Відповідно до вищезгаданої постанови головними вимогами для задоволення клопотання щодо відкриття церкви визначались такі умови:

1) кожне клопотання повинні були підписати не менше 20 осіб, «повнолітніх, не позбавлених по суду виборчих прав, громадян, які проживають у даному населеному пункті, із зазначенням їх віку, місця проживання і роду занять»;

2) відповідно до Постанови всі клопотання про відкриття храмів підлягали розгляду уповноваженим Ради у справах РПЦ при РНК СРСР. Він повинен був з'ясувати, хто є ініціатором подачі заяви, чи має він «особисті корисливі інтереси і його ставлення до церкви в минулому»;

4) варто було встановити кількість вірян в даному населеному пункті, визначити, наскільки наполегливе їх клопотання.

5) важливо було дізнатися, чи винесено владою щодо даної культової будівлі рішення про закриття чи причину нефункціонування з огляду різних обставин (відсутність священика і т.д.);

6) уповноважений повинен був ознайомитися з технічним станом культової будівлі, дізнатися про вартість необхідних ремонтних робіт і згодою вірян на його проведення, а також наявності приміщення для проживання служителя культу;

7) важливо було з'ясувати, скільки церков функціонує в даному районі або місті, яка відстань до найближчої з них «...чи відбуваються серед жителів цього населеного пункту або в найближчій місцевості богослужіння незареєстрованим духовенством, яка кількість вірян відвідує ці молитовні зібрання»⁶.

З архівних документів дізнаємося, що велика увага, як одній з головних умов для реєстрації релігійної громади, відводилася саме наявності культового приміщення, яке після кінцевого рішення про відкриття передається вірянам по договору «...в безкоштовне та безстрокове користування, але лише на правах оренди». Купувати у власність будь-яке нерухоме майно релігійні громади не можуть, так як вони не є юридичними

особами ⁷. Недаремно така велика увага приділялась культовим приміщенням, адже в подальшому під прикриттям невідповідності санітарним нормам та аварійності приміщень радянська влада розпочне тотальне закриття церков, і як результат – розпуск релігійних громад.

Також законними мотивами відхилення клопотань вірян про відкриття церков згідно з інструктивним листом № 2 голови Ради у справах РПЦ Г. Карпова від 20 квітня 1944 р могли бути й такі: відсутність 20 осіб вірян в районі або місті, звинувачення у фальсифікації збору підписів під клопотанням, виявлення уповноваженим факту, що будівля, про яку піклуються віряни, втратила «церковне обличчя», «повністю переобладнана» і використовується під клуб, школу, виробничі цехи чи інше. Клопотання також не задовольнялося, якщо ініціативна група вірян складалася з позаштатних священнослужителів, колишніх церковнослужителів і членів виконавчих органів церков ⁸.

Якщо прохання вірян задовольнялося, матеріали направлялися до Ради у справах РПЦ для винесення попереднього рішення. У разі позитивного рішення Ради та облвиконкому, документи передавалися до Уряду СРСР на погодження. Далі відбувалася реєстрація парафіяльної громади, з нею укладався договір про передачу в користування церковної споруди, керівником призначався настоятель храму ⁹.

Реальна картина реєстрації релігійних громад значно відрізнялась від тієї, що була на папері. У більшості випадків вірянам відмовляли, знаходячи для цього низку причин. Наприклад, у звіті про роботу Уповноваженого в Полтавській області за 4-й квартал 1946 року знаходимо інформацію, що за звітний період надійшло 5 звернень про відкриття молитовних будинків та церков, з них розглянуто 4 і за всіма відмовлено. Далі в документі описано причини відмови: «по одному клопотанню – через відсутність приміщення для молитовного будинку, а по трьох інших – через те, що на відстані 0,5 – 2 кілометри функціонують інші церкви» ¹⁰.

Аналогічний красномовний приклад протистояння та боротьби релігійної громади за право на існування Церкви знаходимо в документах по Чернігівській області. Так, релігійна громада Преображенської церкви м. Ічня була зареєстрована на початку 1944 року, а 1 лютого 1949 року була знята з реєстрації і отримала місяць на вивезення церковного майна. Споруда Преображенської церкви була вилучена у вірян у 1936 р., переобладнана під міську лазню і належала райкомунгоспу. Передача її релігійній громаді розтяглася майже на півтора роки. Лише 12 липня 1945 р. було підписано договір на оренду ¹¹.

Усі типові договори, які підписували релігійні громади, містили уніфіковані правила користування орендованими приміщеннями: будинок і майно релігійна громада мала використовувати виключно в релігійних цілях; приміщення потрібно було ремонтувати і підтримувати в належному стані власним коштом; пропускати без будь-яких перешкод у церкву представників місцевої влади і Уповноваженого; нести повну відповідальність за псування чи зникнення майна. Договір складався у трьох екземплярах, один з яких зберігався у громаді, другий в райвиконкомі чи міськраді, третій – в Уповноваженого ¹².

Тиск на громаду Преображенської церкви не припинився і після офіційної реєстрації. 15 вересня 1947 року від благочинного Ічнянського району Серафима в єпархіальне управління надійшла скарга на рішення Ічнянського торгового відділу, який відмовився надавати священику і церковному штату хлібні картки ¹³. 17 вересня 1947 року ця скарга була передана Уповноваженому у справах РПЦ Ф.І. Рєпі ¹⁴, який направив її з власним приписом «Надати картки» до райвиконкому. Хліб актив громади зміг отримувати лише з кінця жовтня 1947 року. 18 вересня 1948 року Ічнянський райвиконком зажадав повернути приміщення колишньої лазні ¹⁵. У висновках Ф.І. Рєпи, які він разом з рішенням райвиконкому передав на розгляд облвиконкому, була пропозиція об'єднати дві релігійні громади ¹⁶. Чернігівський облвиконком 27 жовтня 1948 року підтримав висновки

Уповноваженого і передав будинок райкомунгоспу ¹⁷. У грудні це рішення було затверджено Уповноваженим Ради у справах РПЦ при РМ УРСР, а 1 січня 1949 р. свою санкцію дала Рада у справах РПЦ при РМ СРСР. 1 лютого 1949 р. райвиконком отримав повідомлення Ф.І. Рєпи про конфіскацію Преображенської церкви і про об'єднання прихожан з сусідньою Воскресенською громадою ¹⁸.

Парафіяни Преображенської церкви розцінили це як свавілля місцевих чиновників і намагалися відновити справедливість у вищих інстанціях. Перша скарга була переслана Уповноваженому у справах РПЦ в Чернігівській області Ф.І. Рєпі з Ради у справах РПЦ при РМ СРСР у січні 1949 року У ній ішлося, що конфіскована лазня – це церква, побудована у 1800 році. Майно лазні було знищене нацистами. Віряни зібрали підписи: 200 громадян підтримали повернення приміщення Церкві ¹⁹. Наступна заява також була переслана з Ради у справах РПЦ при РМ СРСР. Цього разу віряни писали, що незважаючи на те, що церква закрита і все майно вивезене, вона пустує. Три експертні комісії навесні 1949 року визнали будинок непридатним до використання. Скаргу підписали 20 осіб ²⁰. Інша заява надійшла 5 серпня 1949 року від вірянина Н. Є. Чалого на ім'я Й. Сталіна. Він просив повернути приміщення Преображенської церкви, що була збудована 200 років тому, а місцеві органи подають дані, що це звичайна будівля ²¹. У 1949 році в Ічні спалахнула епідемія тифу. Згідно з висновками комісії лікарів епідемія була спричинена зливом брудної води з лазні, яку було закрито ²². Восени 1949 року до вірян приєдналася і єпархіальна канцелярія, яка клопоталася про відновлення реєстрації Преображенської церкви ²³. Слід зазначити, що жодних рішень чи відповідей на ці скарги не надходило. У результаті вірянам довелося змиритися з рішенням влади.

Траплялися випадки, коли місцева влада відбирала приміщення для інших установ під прикриттям крайньої необхідності. Саме так трапилось з Самсонієвською церквою, що розташовувалась у Полтаві. У зв'язку з 240-річчям Полтавської битви за рішенням влади на Шведській могилі було

заплановано відкрити музей. Виконком Полтавської міської ради вважав за необхідне «...для організації музею використати приміщення Самсонієвської церкви, що розташована на території могили»²⁴. Результатом протистояння стало рішення № 199 від 30 вересня 1949 року, у якому П. Ходченко підтримав передачу приміщення під музей²⁵.

З кінця 1940-х рр. у країні відбувається масове переобладнання порожніх храмів у клуби, школи, склади, зерносховища. Наприклад, рішенням виконкому Миргородської райради від 19 серпня 1949 року було ухвалено: «Приміщення церкви в селі Савинці закрити, будівлю, що використовувалась під церкву розгорнути і дозволити передати залишки колишньої церкви для розбору і будівництва будинку культури»²⁶. Звичайною справою було розбирання церков на будматеріали. З документів архіву ЦДАВО України про кількість релігійних громад знятих з реєстрації за 1949-1956 рр. дізнаємося, що матеріали з будівель церков використовувалися для будівництва шкіл, клубів, свиноферм та колгоспів. Найчастіше на них ставили клеймо аварійних і руйнували без подальшого використання²⁷.

Але варто відзначити, що незважаючи на завзятість радянської влади по відбиранню культових споруд та нібито переобладнання їх під світські установи, у більшості випадків вони стояли пустою. У листі уповноваженого Полтавської області до секретаря Полтавського облвиконкому знаходимо інформацію, яка цілком розкриває зворотній бік вилучення церковних приміщень: «Доводжу до Вашого відома, що на прохання районних та сільських організацій, в різний час в релігійних громад РПЦ відібрані приміщення і передані під клуби. Але, на превеликий жаль, ці приміщення або пустують, або використовуються сезонно лише влітку для демонстрації кіно, а в інший час закриті на замок»²⁸. Далі уповноважений наводить конкретні приклади «...в 1949 році було звільнено приміщення в селі Олександрівці Лубенського району і передано під клуб, але останнім воно не використовувалось жодного разу; другий випадок – у тому ж 1949

році церковне приміщення у селі Старий Орлик Кишеньківського району теж передано під клуб. Тепер ця будівля пустує, і більше того, розвалюється»²⁹.

Подібна ситуація зберігалася і в інших областях. Вилучення приміщень відбувалося під прикриттям їх гострої необхідності для використання в суспільно-корисних цілях – під клуби, школи, адміністративні споруди, але на ділі, після припинення існування громад, більшість з них не використовувалися. Наприклад, з довідки про використання вилучених церковних приміщень за 1959–1961 рр. в Чернігівській області стали відомі такі дані. У Бахмачському районі із п'яти вилучених релігійних споруд використовувалися лише дві – в селі Кукново під зерносховище та Бахмачі під склад³⁰. У Бобровицькому районі із шести вилучених колишніх споруд, що належали громадам, використовувалася лише одна – в селі Носівка під торговельний склад³¹. Далі в документі говорилося: «В селах Браниця, Ярославка, Щасновка і Білоцерківка проводяться плотницькі роботи по переобладнанні приміщень під клуби»³². Таке хитре формулювання мало відводити будь-які підозри про безпідставне вилучення приміщення у релігійної громади, але часом такі роботи розтягувалися на роки, а приміщення занепадало.

Не дивно, що таке ставлення районних і сільських рад до церковних приміщень викликало з боку вірян невдоволення та ворожі до влади настрої.

Разом з тим типовим явищем було затягування розгляду клопотань вірян щодо реєстрації релігійних громад. Документи розглядалися та вивчалися уповноваженими тривалий час і лише кожне двадцяте звернення задовольнялося. Але вже після 1948 року практично жодна релігійна організація на Полтавщині не була зареєстрована. Відповідно, об'єднання вірян, які не мали офіційного дозволу на існування через реєстрацію, систематично переслідувалися усіма органами і представниками державної влади.

У матеріалах на зняття з реєстрації релігійних громад зустрічаються також скарги з детальним описом процедури примусового виселення громад

з культових приміщень. Зокрема у листі членів парафіяльної громади Михайлівської церкви села Полузир'я Ново-Санжарського району Полтавської області скарга Г. Карпову на те, що «сільська влада за участі двох представників Ново-Санжаровського (так у документі – авт.) райвиконкому та місцевих комсомольців у кількості 25 чоловік по злодійському зламали замок від церковних дверей, увірвалися у капелюхах та з цигарками в зубах до віттаря, розібрали іконостас, а все інше церковне майно звалили в машини і перевезли у стару непридатну будівлю, що знаходиться у сусідньому хуторі Шевці на відстані двох з половиною кілометрів»³³. Такі непоодинокі факти свідчать про типові нецивілізовані соціокультурні практики місцевих активістів у ставленні до Церкви, духовенства та вірян.

Полтавський уповноважений І. Соляник намагався протидіяти сваволі районних і сільських керівників у справі закриття храмів, яка тривала і в наступні роки. Так у звіті за друге півріччя 1954 року він описував, як у селі Устивиця Лубенського району навмисно доводили технічний стан церкви до руїництва, аби потім під приводом його аварійності закрити. «Мої роз'яснення районному керівництву, – писав І. Соляник, – не мали ніякої дії. Більше того, секретар райкому компартії України Штельман заявив, що поки він буде секретарем, не дозволить ремонтувати приміщення молитовного будинку в с. Устивиці. Про це було повідомлено голові облвиконкому і секретареві обкому, але результатів ніяких...»³⁴.

Ігнорування думок і рекомендацій уповноважених РСРПЦ не було єдиним виявом зневаги до них з боку районного й обласного керівництва. Нерідко траплялися випадки, коли місцеві керівники дозволяли собі грубо розмовляти з уповноваженими, ображати їх, вважаючи їхню роль в апараті облвиконкому незначною, а посади «не гідними комуністів». Як зауважив Л. Швець, часто уповноважені зазнавали переслідувань з боку представників місцевої влади лише за те, що вони «сумлінно виконували вказівки РСРПЦ і свої обов'язки»³⁵.

У контексті антирелігійної політики на місцях влада також вдавалася до фінансового тиску на Церкву. Вразливим місцем у діях більшовиків була боротьба не з релігійною ідеологією, а з її носіями. Вони примушували вірян залишати культові споруди, обкладаючи їх непомірними податками та обмежуючи громадянські права вірян. Зокрема, закон «Про підвищення податків на прибутки єпархіальних установ та монастирів» взагалі ставив під удар існування Руської православної Церкви. Адже він у декілька разів (до 200 рублів за кілограм) збільшував ціни на свічки та податки з їх продажу. Але найприкметніше те, що підвищувати ціни на свічки у самих монастирях заборонялося³⁶. Економічна політика щодо церков і монастирів свідчила про бажання держави отримати з їх допомогою матеріальну вигоду у кризові періоди.

Між тим економічне становище православних парафій на Полтавщині істотно погіршувалося, що було наслідком загальної повоєнної економічної ситуації та відображало матеріальний стан вірян. Зниження прибутків церков розпочалося вже в голодні 1946–1947 рр., а з 1948 року видаткова частина стала перевищувати прибуткову. Наприклад, у четвертому кварталі 1948 року прибутки молитовного будинку в селищі Решетилівка становили 4 072 крб., а видатки – 4 871 крб.³⁷. У другому кварталі 1951 року прибутки церкви села Бобрик становили 209 крб., а видатки – 315 крб., села Веприк відповідно 178 і 256 крб.³⁸. Наступні державно-партійні документи лише поглибили проблеми виживання православних парафій, особливо сільських. Радянський уряд вирішив економічно знищити Церкву, забравши в неї засоби до існування.

Пріоритетним для радянської держави напрямком регулювання державно-церковних відносин, у які були втягнуті уповноважені РСРПЦ, стали й православні монастирі, точніше, обмеження їхньої діяльності і скорочення мережі. У Полтавській області нараховувалося три монастирі, причому всі вони були жіночими. У 1946 році на них припадало 180 черниць³⁹, а в 1948 році – 206. Зауважимо, що за віковим складом лише 19 з

названої кількості були молодші 40 років, окремі ж з них – досягали 90 років⁴⁰. Близько половини всіх черниць жили і молилися у Козельщинському монастирі. Але в 1949 році монастир був закритий зусиллями радянської влади. Черниць, після тривалих роз'яснень та переконань 5 червня 1949 року було переведено до Лебединського жіночого монастиря⁴¹. Близько 20 з них вступили до монастирів Полтави і Золотоноші⁴².

Державна політика щодо монастирських обителей виявилася очікувано суперечливою. Так, головним документом, що регулював питання монастирського життя в області і в Україні у перші повоєнні роки стала постанова РНК СРСР № 2137-546с від 22 серпня 1945 року «Про питання щодо православної церкви і монастирів». Її зміст можна охарактеризувати як лояльний і толерантний, оскільки вона пропонувала місцевій владі не перешкоджати діяльності чоловічих і жіночих монастирів, зберігати їх будівлі, інвентар і худобу⁴³. Ухвалою від 29 серпня 1945 року обителі звільнялися від земельної ренти і сплати податків з будівель, їх насельники – від податків на неодружених, самотніх і малосімейних громадян⁴⁴.

Дослідник В. Войналович вказує на те, що у вересні 1945 року РС РПЦ обстежила 75 монастирів і виявила численні порушення. У висновку за результатами перевірки фактично констатувалися випадки сваволі, оскільки вказувалося на необхідність повернення вилучених радянськими органами монастирських земель, наділення нею безземельних обителей, виведення з монастирських територій державних установ і підприємств. Нова постанова РНК СРСР № 1130-463с від 29 травня 1946 року «Про православні монастирі» закріпила чимало юридичних положень з врегулювання юридичного та економічного статусу монастирів, визначила порядок оподаткування, закріпила земельні наділи, якими монастирі фактично користувалися. Було встановлено також граничні розміри земельних угідь монастирів, які встановлювалися з розрахунку 0,15 га на кожного ченця. Порядок реалізації рішень союзного уряду на території України

встановлювався відповідною постановою Ради Міністрів УРСР № 1414-78 від 12 серпня 1946 року ⁴⁵.

З матеріалів центральних архівів дізнаємося, що далеко не завжди встановлювалася визначена постановою кількість землі, а місцева влада зволикала з її виділенням. У 13 з 20 монастирів східних та центральних областей України в користуванні ченців та черниць знаходилося від 0,6 до 0,13 гектарів земельних угідь з розрахунку на одну особу ⁴⁶. Найбільшими наділами землі володів Лебединський жіночий монастир Черкаської області – 26 гектарів. Відповідно на 178 черниць припадало приблизно 0,15 гектар ⁴⁷. Значні земельні володіння були зосереджені також у чоловічому монастирі Глинська пустинь Сумської області – 7 гектарів на 70 ченців, що в кінцевому результаті виходило по 0,10 гектара на одну особу ⁴⁸.

Вчитуючись в основні положення урядових документів, складається враження гармонізації політики держави й інтересів специфічних замкнених релігійних організацій, що державна політика нібито мала сприяти розвитку монастирського життя. Однак результати вибіркової перевірки урядових рішень виявляла протилежне – відверте ігнорування органами місцевої влади. Розміри земельних наділів також не завжди відповідали задекларованим цифрам. Так, наприклад, у семи монастирях центральної та східної України «...землі в користуванні немає взагалі, або її розмір становить менше 1 гектара» ⁴⁹.

З початку 1950-х рр. поновлюється процес поступового розформування та ліквідації монастирських комплексів. Так, на 1 січня 1953 року в Україні нараховувалося 36 монастирів з них 12 чоловічих з 413 ченцями та 24 жіночих з 2217 черницями. Тобто, порівнюючи з 1947 роком їхня кількість скоротилася на 23 одиниці ⁵⁰. За довідкою «Про положення та діяльність монастирів в Україні» на 15 червня 1958 року кількість монастирів і скитів, які діяли, складала 40 одиниць, з них 10 чоловічих з 380 ченцями та 30 жіночих з 2411 черницями. Загальна кількість послушників з 40 монастирів та скитів складає 2791 особу ⁵¹. У документі також зазначається, що 20 із 40

монастирів, які діють, знаходяться у східних регіонах України з загальною кількістю монахів та монахинь у 2065 осіб ⁵². Віковий склад жителів монастирів східної та центральної України такий: 377 осіб (18,3%) – у віці від 19 до 40 років; 279 (13,5%) – від 41 до 55 років; 1409 (68,2%) – складають особи від 56 і старше років ⁵³. Отже, статистика показує, що на початку 1950-х рр. відбувався невпинний процес збільшення населення монастирів похилого віку.

Відчуваючи особливу загрозу з боку «осередків релігійного мракобісся», як зазначає дослідник І. Луковенко, у кінці 1950-х рр. розпочався новий наступ, спрямований на закриття монастирів. Так Рада у справах РПЦ домоглася згоди патріарха Олексія I на ліквідацію протягом 1959–1960 рр. більшої частини українських монастирів і скитів. Уже в 1959 році було закрито 19 монастирів і скитів, 219 монахів були переселені в інші обителі, а близько 256 вимушені були повернутися додому⁵⁴. Для тиску на монастирі влада широко використовувала не лише адміністративний, але й економічний фактор. Ще в жовтні 1958 року Рада Міністрів СРСР ухвалила низку постанов, які максимально ускладнювали подальше існування монастирських господарств, приводячи їх до «самоліквідації». Зокрема, для монастирів були введені максимальні податкові ставки за використання земельних угідь, заборонено використовувати найману працю. До монастирів не дозволялося приймати осіб, молодших 30 років. Такі дії влади призвели до «самоліквідації» в Україні в 1961 році ще кількох монастирів. Якщо на 1 січня 1961 року тут продовжували діяти чотири чоловічих та п'ятнадцять жіночих монастирів із загальною кількістю населення 2036 осіб, то на початок 1965 року в Україні їх залишилося тільки дев'ять – два чоловічих та сім жіночих ⁵⁵.

Політика радянської влади щодо закриття монастирів була невід'ємною складовою антицерковної політики, продовженою з новою силою М. Хрущовим, та загальним скороченням релігійних громад. Уже в середині 1950-х рр. державний маховик з «викорчовування» релігії, за визначенням А.

Колодного, запрацював з новою силою ⁵⁶. Почалася нова хвиля антицерковної істерії, яка звелася в основному до ліквідації матеріальних проявів релігійності – закриття й нищення храмів, ікон, книг, до масового економічного, політичного й морального тиску на духовенство та вірян ⁵⁷.

Різде посилення антирелігійної кампанії викликала постанова ЦК КПРС від 13 січня 1960 року «Про заходи по ліквідації порушень духовенством законодавства про культури» та відповідна постанова ЦК КПУ від 19 березня 1960 року, де були задекларовані нові завдання у сфері боротьби з релігією й оголошено про рішучий наступ на «будь-які прояви релігійності» ⁵⁸. З прийняттям перелічених документів розпочинається ще жорстокіший тиск на релігійні установи та вірян.

Відлуння затверджених центром постанов майже відразу відчувалося в областях. Тому вже з 1958 року на Полтавщині порушується питання про ліквідацію Хрестовоздвиженського монастиря, що був заснований у 1650 році. Приміщення планувалося передати Полтавському педагогічному інституту. Мотивувалося це тим, що монастир у 1923 році припинив свою діяльність, а монастирські приміщення використовувались педінститутом під гуртожитки для студентів до 1941 року. Полтавський облвиконком просив надати допомогу у звільненні приміщень, що «раніше належали вищому навчальному закладу» ⁵⁹. У листі до Уповноваженого Ради у справах РПЦ УРСР Г. Пінчука знаходимо справжні мотиви ліквідації: «Це звільнення має велике значення для області. Адже монастир розташований на околиці міста, серед робітничих поселень. Монахині відвідують домогосподарок на дому і ведуть серед них релігійну пропаганду» ⁶⁰. Доля монахинь вирішувалась досить легко: «...непрацездатних (70 осіб) відправити в будинки пристарілих Полтавської області (Гадяч, Кобеляки, Хорол, Лохвиця, Пирятин, Семенівка, Ромодан), а працездатних – направити на роботу та до рідних» ⁶¹.

До справи про Хрестовоздвиженський монастир додавався чіткий «План заходів по закриттю Полтавського жіночого монастиря», що включав у себе такі умови:

- 1) посилити роботу агітпунктів Ленінського та Жовтневого районів міста Полтави, розміщених поблизу монастиря;
- 2) провести районні наради агітаторів і лекторів-атеїстів міста Полтави, на яких обговорити посилення науково-атеїстичної пропаганди, в першу чергу, серед прихожан монастиря, у зв'язку з його закриттям;
- 3) організувати екскурсію населення в гравіметричну обсерваторію та планетарій Полтавського педінституту;
- 4) розташувати поблизу монастиря пересувний клуб атеїста;
- 5) опублікувати в газеті «Зоря Полтавщини» лист колишнього священика М. Ільїнського «Я зрікаюсь священного сану» та статтю «Про свободу совісті в СРСР»;
- 6) видати збірку статей «Вони порвали з релігією»⁶².

Провівши порівняльний аналіз на основі архівних документів, можемо стверджувати, що за аналогічною схемою відбувалася ліквідація монастирів і в інших областях. Наприклад, у Чернігівській області в 1960 році розпочалась нова кампанія із закриття обителі – Троїцького монастиря. Мотивація цієї акції обґрунтовувалася у відповідній записці уповноваженого Ради у справах РПЦ в Чернігівській області недоцільністю існування обителі через її розташування біля промислових районів. Вказувалось на відсутність матеріальної бази, земель, що робило монастир «несамодостатнім» і таким, що вимагав постійних дотацій. Зверталась увага на негативний вплив черниць на населення, яке опинялося в ареалі постійної візуальної та дієвої релігійної атмосфери. До того ж, за словами уповноваженого, черниці постійно порушували «паспортний режим», тобто залишали територію монастиря. Сам монастир уповноважений називав «вогнищем мракобісся». Як і скрізь, пропонувалося широко використовувати місцеву пресу для формування громадської думки щодо необхідності закриття обителі, критики способу життя чернечої громади. Планувалося житлову площу передати робітникам міста, 64 монахинь відправити до родичів, а 29 – до будинків пристарілих⁶³.

Масштабні заходи із закриття монастирів передбачалися державними органами в Одесі та Одеській області. Виконуючи постанови ЦК КПРС від 13 січня 1960 року «Про заходи по ліквідації порушень духовенством законодавства про культу» та відповідну постанову ЦК КПУ від 19 березня 1960 року, Одеський обком партії теж вжив заходи з посилення контролю за діяльністю духівництва. З архівних матеріалів дізнаємося, що за «порушення» ужорсточених норм радянського законодавства про культу, чимало священиків були відсторонені від церковної служби, а деяким не пощастило, оскільки релігійні громади були зняті з реєстрації. Зокрема за 1960 рік знято з реєстрації 42 релігійні громади, а церкви закриті, у тому числі три в місті Одесі⁶⁴. Партійні організації області активізували науково-атеїстичну пропаганду серед населення. Серйозна увага приділялася індивідуальній роботі серед вірян. Як результат – значна кількість вірян вийшла з-під впливу духівництва: «Відреклись від церковного сану колишні священики Багмут, Литвиненко, диякон Черкаський. Зменшився набір в духовну семінарію. Замість 40 чоловік, які необхідно було прийняти в перший клас, прийнято – 10»⁶⁵.

Однак, незважаючи на згадані «успіхи», у доповідній записці секретаря Одеського обкому О. Федосєєва зустрічаємо занепокоєння з приводу того, що в Одеській області продовжували діяти 253 церкви, 57 молитовних будинків та 4 монастирі. О. Федосєєв наголошував на тому, що особливо насичене церквами і священнослужителями місто Одеса. Адже саме там знаходилася літня резиденція патріарха Московського і всія Русі Олексія, а також чоловічий і жіночий монастирі, духовна семінарія і 10 церков, які діяли, і у яких проводили роботу 47 священнослужителів⁶⁶.

Протягом року місто Одесу відвідувала велика кількість іноземних релігійних делегацій. Влітку до патріарха на дачу приїжджали єпископи з усього Радянського Союзу. Вони намагалися провадити служби в церквах Одеси, що сприяло посиленню впливу церковників на населення, зміцненню позицій та матеріальної бази церкви. Далі в документі наголошувалося, що

особливо сильний вплив на населення справляли монастирі, які перетворювалися на місця паломництва. Ряд монастирів займали приміщення, що раніше використовувались під житло, і могли б використовуватися у народногосподарських цілях. Так, наприклад, виділявся Одеський жіночий монастир, який вів свою історію з 1844 року. Закритий у 1923 році радянською владою, в 1942 році знову відновився і мав у своєму складі 125 черниць. О. Федосєєв особливо акцентував увагу на тому, що загальна корисна площа будівель становила 4240,83 кв. метрів, які можна було б використати для міського житлового фонду ⁶⁷.

Типовим явищем цього періоду було акцентування уваги на кримінальних складниках монастирського життя. Так, у документі керівництво монастиря звинувачувалося в тому, що з метою збільшення доходів, воно вдавалося до різних таємних махінацій, наприклад: «Для помолу і випікання просфор ним було закуплено 13,5 тонни краденої пшениці і півтори тонни рослинної олії, про що тепер судовими органами ведеться слідство» ⁶⁸.

Не менше занепокоєння партійного керівництва викликав Балтський чоловічий монастир, закритий у 1922 і відроджений у 1942 році. До цього у міжвоєнні роки в його будівлях почергово розміщувалися дитячий будинок, радянсько-партійна школа, а з 1929 до 1941 року – педагогічний технікум. Будівля церкви використовувалася під склад. Побоюючись посилення контактів ченців з населенням через розташування монастиря у центрі міста, партійний очільник зазначав: «До його стін впритул примикають дитячий будинок і середня школа, військовий госпіталь і частина житлових будинків, у яких проживають сім'ї військовослужбовців» ⁶⁹.

У заключній частині документу Одеський обком КП України дійшов до типового для цього історичного періоду висновку, що важливою умовою послаблення впливу церкви на деяку частину населення, поряд з посиленням контролю за діяльністю духівництва та антирелігійною пропагандою, скороченням кількості церков «...стала б ліквідація в Одеській області

жіночого монастиря у місті Одесі та чоловічого монастиря у місті Балті»⁷⁰. За відпрацьованою схемою розписувалося переміщення чернечих громад, а звільнені приміщення жіночого монастиря: «Доцільно використати для розширення лікарні моряків Чорноморського державного пароплавства, житлові приміщення Балтського чоловічого монастиря – під дитячі ясла, а приміщення церкви – під міський спортивний клуб»⁷¹.

З проаналізованих матеріалів випливає, що реалізації партійних постанов як на теренах Полтавщини, так і в Україні щодо закриття монастирів передували проведення потужної ідеологічної роботи серед населення, використання центральних і місцевих періодичних видань, цілеспрямовані організаційні заходи з підготовки списків на виселення / переселення ченців і черниць, працевлаштування, відправки до будинків пристарілих та інше. Отже, це був один з напрямів розгортання масові антирелігійної кампанії, спрямованої на нищення чернечих обителів, обмеження їх впливу на релігійні почуття вірян.

Водночас було застосовано репресії проти архієреїв, керівників монастирів, ченців і черниць, парафіяльного духовенства. Причому, ці переслідування мали кримінальний характер. Найгучнішим процесом в Україні стала справа Чернігівського архієпископа Андрія (Сухенка). Він ще у 1937 році «за контрреволюційну агітацію» був позбавлений волі на 8 років. У 1945 році звільнився і служив у Харківському кафедральному соборі, потім керував Чернівецькою та Вінницькою єпархіями, а з 1955 року – Чернігівською єпархією. Проти нього була порушена кримінальна справа «за розкрадання шляхом шахрайства державних коштів і майна, які перебували в користуванні єпархії». Чернігівський обласний суд 23 листопада 1961 року засудив архієпископа Андрія (Сухенка) до семи років позбавлення волі у виправно-трудоцій колонії з конфіскацією особистого майна. Секретар Чернігівського обкому партії М. Шевчук повідомив ЦК Компартії України, що відкритий судовий процес «максимально використано для посилення атеїстичної пропаганди серед вірян, домагаючись відриву їх від церкви»⁷².

Сигналом до закриття місцевою владою монастирів стала ліквідація й виселення монахів з Києво-Печерської лаври. Загалом у республіці передбачалося з 40 монастирів припинити діяльність 19 монастирів і скитів. За регламентом закриття передбачалися у два етапи, з яких спочатку ліквідовувалися 11, а потім інші ⁷⁴.

Внаслідок спланованих акцій боротьби радянської влади з релігією статистичні дані свідчать про негативну динаміку чисельності православних парафій в УРСР на початку 1960-х рр. Так, у 1959 році в УРСР налічувалося 8 464 парафії, а 1 січня 1963 року їх уже було лише 5 321 ⁷⁵.

Отже, у середині 1940-х – середині 1960-х рр. головними напрямками діяльності уповноважених в Полтавській та інших областях України було скорочення мережі церков і монастирів, які діяли, їх закриття та перепрофілювання. Вони мали не лише вивчати та узагальнювати стан релігійних процесів, але й стримувати розгляд клопотань вірян щодо реєстрації релігійних громад. Уповноважені всі свої дії узгоджували з партійними та виконавчими органами влади й не ставали на захист призначених до закриття церковних і монастирських обителів. Документи розглядалися та вивчалися уповноваженими тривалий час і лише кожне двадцяте звернення задовольнялося. Якщо період з 1943 до 1948 року визначається науковцями як найбільш ліберальний у державно-церковних відносинах, то після 1948 року посилювався тиск на громади, щодо нових, то їх припинили реєструвати. Відповідно об'єднання вірян, які не мали офіційного дозволу на існування через реєстрацію, систематично переслідувалися усіма органами і представниками державної влади.

1. Сосковец Л. И. Советы по делам религий как проводники государственной политики в отношении церкви. *Известия Томского политехнического университета*. 2008. Т. 312, № 6. С. 162–167, С. 165.

2. Войналович В. Особливості функціонування радянських органів державного управління і контролю в сфері релігії (40-50 роки ХХ століття). URL: http://fsn.fhum.info/pdf/84/84_3-8.pdf. С. 4.

3. Орлов В. Рада у справах РПЦ в 1940-х роках: контекст взаємин держави і церкви. URL: <https://www.religion.in.ua/main/history/12235-rada-u-spravah-rpc-v-1940-x-rokax-kontekst-vzayemin-derzhavi-i-cerkvi.html>

4. Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). Ф. Р-4085. Оп. 17. Спр. 2. Арк. 4.

5. Макарова Д. Русская православная церковь и ее отношения с государством в курской области в 1943–1953 годах. *Вестник Пермского университета*. 2002. Вып. 1 (18). С. 212.

6. Постановление СНК СССР «О порядке открытия церквей». *Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: сборник документов / сост.: О. В. Васильева, И. И. Кудрявцев, Л. А. Лыкова*. Москва, 2009. С. 264.

7. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 17. Спр. 2. Арк. 9.

8. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 17. Спр. 2. Арк. 9-10.

9. Федотов И. Государственная политика по закрытию и открытию церквей в годы великой отечественной войны. URL: <https://www.permgaspi.ru/deyatelnost/stati/gosudarstvennaya-politika-po-zakrytiyu-i-otkrytiyu-tserkvej-v-gody-velikoj-otechestvennoj-vojny.html>

10. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 52. Арк. 1.

11. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). Ф. 5166. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 164.

12. ДАЧО. Ф. Р-5166. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 106.

13. ДАЧО. Ф. Р-5166. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 179.

14. ДАЧО. Ф. Р-5166. Оп. 1, Спр. 23, Арк. 178.

15. ДАЧО. Ф. Р-5166. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 190.

16. ДАЧО. Ф. Р-5166. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 189.

17. ДАЧО. Ф. Р-5166. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 188.
18. ДАЧО. Ф. Р-5166. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 213.
19. ДАЧО. Ф. Р-5166. Оп. 1. Спр. 23. арк. 210.
20. ДАЧО. Ф. Р-5166. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 199-200.
21. ДАЧО. Ф. Р-5166. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 195.
22. ДАЧО. Ф. Р-5166. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 195. зв.
23. ДАЧО. Ф. Р-5166. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 240-241.
24. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 17. Спр. 6. Арк. 75.
25. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 17. Спр. 6. Арк. 75.
26. ЦДАВО. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 152., ДАПО. Ф. 4085. Оп. 17. Спр. 6. Арк. 34.
27. ЦДАВО. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 150. Арк. 6.
38. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 196. Арк. 54.
29. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 196. Арк. 54.
30. ДАЧО Ф. Р-5166. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 6.
31. ДАЧО Ф. Р-5166. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 7.
32. ДАЧО Ф. Р-5166. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 7.
33. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 205. Арк. 54.
34. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 196. Арк. 25-26.
35. Швець Л. Становище уповноважених ради у справах руської православної церкви в апаратах облвиконкомів у другій половині 50-х рр. ХХ ст. URL:
http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/19/19/shvets.pdf
36. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 245. Арк. 59.
37. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 130. Арк. 82.
38. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 130. Арк. 81.
39. ДАПО. Ф. Р-15. Оп. 1. Спр. 1044. Арк. 40.
40. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 37. Арк. 9.
41. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 95. Арк. 39.
42. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 96. Арк. 82.

43. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 130. Арк. 16.
44. Войналович В. Парти́йно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ : Світогляд, 2005. С. 297.
45. Войналович В. Парти́йно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ : Світогляд, 2005. С. 297–298.
46. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4704. Арк. 269.
47. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4704. Арк. 269.
48. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4704. Арк. 269.
49. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4704. Арк. 270
50. Войналович В. Парти́йно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ : Світогляд, 2005. С. 301.
51. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4704. Арк. 268.
52. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4704. Арк. 268.
53. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4704. Арк. 268.
54. Луковенко І. Радянська держава і Російська православна церква на Донеччині у 1943–1964 роках : монографія. Донецьк : Донбас, 2011. 353 с., С. 67.
55. Луковенко І. Радянська держава і Російська православна церква на Донеччині у 1943–1964 роках : монографія. Донецьк : Донбас, 2011. С. 68.
56. Історія релігії в Україні : навч. посіб. / А. Колодний, П. Яроцький, Б. Лобовик та ін.; за ред. А. Колодного, П. Яроцького. Київ, 1999. 735 с., С. 537.
57. Історія релігії в Україні : навч. посіб. / А. Колодний, П. Яроцький, Б. Лобовик та ін.; за ред. А. Колодного, П. Яроцького. Київ, 1999. С. 537.
58. Тевікова О. Нищення культових архітектурних пам'яток Полтавщини у період функціонування радянської влади (20–60-і рр. ХХ ст.). *Емінак*. 2016. № 2 (14), т. 2. С. 56.
59. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 15. Спр. 202. Арк. 41.

60. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 15. Спр. 202. Арк. 42.
61. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 15. Спр. 202. Арк. 44.
62. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 15. Спр. 202. Арк. 53-54.
63. Юхно Ф. Закриття православних монастирів радянською владою в Чернігівській області у 1945–1962 рр. *Сівєрщина в історії України*. 2017. Вип. 10. С. 406–410, С. 408.
64. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). Ф. 11. Оп. 79. Спр. 47. Арк. 175.
65. ДАОО. Ф. 11. Оп. 79. Спр. 47. Арк. 175.
66. ДАОО. Ф. 11. Оп. 79. Спр. 47. Арк. 175-176.
67. ДАОО. Ф. 11. Оп. 79. Спр. 47. Арк. 176.
68. ДАОО. Ф. 11. Оп. 79. Спр. 47. Арк. 176.
69. ДАОО. Ф. 11. Оп. 79. Спр. 47. Арк. 176-177.
70. ДАОО. Ф. 11. Оп. 79. Спр. 47. Арк. 177.
71. ДАОО. Ф. 11. Оп. 79. Спр. 47. Арк. 177.
72. Войналович В. Парти́йно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ : Світогляд, 2005. С. 248–249.
73. ЦДАВО. Ф.4648. Оп. 9. Спр. 5685. Арк. 116-117
74. ЦДАВО.Ф.2. Оп. 10. Спр. 6434. Арк. 37-38
75. Войналович В. Парти́йно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ : Світогляд, 2005. С. 686–687.

4.2. Форми і методи атеїстичної пропаганди та виховання у радянському суспільстві

Дослідження релігійних процесів в Україні дають підстави стверджувати, що радянська влада, формально визнаючи засади

відокремлення церкви від держави і школи від церкви, свободу релігійних вірувань і, водночас, свободу антирелігійної пропаганди, насправді дотримувалась курсу на обмеження релігійного життя в усіх сферах.

Відомо, що більшовицька партія у своїй діяльності великого значення надавала агітації і пропаганді, розглядаючи їх як найважливіший засіб у формуванні людини нової формації. У свою чергу за масштабами її організації та інтенсивності ведення центральне місце займала антирелігійна пропаганда, яка розпочалася з перших років радянської влади поряд з іншими заходами впливу на релігію і церкву, і активно використовувалася до останніх днів існування тоталітарної держави¹.

З середини 1940-х до 1954 року поступово формується інститут наукового атеїзму. Одним з цікавих сюжетів залишається виникнення самого фразеологізму «науковий атеїзм». Останній за словами дослідника М. Смирнова, очевидно виник у середовищі ідеологів-професіоналів радянського часу, які були цілком ознайомлені з проблематикою ставлення до релігії. Важливо, яким змістом наділялася ця дефініція, та що за нею приховувалося². Офіційно уживаним для того часу було поняття «антирелігійний». Конституція СРСР 1936 року в ст. 124 проголошувала: «З метою забезпечення за громадянами свободи совісті церква в СРСР відокремлена від держави і школа від церкви. Свобода відправлення релігійних культів і свобода антирелігійної пропаганди визнається за всіма громадянами»³. Однак об'єктивно обумовлена подіями Другої світової війни зміна загального курсу щодо патріотично налаштованих релігійних організацій та вірян, спонукало пом'якшувати акцент на «антирелігійному», підшукуючи йому менш різкий еквівалент. Тоді і виникла в ідеологічному дискурсі «науково-атеїстична» фразеологія. Оголошення чого-небудь науковим завдяки високій репутації науки створювало сприятливий образ і не викликало відторгнення. Остаточну легітимацію фразеологізм «науковий атеїзм» і похідні від нього отримали в 1954 році після виходу двох партійних документів: постанов ЦК КПРС від 7 липня 1954 року «Про великі недоліки

в науково-атеїстичній пропаганді і заходи її поліпшення» і від 10 листопада 1954 року «Про помилки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення»⁴.

Дискусійним є твердження, що ніякого атеїстичного виховання в радянській державі ніколи не було. Натомість був войовничий атеїзм, була антирелігійна, антицерковна боротьба, яка включала в себе засоби пропаганди. Науковець Л. Мітрохін з цього приводу зауважив: «У радянський період войовничий атеїзм був не просто доктриною, а особливим інституційним утворенням, що включав в себе спеціальні органи та комітети, службові інструкції та їх фанатичних виконавців, а також репресивний апарат, спрямований проти віруючих»⁵.

Переважним методом атеїстичної пропаганди, яким держава намагалась охопити всі групи й верстви населення як за віком, так і за соціальним статусом був ідеологічний вплив. Його метою, з наукової точки зору, була критика релігії та діяльності її служителів, доведення шкідливості релігійних традицій і формування негативного образу вірянина. Незважаючи на те, що атеїстична пропаганда мала охоплювати все населення, все ж пріоритетна увага приділялась атеїстичному вихованню молодого покоління.

У період після закінчення війни діяли два документи, які юридично закріплювали основи стандарту загальної освіти – Статут радянської політехнічної школи в редакції 1934 року та Кримінальний кодекс зі змінами на 1 липня 1950 року. Продовжувала діяти юридична норма, яка карала за викладання «малолітнім та неповнолітнім релігійних віровчень у державних або приватних навчальних закладах та школах», тобто саме собою отримання у будь-якій формі релігійної освіти знаходилося під правовою заборонаю. Остаточо ця норма була вилучена з радянського кримінального права лише на початку 1960-х років. Статут радянської політехнічної школи у цьому напрямку мав однозначні радикальні формулювання: «Забороняється і переслідується у кримінальному порядку викладання будь-якого віровчення, а також виконання обрядів культу і різні форми релігійного впливу на

молодь. Початкова та середня школа забезпечує антирелігійне виховання учнів і будує навчальну та освітню роботу на основі ведення активної боротьби з релігією та її впливом на учнів і доросле населення»⁶.

Справжнє ставлення комуністичної партії, а відтак і органів влади до релігійних організацій також було висловлене в «Закритому листі ЦК КП(б)У з питань релігії» від 27 березня 1945 року, розісланому партійним організаціям республіки. Застерігаючи від втручання у внутрішньо церковні справи та підкреслюючи, що питання свободи сумління гарантовані Конституцією, лист разом з тим акцентував: «Наша партія і уряд не змінювали свого ставлення до релігії та церкви, а в ході Вітчизняної війни церква змінила свою позицію щодо радянської держави, і оскільки церква у своїй діяльності ставить за мету допомагати нашому народові в боротьбі за остаточний розгром гітлерівської Німеччини, тож і радянська громадськість, радянська держава по суті оцінюють цей бік діяльності церкви. Але ми, комуністи, ні на хвилину не повинні забувати, що ідеологія церкви суперечить нашому науковому марксистсько-ленінському світогляду, що вона глибоко реакційна і зрештою повинна бути подолана. Тому у своїй повсякденній діяльності ми повинні неухильно вести боротьбу проти ідеалістичної та містичної ідеології церкви, проти її реакційної діяльності»⁷.

28 лютого – 2 березня 1946 року відбувся пленум ЦК КП(б)У, на якому розглядалося питання про «Стан внутрішньопартійної роботи в Дніпропетровській, Полтавській і Дрогобицькій обласних партійних організаціях». У схваленій резолюції наголошувалося на необхідності посилення пропаганди ідей марксизму-ленінізму, які заперечують релігійну ідеологію⁸. Отже, терпиме ставлення влади до релігії в повоєнні роки було лише тактичним кроком. Насправді ж у партійних документах прямо наголошувалось на ворожості та реакційності релігії, необхідності робити все можливе, щоб не допустити зростання впливу церкви на молодь.

Велику роль у процесі атеїстичної пропаганди відіграло особисте ставлення Й. Сталіна до проблеми, адже для нього атеїзм був політичним

засобом та важелем формування комуністичного світогляду молодого покоління. Так, Й. Сталін у 1947 році радив новому секретареві ЦК ВКП(б), завідувачу відділу агітації та пропаганди М. Суслову «не забувати про атеїстичну пропаганду серед народу», адже в сучасних умовах це питання було чи не найголовнішим⁹.

Одним із організаційних заходів, спрямованих на посилення антирелігійної пропаганди стало утворення 29 квітня 1947 року згідно з постановою Ради Міністрів СРСР № 1377 «Про Всесоюзне товариство з поширення політичних і наукових знань» товариства «Знання». Громадську організацію створювали на базі Всесоюзного лекційного бюро при Міністерстві вищої освіти СРСР, до складу якого входило Державне видавництво антирелігійної літератури, ряд великих музеїв¹⁰.

У 1948 році Всесоюзне товариство «Знання» створило свої філії і в УРСР. Владні структури сприяли тому, щоб охопити як найбільшу кількість громадян задіяних у товаристві, зокрема, вже «у 1950 році у його складі було 34 тис. членів»¹¹.

У областях створювалися його первинні структури, основною формою діяльності яких визнавалася лекційна просвітницька робота. Зокрема, на Полтавщині в системі пропагандистських органів функціонувало Полтавське обласне лекційне бюро Полтавського обласного відділу культосвітньої роботи. Аналізуючи плани роботи та протоколи засідань названої організації, було виявлено пріоритетність антирелігійної тематики, пильну увагу, навіть надмірну прискіпливість до змісту атеїстичних постулатів, обгрунтованих у текстах лекцій. Наприклад, у кварталному плані роботи Обласного лекційного бюро на 1949 рік центральне місце займали лекції на антирелігійні теми, серед них «Будова Всесвіту», «Релігія та її класова суть», «Комунізм та релігія». Затверджувалися календарні графіки виїздів лекторів у райони, наголошувалося на неприпустимості зриву атеїстичних заходів у сільській місцевості¹².

Використовуючи імена провідних українських учених (академіків О. В. Палладіна, В. П. Комісаренка, В. І. Заболотного, М. М. Боголюбова та ін.), викладачів вузів, учителів, відомих діячів літератури і мистецтва, інженерів, лікарів, бюро розгорнуло широкомасштабну роботу для пропаганди наукових і медичних знань шляхом організації масових публічних лекцій, наукових конференцій, створення пересувних лекторіїв, підготовки висококваліфікованих лекторів. Водночас просвітницька робота товариства поєднувалася з роздмухуванням знавіснілої атеїстичної пропаганди, насадженням ідеологічної пропаганди партії, яка була при владі. Все це призвело до звуження просвітницьких функцій Товариства. У гонитві за кількісними показниками була послаблена увага до кваліфікації лекторів та якості лекцій, їхнього методичного рівня, панувало оковамилювання¹³.

Серед опрацьованих матеріалів діяльності Полтавського лекційного бюро привертає увагу «Пам'ятка лектору», датована 1951 роком про те як потрібно готувати лекції на природничо-наукові теми, які, на думку ідеологів – авторів пам'ятки, апріорі мають розвінчувати «релігійні забобони». У документі говориться, що «всяка лекція на природничо-наукову тему має бути антирелігійною, спрямованою на викриття брехливості, реакційності релігійної ідеології. Кожна лекція повинна бути пройнята переконливою критикою релігії, як антинаукової, ворожої матеріалістичному світогляду»¹⁴.

Згодом в університетах, педагогічних, медичних, культурно-просвітницьких вищих і середніх спеціальних навчальних закладах було запроваджено курс «Основи наукового атеїзму». У Полтаві велася підготовка кадрів пропагандистів атеїзму на спеціальних атеїстичних факультетах вечірніх університетів марксизму-ленінізму, гуртках, слухачами яких у більшості були шкільні вчителі. Особлива роль у цьому питанні відводилася конкретним прикладам, на яких учителі мали красномовно і переконливо доводити шкідливість релігії та жорстокість її служителів. У шкільних звітах йшлося про дидактичні і виховні методи, що використовували вчителі у процесі вивчення окремих тем шкільних навчальних дисциплін для

формування матеріалістичного світогляду, осуду церковників, особливо інквізиції, які жорстоко «розправлялися з винахідниками, талановитими людьми». Разом з тим підкреслювалося, що «у наш час всі мають можливість вести наукову діяльність. Наші винахідники користуються великим авторитетом і держава забезпечує їх необхідними умовами для наукової діяльності»¹⁵.

Важливе місце у процесі атеїстичної боротьби відводилося позашкільній роботі з дітьми та молоддю. Ця місія теж покладалася на вчителів шкіл, особливо на периферії. Вони були зобов'язані виховувати атеїстичні переконання, забороняти учням відвідувати богослужіння у церкві, погрожуючи виключенням із школи, не дозволяли носити натільні хрестики, навіть публічно зривали їх.

У партійних документах підкреслювалося: «Потрібна продумана і струнка система науково-атеїстичного виховання, яка охоплювала б всі верстви і групи населення, запобігала поширенню релігійних поглядів, особливо серед дітей і підлітків». Фактично саме на вчителя покладалася головна відповідальність у цій сфері: «...учителям не слід вичікувати, доки релігійна ідеологія пустить паростки у середовищі учнів». Держава вимагала від педагогів моральної відповідальності за світогляд, погляди кожної дитини, що закінчила школу. Крім педагогічних колективів, іншими суб'єктами відповідальності за формування атеїстичних переконань призначалися партійні і комсомольські організації шкіл. Вчителів, комуністів і комсомольців закликали до ідейної пильності, щоб «... за процентами успішності не прогледіти» світосприйняття, ідейну зрілість, політичну свідомість учнів, а також наголошували, що виховання дітей у дусі атеїзму розпочинається з раннього дитинства. Педагогів застерігали, що моральний та ідейний брак, допущений школою, залишить слід на все життя молодої людини. Для формування матеріалістичного світогляду недостатньо тільки знищити релігійну віру. Натомість потрібно принести дитині нові знання,

якими вона зможе наповнити свою свідомість, звільнену від релігійних забобонів¹⁶.

Система конкретних методів, упроваджуваних школою для виховання молоді в атеїстичному дусі полягала в організації лекцій та бесід з науково-атеїстичної тематики для учнів та їхніх батьків. У Полтавській області вели ще й методичну роботу з покращення атеїстичного виховання молоді. Також періодично проводилися семінари з вивчення практичних питань науково-атеїстичного виховання школярів. У будинках піонерів організовували гуртки «Юний атеїст», а в школах – семінари з вивчення питань наукового атеїзму¹⁷. Загалом партійні органи, Міністерство освіти і товариство «Знання» надсилали типові методичні рекомендації і готові матеріали для навчання лекторів і шкільних вчителів, за якими проводилися заняття.

Яскравим прикладом такої роботи були антирелігійні вечори, які організовували вчителі. Досить часто до участі в таких заходах долучалися й самі учні. Наприклад, учні Херсонської середньої школи № 6 (члени хімічного гуртка), разом з вчителькою Г.О. Марківською відвідали Киндійську середню школу Херсонського району. Вони зробили доповідь «Релігія – гальмо для науки», супроводжуючи її великою кількістю цікавих хімічних дослідів, що, на їхню думку, розвінчували релігійні забобони. Загалом, за оцінками у звіті присутні на вечорі 70 старшокласників Киндійської середньої школи, захоплено стежили за дослідями та виявили бажання підготувати подібний антирелігійний вечір хімії для молодших учнів, сільської молоді та своїх батьків¹⁸.

У звітах про роботу Полтавського обласного інституту удосконалення кваліфікації вчителів (1952 рік) у розділі «Методична робота» знаходимо факти, які підтверджують систематичність атеїстичної роботи. Так, на педагогічній раді у Безсальській семирічній школі Лохвицького району директорка Ф. І. Кочерга спочатку виголосила доповідь про науково-атеїстичне виховання, а потім відбувся обмін досвідом між педагогами. Вчителі історії, географії, природознавства, літератури розповідали як вони

поєднують на уроках викладання програмного матеріалу з атеїстичним вихованням. Наприклад, під час відвідування літературного гуртка учні вивчали вірші та уривки з творів Тараса Шевченка, Лесі Українки з антирелігійної тематики, а потім виступали з ними під час проведення вечорів художньої самодіяльності та на дитячих ранках¹⁹.

На цій основі виникали непоодинокі звернення священнослужителів до уповноважених РСРПЦ із закликами припинити антирелігійну агітацію в школах. Так, священник села Народжа Оболонського району Полтавської області Ф. Новицький запитував «На якій підставі вчителі села в школі проводять антирелігійну роботу, і чи не можна це заборонити», а одна з черниць Козельщинського монастиря на початку 1945-1946 навчального року прямо заявила вчителям, що в школах обов'язково буде викладатися Закон Божий²⁰.

На формування матеріалістичного світогляду учнів загальноосвітніх шкіл мав впливати введений у другій половині 1950-х рр. новий навчальний предмет – «Суспільствознавство», рекомендований Академією педагогічних наук. Він був покликаний підкреслювати єдність діалектичного та історичного матеріалізму, розкривати сутність партійності ідеології, формувати атеїстичний компонент навчально-виховного процесу. У супровідному документі визначалися основні завдання та перспективи, освітнє значення «Суспільствознавства», пов'язані з викоріненням релігійного світогляду: «Яскрава перевага радянської системи виховання полягає в тому, що її непорушним принципом є світськість. Це одне з найбільших завоювань радянського ладу. У нашій країні діти та молодь не відчувають на собі організованого впливу церкви, їх свідомість не засмічується релігійними забобонами, вони отримують в школах всіх ступенів наукову, матеріалістичну освіту і виховання»²¹.

Ще одним досить дієвим інструментом відриву молоді від релігії був психологічний та адміністративний тиск, що чинився на вірян та їх родичів, стверджує Л. Швець. Нерідко дітей священників переслідували через їхнє

соціальне походження і це змушувало батьків позбуватися душпастирської місії. Так, із п'яти священників Полтавської області, які в другому кварталі 1952 року відмовилися продовжувати свою діяльність, троє пояснили таке рішення тиском на їхніх дітей. Священик Пензель, наприклад, говорив: «Моя дочка здала іспити за 10 клас на всі п'ятірки. У тому році були також усі п'ятірки, а їй не дали не те що золотої медалі, навіть срібної, з причини: дочка попа». Священик Коник, полишаючи службу, зі сльозами па очах розповів уповноваженому, що його 17-літньому синові відмовили у прийомі до військової школи ²². Справа доходила до того, що керівники окремих навчальних закладів приходили до уповноваженого РСРПЦ на консультацію стосовно доцільності прийому на навчання дітей священників. Тобто можемо констатувати відверту дискримінацію громадян за ознаками віри, застосування шантажу і тиску.

До заходів з атеїстичного виховання молоді долучались і місцева влада та партійно-радянський актив. Деякі голови сільських рад, самі або разом із директорами шкіл і секретарями партійних організацій, викликали до себе місцевих священників і радили їм не пускати в церкву молодь, яка не досягла 18 років, й не проводити щодо таких прихожан жодних релігійних треб ²³.

Застосування дискримінаційного тиску щодо шкільної молоді, яка мала релігійні переконання та їхніх батьків, змушувало останніх маневрувати, зберігати релігійні світоглядні цінності, однак не оприлюднювати їх. Влучну характеристику радянській шкільній моделі сформулював дослідник Ю. Каганов, охарактеризувавши її як «гнучку тактику взаємних компромісів». Дотримання зовнішніх норм поведінки гарантувало можливість певної свободи особистості, що відкривало шлях до побудови кар'єри, успішного входження в соціум, безпроблемного майбутнього. Сам режим не вимагав, щоб молода людина щиро вірила в офіційні догми. Завдання полягало в належному, радянському способі правильної поведінки, коли вчителі і учні замовчували факти особистого релігійного життя, що не вписувалися у радянську парадигму ²⁴. Реальна та ілюзорна система

співіснували, не заважаючи одна одній. Така ситуація змалку накладала відбиток на психіку людей, її специфіку становища у радянському соціокультурному просторі. Пристосування до двох паралельних життів – реального й ілюзорного – викликало роздвоєння особистості, що з точки зору соціальної психології є хворобливим станом²⁵.

Однак, варто зауважити, що досить часто природне прагнення молодої людини, школяра, до самовираження та підкреслення своєї унікальності тягнуло за собою «вихід за межі». Не менш наступальним атеїстичне виховання було і в вищих навчальних закладах. Так, Полтавський державний педагогічний інститут (з 1949 року – імені В. Г. Короленка) був одним з провідних «борців» з релігією.

Одним з головних напрямів освітньо-виховної діяльності вишу було атеїстичне виховання студентів. Цілеспрямований наступ на релігійну свідомість молоді був закономірний. Студенти в основному приїздили до вишу з сіл і містечок Полтавщини, де релігійні традиції були невід'ємною частиною життя їхньої родини. На початку 1950-х рр. викладачі Полтавського педагогічного інституту проводили соціологічні дослідження. За даними, які оприлюднив викладач Микола Ляхов своїм колегам, 1/10 частина учнів області перебувала під впливом релігійних вірувань. Також багато вчителів були суб'єктами релігійної обрядовості, здійснюючи вінчання, хрещення, фарбування яєць. Педагоги вишу часто не приховували свого обурення, слухаючи, як, наприклад, у Пирятинському районі діти у піонерських галстуках святости яблука у церквах на свято Спаса. У Кобеляцькому районі серед учнів були популярними релігійні листівки, які переписували й поширювали, що додавало зайвого клопоту їхнім учителям²⁶.

Окреме місце у «стосунках» релігії та студентсько-викладацького колективу університету займала діяльність освітян у лавах Товариства поширення політичного та наукового знання Полтавської області. Педагоги інституту очолювали організацію, планували роботу відділів, виїздів у райони та були долучені до активних пропагандистських заходів. Голова

товариства, завідувач кафедри марксизму-ленінізму ПДПІ Д. Степанов ще на початку періоду десталінізації першочерговим завданням вважав боротьбу з антинауковим релігійним світоглядом²⁷.

Безперечним лідером з втручання у духовне життя молоді була кафедра історії СРСР Полтавського педінституту. Її завідувач Г. Кулик розробляв і широко пропагував тему атеїстичного виховання на уроках історії. Атеїстичну пропаганду вводили до, здавалося б, неpojєднаних з релігією курсів. Так, наприклад, викладач української мови та літератури М. Безкишкіна особливо наголошувала студентам, що за новим правописом української мови назви релігійних свят – Різдво, Покрова – варто писати з малої літери²⁸.

Важливим інструментом посилення атеїстичної пропаганди стали всесоюзні, обласні та районні друковані видання. Особливо їхня робота пожвавилась після прийняття постанови ЦК КПРС від 7 червня 1954 року «Про великі недоліки науково-атеїстичної пропаганди та заходи її поліпшення». На снові нового документу закріплювалися основні правила ведення атеїстичної боротьби. Директива відзначала, що партійні, комсомольські, профспілкові організації абсолютно відсторонилися від популяризації науково-атеїстичних знань. Тому ЦК партії поставив перед ними завдання розгорнути науково-атеїстичну пропаганду. Аналізуючи друковані видання Полтавщини, помічаємо, що до 1954 року популяризація атеїстичних поглядів на сторінках регіональних газет майже відсутня. Епізодично публікувалися матеріали з науково-технічних і природничих проблем. Обмаль друкувалося і статей атеїстичного спрямування. Про це як про великий недолік ішлося в постанові ЦК КПРС від 10 листопада 1954 р.. Зокрема зазначалося, що «центральні та місцеві газети, суспільно-політичні та художні журнали займають позицію сторонніх спостерігачів і майже припинили друкування популярних матеріалів»²⁹.

Однак досить швидко ситуацію було виправлено, а журнали та газети перетворено на рупор атеїстичної ідеології радянської держави.

Досліджуючи публікації обласної газети «Зоря Полтавщини», починаючи з 1954 року помічаємо, що відтепер майже в кожному номері вміщувалася стаття з антирелігійними меседжами. Часом на сторінках газет друкували огляди або рецензії брошур, статей чи книг, які мали розвінчувати «релігійні забобони». Наприклад, автор М. Пліш у № 209 «Зорі Полтавщини» (1954 р.) розповідає, що державне видавництво останнім часом збільшило випуск атеїстичної літератури, яка так потрібна «пропагандистам та агітаторам»³⁰. Далі автор звертає увагу читачів на брошуру «Мысли о религии» І. Скворцова-Степанова, розповідаючи про її цінність: «...у ній коротко, але переконливо і зрозуміло доведено безглуздість релігійного вірування і його шкідливість для розвитку людського суспільства». Далі автор своїми думками про релігію переконує читачів, що не вірою в потойбічне життя, а працею і знаннями треба будувати нове життя³¹.

Досить часто до атеїстичної пропаганди на шпальтах газет залучалися авторитетні дослідники та науковці. Одним з таких прикладів слугує стаття у газеті «Зоря Полтавщини» (№ 239, 1954 р.) С. Чавдарова, професора, заслуженого діяча науки УРСР, яка фактично є інструкцією для вчителів, які мали здійснювати атеїстичне виховання учнів. Так, він писав: «Взяти, приміром, викладання історії. Знайомство з долею Яна Гуса, Джордано Бруно, Миколи Коперніка, Галілео Галілея і багатьох інших борців за прогрес науки прищеплює учнівській молоді розуміння того, що церква виступала в ролі переслідувача вільної творчої думки і науки»³². Також автор статті підкреслив, що саме на уроках історії учні мають почути, що всяка церква (католицька, православна, мусульманська) не тільки духовно, а й фізично «визискувала трудящих». Підкріпити цю тезу можна розповівши про те, що монастирі й церкви раніше володіли землею, їм належали заводи й фабрики. Обробляли цю землю й працювали на підприємствах трудові маси, а прибутки йшли до церковних ієрархів³³. Цікаво, що автор статті виявився спеціалістом майже з усіх навчальних дисциплін, тому після методичних рекомендацій викладання історії взявся за літературу. Звертав увагу, що

значний матеріал для висвітлювання реакційної ролі християнства міститься у творах Лесі Українки: «...наприклад, образ Неофіта, раба з її драматичної поеми «В катакомбах». Цей образ уособлює людину, що усвідомлює кому служить християнство, і як релігія увічноє поділ людей на панів та рабів. Відкидаючи християнство, що несе людям облуду і оману, Неофіт-раб віщує усім богам погибель»³⁴.

Констатуємо, що в умовах посилення наступу на релігію в 1950-х рр. роль преси, яка охоплювала все населення, фактично змістилась з інформаційно-просвітницької до пропагандистської.

Літературу антирелігійного спрямування, зокрема такі журнали, як «Наука і релігія», «Войовничий атеїст», «Блокнот агітатора», повинні були передплачувати всі бібліотеки, а також культурно-освітні працівники. Набула поширення так звана «добровільно-примусова» передплата. Бібліотечні заклади влаштовували бесіди, голосні читання, конференції, літературні вечори, книжкові виставки атеїстичного характеру. Власними силами бібліотечні працівники налагодили виготовлення відповідних пропагандистських наочних засобів. Іноді цензори вимагали від бібліотечних працівників записувати бесіди, які вони повинні проводити з читачами, занотовувати, як сприяли книги зростанню ідейно-політичного рівня та формуванню матеріалістичного світогляду, пропагувати антирелігійну літературу, переконувати читачів активізувати її читання. Щороку бібліотеки здавали звіти про кількість виданої літератури на науково-природничу та атеїстичну тематику, що також свідчить про контроль партійних органів над свідомістю людей та слухняне виконання з боку культурних установ поставлених завдань³⁵.

Однак, незважаючи на численні заходи, що спрямовувалися на викорінення релігійних пережитків із свідомості вірян, період 1955–1957 рр. вітчизняні та зарубіжні історики-релігієзнавці вважають достатньо ліберальним для вірян. Його навіть оцінюють як нетривале перемир'я у відносинах держави і Церкви, упродовж якого М. Хрущов та його оточення

тільки готували підґрунтя для рішучих обмежень діяльності церков, монастирів, релігійних громад, духовенства³⁶.

Активний наступ на релігію починається з кінця 1950-х р. і пов'язаний з головною ідеологічною парадигмою цього часу – метою завершення комуністичного будівництва протягом найближчих двадцяти років. Форми антирелігійної роботи, які активно впроваджувалися наприкінці 1950-х рр., є характерними і для подальших років. Вже в грудні 1958 року бюро Сталінського обласного комітету КПУ прийняло постанову «Про доповідну записку відділу пропаганди й агітації обкому партії «Про недоліки в науково-атеїстичній пропаганді». У листопаді 1959 року Центральний Комітет КПУ приймає постанову «Про недоліки в науково-атеїстичній пропаганді та заходи щодо її покращення»³⁷.

Варто відзначити, що незважаючи на широко розгорнуту атеїстичну діяльність, повсемісну увагу до неї, наріжною проблемою була відсутність висококваліфікованих кадрів лекторів-атеїстів. Для ліквідації цього недоліку партійні організації стали організовувати довгострокові семінари, створювати атеїстичні відділення при вечірніх університетах марксизму-ленінізму. Так, у кварталних планах роботи Полтавського обласного відділення товариства «Знання» знаходимо інформацію про проведення 10-денних курсів для лекторів-атеїстів. Зараховані на ці відділення слухачі в основному були лікарі, вчителі, викладачі, інженери. Досить часто вони проходили й більш тривале навчання – від трьох і більше місяців. Їм читалися курси з філософії, теорії та історії атеїзму, релігієзнавства. Відомо, що слухачі вечірніх курсів перш ніж отримати диплом повинні були пройти пропагандистську практику, тобто організувати і провести атеїстичний захід³⁸.

З кінця 1950-х рр. в цілому по країні почала складатися система підготовки кадрів атеїстів більш висококваліфікованого рівня. У 1959 році Президія Академії наук СРСР прийняла постанову «Про посилення роботи в галузі атеїзму», згідно з яким планувалося здійснити конкретні заходи щодо

розвитку наукового атеїзму. Була створена Наукова рада з координації робіт по атеїзму при відділенні економічних, філософських, правових та історичних наук. В інституті філософії був організований сектор атеїзму. У вищих навчальних закладах вводилося викладання факультативного курсу «Основи наукового атеїзму»³⁹.

Згодом постанову було спущено для виконання на місця і у тому ж 1959 році в інструктивному листі голові правління Полтавського обласного відділення товариства «Знання» надійшло розпорядження: «...при кожному міському і районному відділенні повинні бути створені секції: історична, економічна, держави і права, науково-атеїстична, культурна та сільськогосподарська. Крім перерахованих секцій повинна бути створена й комісія з усної і друкованої пропаганди серед молоді»⁴⁰.

Міністерство освіти УРСР у 1960 році з метою забезпечення формування в учнів діалектико-матеріалістичного світогляду при складанні та перевиданні нових навчальних програм і підручників для восьмирічної та середньої школи більшу увагу приділяло визначенню завдань, змісту та формам роботи науково-атеїстичного виховання учнів, підбору теоретичного і практичного матеріалу. Цього ж року наклад науково-атеїстичної літератури, виданої в УРСР, складав 1 млн. примірників. З 1957 до 1960 року Держлітвидав УРСР надрукував 100 найменувань видань антирелігійної серії⁴¹.

Атеїстичну роботу покладали і на клубні установи, де проводились усна та наочна пропаганда, колективні радіослухання та відповідні тематичні вечори. Майже в кожному сільському клубі і бібліотеці було створено куток атеїста, оформлений відповідними матеріалами. У своїх виступах гуртки художньої самодіяльності мусили також використовувати репертуар атеїстичної спрямованості. Подібну роль виконували і музеї, мережа яких була досить широкою. Серед першочергових завдань, які висувалися до музейних установ, було й виховання науково-атеїстичного світогляду громадян. Влада вимагала від історичних і краєзнавчих музеїв відображати в

експозиціях матеріали, які викривають реакційну суть релігії та церкви. Планувалось також створити мережу музеїв атеїзму. Так, існував атеїстичний музей Дніпропетровського державного університету⁴².

Інструментом посилення атеїстичного виховання належало стати й театрам. Значного поширення в театрах набули п'єси на антирелігійну тематику. Тій же меті підпорядковувався кінематограф та кінопрокат у республіці. Так, у кінопрокаті Української РСР знаходилося 108 назв художніх, хронікально-документальних, науково-популярних, навчальних фільмів науково-атеїстичної, антирелігійної тематики⁴³.

Республіканське радіо також постійно відводило значну частину ефіру для антирелігійної пропаганди, зокрема у випусках «Останніх новин». Одним з найбільш ефективних методів вважалась організація дискусій із слухачами на атеїстичні теми. Так, у 1963 році на Республіканському радіо було проведено ряд бесід-дискусій під рубрикою «Правда про релігію»⁴⁴. Дослідник Ю. Каганов наводить приклад, коли прискіплива цензура роздмухувала інциденти, які дуже віддалено могли б вважатися засміченням «атеїстичної “чистоти ефіру”». Зокрема до ЦК КПУ звернувся завідувач кабінету політичної освіти Гвоздецького райкому партії Станіславської області, який обурився трансляцією буковинської народної пісні «Вербовая дощечка» республіканським радіомовленням 29 квітня 1962 року. Хоча текст і музика пісні не мали жодного зв'язку з релігійними святами, пильний чиновник зауважив, що її «молодь співає біля церкви на пасху». Після цього Голові республіканського радіокомітету М. А. Скачку було рекомендовано уважно добирати народні пісні до концертів у дні релігійних свят, а взимку припинити передавати колядки та щедрівки⁴⁵.

З кінця 1950-х рр. набуває поширення ще одна форма роботи партійних організацій з антирелігійного виховання – індивідуальна робота з вірянами. Вона була окреслена Резолюцією Пленуму ЦК КПУ, що проходив 11–19 серпня 1962 року. Індивідуальна робота розглядалася як досить ефективний спосіб ведення антирелігійної боротьби. Вона мала провадитись у формі

діалогу, коли пропагандист працює з вірянином протягом значного часу, а отже, має можливість не лише вести бесіди про неспроможність релігійних вчень, але й використовувати у своїй роботі психологічні та емоційні чинники, знання конкретної ситуації⁴⁶. Однак, варто зауважити, що для парторганізацій на місцях це було дуже складне завдання. Адже від тих, кого призначали індивідуально працювати з вірянами, вимагалось досить багато. Вони повинні були знати і добре розумітися саме в тому віровченні, яке сповідував «закріплений», знати релігійну літературу, джерела, конкретні приклади, а головне бути в змозі запропонувати вірянину щось нове, що замінить релігійні догмати. З сучасної точки зору, оцінити спроби індивідуальної роботи можна як грубе і безцеремонне втручання в особисте життя людини, але в 1940–1960 рр. такі психологічні питання не вважалися пересторогою⁴⁷.

Одночасно розвивався ще один напрям атеїстичної боротьби – «нові безрелігійних свята та обряди». За їх допомогою передбачалося викоринити з соціокультурного простору будь-яку побутову та обрядову релігійність. Публікації, присвячені популяризації громадянських (безрелігійних) обрядів і свят, з'являлися на шпальтах газет напередодні або в дні релігійних свят: Різдво, Пасху, Трійцю, Спаса та ін. У статтях релігійні свята та обряди замальовувалися як привід і джерело пияцтва, дармоїдства, шкідливі пережитки минулого. У результаті «нові» цивільні обряди, протиставлялися «старим» релігійним: октябрини – хрещенню, день народження – іменинам, новосілля – освяченню дому, комсомольські весілля – вінчанню⁴⁸.

Процес формування нової обрядовості в Україні на початку 1960-х рр. почав набирати цілеспрямованого масового характеру. Дослідниця Н. Кузіна наголошує, що в цьому процесі чітко вималювалися два шляхи. Перший – формування і утвердження цілком нових як за формою, так і за змістом радянських свят і обрядів, а другий – творче відображення, критичне переосмислення всього кращого і ціннішого з того, що було створене

колективною творчістю народу. Обидва ці шляхи взаємоперепліталися між собою й органічно доповнювали один одного ⁴⁹.

Радянські обряди за своєю сутністю слід розглядати як ідеологічне знаряддя, покликане не тільки згуртувати людей, але, як уже зазначалося, відвернути їх від релігії. Дослідниця І. Горохолінська висловила думку про те, що подолання релігійної обрядовості можливе не стільки шляхом її прямого заперечення, критики, скільки шляхом показу її неспроможності, навіть шкоди. І перш за все через позитивні приклади соціалістичних обрядів, котрі, окрім інших призначень, покликані активно протистояти релігії, нести у собі потужний атеїстичний заряд і тим самим поволі, але рішуче й безповоротно витіснити з культурного повсякдення церковні свята і ритуали ⁵⁰.

Досліджуючи новації, які були притаманні новим радянським святам, солідаризуємося з визначенням їхніх рис із дослідницею Т. Гаєвською:

1) антирелігійність: заперечення традиційних свят (як і релігії взагалі) і спроба витіснення з історії всього, що було пов'язано з ними;

2) масовість: практично всі свята були «всенародними», усі міфи радянського періоду були орієнтовані на маси, масову свідомість й масову культуру;

3) культ праці: принципово нове ставлення до праці дозволило проголосити офіційну версію, що праця – це свято. Натомість працю до радянських часів рекомендувалося розуміти як повинність, роботу пригніченого, експлуатованого поміщиками й капіталістами народу. До святкових днів приурочувалося закінчення соціалістичних змагань;

4) державний статус: практично всі свята стали вираженням державної ідеології, за винятком деяких сімейних свят;

5) примусовість: свято набуває примусового й обов'язкового характеру, заборона на роботу у свято зафіксована законами; явки на демонстрації – обов'язкові;

б) регламентованість: свято стає технологією, створені спеціальні комітети, які розробляють регламенти та рекомендації проведення святкових заходів⁵¹.

За часів хрущовської антирелігійної боротьби на початку 1960-х років процес творення нового безрелігійного соціокультурного простору набрав нових обертів. Це було пов'язано з тим, що проблема відсутності альтернативи релігійній обрядовості стала однією з головних для вирішення, оскільки нові свята та обряди бачилися не лише як інструмент протистояння релігії, але і як інструмент виховання «нової» радянської людини. Згідно з офіційною риторикою тих часів, радянські свята мали формувати в людині такі якості, як патріотизм, колективізм і вірність ідеології комуністичної партії. Окрім активної розробки сценаріїв безрелігійних сімейно-побутових обрядів, у 1960-ті рр. здійснювалися також спроби витіснити основні релігійні свята, особливо поширені в сільській місцевості. Мотивацією знецінення таких важливих для православних вірян свят як Різдво, Великдень, Святої Трійці, Спаса і табування їх відзначення органами влади й лекторами-пропагандистами були пояснення на кшталт, нібито саме в дні свят робітники й селяни прогулюють роботу, пиячать та порушують трудове законодавство, знижують показники продуктивності праці, не виконують трудові зобов'язання, вчиняють правопорушення тощо. Звичайно, що після подібних декларацій питання запровадження нових свят на безрелігійній основі виглядало вкрай необхідним⁵².

Становлення і розвиток свят і обрядів розглядалися в єдності з вирішенням основних завдань соціокультурних перетворень у країні. У грудні 1961 року в Києві за ініціативи ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР була проведена Перша загальнореспубліканська конференція з питань нової радянської святковості та обрядовості. Скликана Академією наук та Міністерством культури УРСР, ця конференція розглянула низку загальнотеоретичних питань, а також висвітила стан справ на місцях,

намітила конкретні заходи щодо розгортання подальшої роботи серед населення⁵³.

У 1964 році при безпосередній участі ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР відбулася розширена нарада партійного і громадського активу, на якій були підведені підсумки роботи державних та громадських організацій з вивчення, узагальнення, пропаганди й утвердження нової святковості та обрядовості в містах і селах республіки. Вже на кінець року у переважній більшості областей УРСР були створені спеціальні комісії, які почали розробляти заходи з проведення і популяризації нових свят і обрядів⁵⁴.

Дослідники вказують, що незважаючи на всі намагання владних та культурних установ витіснити релігійні обряди, це завдання виявилось надзвичайно складним для виконання, бо вони пов'язані з традиційністю та усталеністю. Ще в радянські часи фахівці Інституту наукового атеїзму виправдовували безсилля радянської влади чинниками підсвідомого в участі людини в обрядодійствах, коли вона несвідомо, а під впливом суспільної думки й традиції брала в них участь. Більше того, навіть люди, які не мали віри, часто здійснювали такі обряди, наприклад, за порадою чи наполяганням старших членів родини. Тому розробка нової обрядовості набуває пріоритетності, їй присвячуються партійні пленуми, окремі постанови ЦК КПРС – КПУ, цілеспрямовано готуються кадри фахівців у галузі, освіти, культури, клубних закладів тощо⁵⁵. Власне для заміни обрядів створюються осучаснені сценарії-аналоги безрелігійного змісту: замість хрестин – «звіздини», вінчання – урочистий тривалий обряд з піснями й яскравим антуражем, поховання – урочисті траурні заходи з музичним супроводом замість молитви і півчої. Ю. Каганов наголошував, що до розробки нової соціалістичної обрядовості широко залучалася громадськість: вчені науково-дослідних установ, письменники, діячі культури і мистецтва, партійні, радянські, профспілкові, комсомольські працівники. Брала участь у цій роботі й етнографи. У співпраці з партійними та комсомольськими організаціями, центрами наукового атеїзму, державними управліннями

культури і будинками культури вони писали сценарії, брали участь у конференціях, визначаючи, що можна було б запозичити з минулого ⁵⁶. У 1959 році головним друкованим інформаційним майданчиком кампанії агітації «за нові обряди» стала газета «Известия». І хоча у 1960-ті рр. упровадження радянської обрядовості в Україні, за висловом Ю. Каганова, стає «величезним державним проєктом», досить часто його результатами керівництво тоталітарної держави не було задоволене. Це і не дивно, бо влада на місцях не надавала процесу впровадження світської обрядовості першочергового значення, тому й траплялися казусні випадки. Наприклад, у Щорському районі Чернігівської області старший інспектор РС РПЦ Голубань скаржився на те, що приміщення РАГСу явно не відповідає своєму призначенню: «Для РАГСу відведена одна кімната з 20 метрів квадратних, яка до того ж заставлена шафами з архівними документами, причому багато архівних матеріалів також лежить на підлозі і підвіконнях. ЗАГС обладнаний погано, диван і столи старі, стільців тільки три, фіранок на вікнах і квітів немає, стіл накритий папером з чорнильними плямами» ⁵⁷.

Підсилення процесу впровадження у побут нових обрядів з радянським змістом містили постанови ЦК КПУ «Про стан і заходи поліпшення науково-атеїстичного виховання трудящих в Українській РСР» від 9 жовтня 1962 року та «Про досвід деяких партійних організацій втілення в побут сучасних обрядів та нових звичаїв» від 26 червня 1963 року Перша з них пропонувала партійним і радянським органам створити в містах і райцентрах будинки та палаци для урочистих реєстрацій шлюбів, систематично займатися питаннями запровадження нових обрядів, а також поліпшити роботу ЗАГСів. Друга – створити на місцях обласні комісії на громадських засадах для втілення громадянської обрядовості, а згодом аналогічні районні та сільські комісії. У результаті проведеної роботи, за даними О. Тевікової на 1964 рік у республіці функціонувало понад 100 палаців реєстрації шлюбів та новонароджених і 775 «кімнат щастя» ⁵⁸. Паралельно в обласних центрах і великих містах відкривалися спеціалізовані відділи в магазинах з продажу

одягу і атрибутів для наречених і немовлят, яких в умовах тотального дефіциту вкрай мало виробляла радянська легка промисловість.

На місцях влада намагалася закріпити своє домінування у здійсненні поминальних обрядів. Наприклад у 1964 році Чернігівський облвиконком розповсюдив «Пам'ятку про проведення заходів по впровадженню безрелігійної обрядовості на кладовищах Чернігівської області», покликану витіснити священиків з цвинтарів у масові поминальні дні, що проводилися через тиждень після Великодня у вигляді поминальних служб і панахид за покійними ⁵⁹. Далі в документі зазначалося: «На противагу церковникам, в 1964 році необхідно в містах та селах області організовано провести 10 травня «день пам'яті померлих і загиблих» за новою радянською обрядовістю, а в подальшому таким днем встановити другу неділю травня і широко це розрекламувати серед населення міста та села, щоб це входило в традицію. Здійснення цих заходів покладається на обрядово-побутові комісії, створені в містах, райцентрах і селах районів області» ⁶⁰. Конкретні завдання, сформульовані в документі, актуалізували велику низку невирішених проблем:

«1. Зі свого складу виділити відповідальних осіб за приведення в порядок кладовищ і могил, за підготовку духових оркестрів, гасел, плакатів, оголошень, повідомлень населення по радіо, за підготовку ораторів на братських могилах і могилах знатних людей, текстів виступів для ораторів і за охорону громадського порядку на кладовищах, під час проведення «дня пам'яті померлих і загиблих».

2. Арки і ворота кладовищ оформити гаслами і траурними прапорами. При вході на кладовища вивісити обрамлені чорним крепом гасла. Приблизний їх текст: «Вічна слава померлим та загиблим, які своєю боротьбою і чесною працею на благо нашої Батьківщини залишили про себе добру пам'ять серед трудящих».

3. Рекомендується використовувати в заходах до «дня пам'яті померлих і загиблих» хорові гуртки художньої самодіяльності, які повинні в

цей день на кладовищах співати союзний і республіканський гімни і класичні твори траурної музики ⁶¹. Вшанування померлих, замість ритуалу скорботи пропонували перетворити на помпезну церемонію, більше схожу на концертну програму.

Разом із упровадженням у побут радянських громадян нових обрядів партійно-державне керівництво посилило наступ на викорінення релігійних звичаїв. Так, на XIV з'їзді ВЛКСМ, який відбувся у квітні 1962 року, було зроблено висновок, що свобода совісті не поширюється на дітей, а відтак жоден батько не має права калічити своїх дітей духовно (тобто виховувати вірянами). У правовому відношенні держава посилювала юридичну відповідальність батьків аж до позбавлення батьківських прав, якщо вони втягували дітей у діяльність релігійних громад незалежно від конфесійної приналежності. З ними проводили профілактичну виховну роботу, наголошуючи на протиправності релігійного виховання дітей. З уведенням з 1962 р. жорстокого контролю за здійсненням треб, заборони їх проведення поза церквою, оформлення фінансових документів за проведення треб, реєстрації паспортних даних учасників обрядодійства у храмі, кількість останніх пішла на спад. Людьми керував страх бути звільненими з роботи, підданими привселюдній критиці, стати «героєм» критичної публікації у пресі чи на комсомольських, партійних, профспілкових зборах.

16 березня 1960 року бюро Полтавського обкому КПУ приймає постанову про незаконні дії духівництва, де його звинувачують у «насилуванні сумління громадян», а також залученні неповнолітніх до церковного служіння, добродійній діяльності, узурпації духівництвом прав громад вірян, привласненні церковних коштів, роботі серед жінок та молоді, антидержавних висловах ⁶². Розпочинається процес безпідставного звинувачення служителів культу, постійні перевірки церков як підстави для їх закриття. Зокрема в архівних документах знаходимо приклад таких дій. У доповідній записці відповідального секретаря комісії з розповсюдження наукових і політичних знань І. Мартиненка на ім'я Уповноваженого РСРПЦ

Полтавської області Базавлука йшлося про те, що під час перевірки Миргородського району зафіксовано факт, «...коли окремі служителі культу, використовуючи своє положення з метою власної наживи, використовують різні способи обману віруючих»⁶³. Далі автор записки наполягав на необхідності проведення ревізії «грошових засобів та церковної каси Успенського собору в місті Миргород»⁶⁴. З цією метою Мартиненко просив надіслати ревізійну групу. Саме за допомогою таких «псевдоревізій» представники радянської влади знаходили компромати на священнослужителів, звинувачували їх, а храми закривали.

Оскільки об'єктом особливої уваги атеїстичної пропаганди державою і партією була визначена молодь, й далі відбувалася атеїстична інструменталізація навчального процесу. Так, Н. Шліхта зазначає, що в 1963–1964 навчальному році Міністерство освіти України підготувало спеціальний підручник «Науково-атеїстичне виховання учнів молодших класів». Того ж року було видано ряд інших посібників: «Атеїстичне виховання у курсі фізики», «Атеїстичне виховання у процесі викладання літератури». Їхня мета зводилася до того, щоб системно вести атеїстичну роботу з учнями середніх та старших класів не лише під час спеціально відведених занять, але й під час вивчення кожного окремого предмету⁶⁵.

Задля поширення антирелігійного вчення, крім учнів, активно залучалися до вивчення й їхні батьки. До того ж вона також мала системний характер, що підтверджують архівні документи. Так у справі Товариства з поширення наукових та політичних знань зберігся «Абонемент» Вечірнього університету батьківського активу шкіл міста Полтави⁶⁶. З нього стало відомо, що заняття для батьків проводяться у приміщенні Полтавського педагогічного інституту по вівторках з 19 до 21 години, а після лекцій демонструються кінофільми на наукові та виховні теми⁶⁷. Далі зазначалися теми лекцій: «Виховання радянського патріотизму у сім'ї», «Антирелігійне виховання учнів школи у сім'ї», «Роль сім'ї у вихованні колективізму» та багато інших з ключовим словом «сім'я». Лекторами, відповідальними за

організацію університету батьківського активу, було призначено авторитетних викладачів педінституту історика С. Данішева і філолога О. Шаріпова⁶⁸. Залучення батьківського активу можна розцінювати як тактичний хід антирелігійної політики. Адже лише школа не могла змінити свідомість учнів, для цього потрібно було залучати батьків як другу лінію впливу, одночасно формуючи і в батьків нові радянські світоглядні цінності. Але варто зазначити, що в багатьох інформаційних документах низових організацій повідомлялося про низьку відвідуваність організованих громадських заходів батьками. Епізодичне відвідування таких лекцій чи перегляд тематичних фільмів повільно впливало на трансформування внутрішніх переконань та духовних цінностей вірян. Скоріше такі форми роботи були необхідним показовим кроком єдності з політикою радянської держави, щоб відповідати запрограмованій нею моделі поведінки.

У 1962 році з'явилася постанова ЦК КПУ «Про стан і заходи поліпшення науково-атеїстичного виховання трудящих в Українській РСР». Цей документ не лише визначав нові завдання з посилення атеїстичної пропаганди, але й ставив за мету охопити нею всі верстви населення. Також в ньому зазначалося, що атеїстичну роботу варто вести «...диференційовано, враховуючи особливості віруючих, специфіку віровчення»⁶⁹. Задля трансформування переконань вірян та запламування репутації священнослужителів партійні виконавці вдавалися під час атеїстичної роботи як до сфабрикованих звинувачень, так і окремих випадків притягнення до кримінальної відповідальності представників духовенства. Показовим прикладом може бути судовий процес у Чернігові над колишнім архієпископом Андрієм і завгоспом єпархії І. Слабоспицьким. Його широко використовували у пропагандистській і лекційній як місцеві лектори, так і лекторська група ЦК КПУ і товариство «Знання» м. Києва. Секретар Чернігівського міськкому КПУ Б. Сенько у березні в інформації до ЦК КПУ наголошував, що колишній священнослужитель та завгосп, нібито зловживаючи довірою віруючих, займався розкраданням церковного майна.

Далі він констатував: «Матеріали судового процесу наочно переконують трудящих у брехливості і неспроможності тверджень церковної моралі, про користолюбство служителів церкви, про обман віруючих і реакційності релігійної моралі взагалі»⁷⁰.

Як показує практика, це були поодинокі випадки, які не давали підстав для широких узагальнень. Однак це було серйозним аргументом для органів партійно-державної влади для звинувачень, за допомогою яких радянські агітатори намагалися посіяти сумніви щодо Православної церкви та священнослужителів.

Аналіз звітів уповноважених про ситуацію в областях з упровадженням нових радянських свят і ритуалів, статистика їх проведення, всупереч очікуванням показує їх коливання, нестабільний інтерес до нової обрядовості, достатньо високу відкрити підтримку відзначення великих православних свят серед населення. Наприклад, напередодні та під час святкування Великодніх свят у Чернігівській області, яка мала багато ідентичних показників з Полтавщиною, приплив вірян до церков міста у Вербну неділю значно збільшився. Документ зафіксував, що «7 квітня 1963 року у Вербну неділю церква в Чернігові була переповнена, всього в ній було приблизно 700–800 чоловік...У Страсний четвер, 11 квітня, церква в Чернігові теж була переповнена людьми, що молилися, в ній знаходилося близько 700 чоловік вірян....У Пасхальну ніч з 13 на 14 квітня приплив молільників у Воскресенську церкву був особливо великий. Оскільки церква була переповнена людьми, що молилися, то значна частина вірян з пасками розмістилася навколо храму»⁷¹. Відображені статистичні дані можуть свідчити лише про безсилля держави у галузі подолання релігійної традиції, укоріненість останньої на рівні генетичної рефлексії, легальне демонстрування прихильності населення до церковно-релігійної обрядовості, особливо великих християнських свят.

Отже, досліджуючи форми та методи формування матеріалістичних засад світогляду радянського суспільства у середині 1940-х – середині 1960-х

пр., можна стверджувати, що в їх основі лежала атеїстична пропаганда, яка нерідко набувала антирелігійного характеру. Вона мала всеохопний характер, була диференційованою щодо різних вікових груп населення. Особливо наполегливою була пропаганда, спрямована на учнівську та студентську молодь засобами навчального процесу і виховної позашкільної роботи. Процес антирелігійної пропаганди інструменталізувався через залучення преси, радіо, телебачення, мережі науково-культурних установ та навчальних закладів всіх рівнів. Також в антирелігійній роботі влада широко використовувала різноманітні засоби ідеологічного впливу, відмовившись від прямого терору, але при цьому, зберігши основні догми «войовничого атеїзму». Органи, які контролювали і спрямовували роботу культурно-освітніх закладів під керівництвом держави, формували іншу систему цінностей соціокультурного простору радянської людини, у якій не відводилося місця релігії.

1. Сосковец Л. Феномен советского антирелигиозного агитпропа. *Вестник ТГУ*. 2005. № 288. С. 189–200, С. 189.

2. Смирнов М. Научный атеизм в советском высшем образовании: периодизация и содержание. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nauchnyy-ateizm-v-sovetskom-vysshem-obrazovanii-periodizatsiya-i-soderzhanie/viewer>. С. 148.

3. Смирнов М. Научный атеизм в советском высшем образовании: периодизация и содержание. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nauchnyy-ateizm-v-sovetskom-vysshem-obrazovanii-periodizatsiya-i-soderzhanie/viewer>. С. 147.

4. Смирнов М. Научный атеизм в советском высшем образовании: периодизация и содержание. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nauchnyy-ateizm-v-sovetskom-vysshem-obrazovanii-periodizatsiya-i-soderzhanie/viewer>. С. 148.

5. Митрохин Л. Н. Баллада об «атеистическом топоре». *Религия и права человека: На пути к свободе совести*. Москва : Наука, 1996. Вып. 3. С. 72.

6. Маринченко Г. М. Законодавче обґрунтування атеїстичного виховання в школі в післявоєнний період. *Науковий діалог «Схід-Захід»* : матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф., (м. Кам'янець-Подільський, 7 черв. 2014 р.). Кам'янець-Подільський ; Дніпропетровськ : Інновація, 2014. Ч. 2. С. 92–95, С. 92–93.

7. Лагодич М. Антирелігійна боротьба в СРСР у середині ХХ ст. *Взаимоотношения между политикой и христианством* : материалы междунар. науч. конф. Донецк, 24–25 февр. 2006 г. / Донецкий христианский университет. Ровно : ПП ДМ, 2006. С. 39–43, С. 40.

8. Маринченко Г. М. Законодавче обґрунтування атеїстичного виховання в школі в післявоєнний період. *Науковий діалог «Схід-Захід»* : матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф., (м. Кам'янець-Подільський, 7 черв. 2014 р.). Кам'янець-Подільський ; Дніпропетровськ : Інновація, 2014. Ч. 2. С. 94.

9. Бабенко Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і Православної церкви в Україні (1919 – середина 1950-х рр.). Полтава : АСМІ, 2014. С. 127.

10. Бабенко Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і Православної церкви в Україні (1919 – середина 1950-х рр.). Полтава : АСМІ, 2014. С. 127.

11. Висовець О. Атеїстична пропаганда як один з механізмів дискредитації та нищення громади євангельських християн-баптистів в УРСР (1945–1953 рр.). URL: http://ethnic.history.univ.kiev.ua/upload/gallery/2017/136/13_висовень.Pdf

12. ДАПО. Ф. П-6828. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 9.

13. Калакура Я. Подвижники розумного, доброго, вічного. URL: chive.nndiuvi.org.ua/fulltext.html?id=456

14. ДАПО. Ф. П-6828. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 20.

15. ДАПО. Ф. П-5465. Оп. 1. Спр. 136. Арк. 46.

16. Бондарчук П. Релігійність населення України у 40–80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2009. 381 с., С. 58.

17. Швець Л., Швець О. Боротьба з релігійністю серед української молоді у другій половині 1940-х – 1950-х рр. : за матеріалами обласних уповноважених ради у справах РПЦ. *Другі Череванівські читання* : зб. ст. за матеріалами II Всеукр. наук. конф. 30–31 жовт. 2013 р. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2013. С. 77–84, С. 81.

18. Маринченко Г. М. Законодавче обґрунтування атеїстичного виховання в школі в післявоєнний період. *Науковий діалог «Схід-Захід»* : матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф., (м. Кам'янець-Подільський, 7 черв. 2014 р.). Кам'янець-Подільський ; Дніпропетровськ : Інновація, 2014. Ч. 2. С. 94.

19. ДАПО. Ф. Р-465. Оп. 1. Спр. 136. Арк. 13.

20. Швець Л., Швець О. Боротьба з релігійністю серед української молоді у другій половині 1940-х – 1950-х рр. : за матеріалами обласних уповноважених ради у справах РПЦ. *Другі Череванівські читання* : зб. ст. за матеріалами II Всеукр. наук. конф. 30–31 жовт. 2013 р. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2013. С.82.

21. Маринченко Г. М. Законодавче обґрунтування атеїстичного виховання в школі в післявоєнний період. *Науковий діалог «Схід-Захід»* : матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф., (м. Кам'янець-Подільський, 7 черв. 2014 р.). Кам'янець-Подільський ; Дніпропетровськ : Інновація, 2014. Ч. 2. С. 95.

22. Швець Л. Антирелігійні заходи органів місцевої влади на Полтавщині в 1945 році. *5 Полтавська наукова конференція з історії країнознавства*. Полтава, 2003. С. 234–239, С. 235.

23. Швець Л. Антирелігійні заходи органів місцевої влади на Полтавщині в 1945 році. *5 Полтавська наукова конференція з історії країнознавства*. Полтава, 2003. С. 236.

24. Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя : Інтер-М, 2019. 432 с., С. 89

25. Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя : Інтер-М, 2019. 432 с., С. 89.

26. Лук'яненко О. «Атеїстична варта» освітян у добу відлиги. *Актуальні питання всесвітньої історії та методики їх викладання* : зб. наук. праць за матеріалами доповідей і повідомлень Восьмого Всеукр. наук.-практ. семінару, (28–29 берез. 2013 р.). Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2013. С. 180–186, С. 181.

27. Лук'яненко О. «Атеїстична варта» освітян у добу відлиги. *Актуальні питання всесвітньої історії та методики їх викладання* : зб. наук. праць за матеріалами доповідей і повідомлень Восьмого Всеукр. наук.-практ. семінару, (28–29 берез. 2013 р.). Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2013, С. 182–183.

28. Лук'яненко О. «Атеїстична варта» освітян у добу відлиги. *Актуальні питання всесвітньої історії та методики їх викладання* : зб. наук. праць за матеріалами доповідей і повідомлень Восьмого Всеукр. наук.-практ. семінару, (28–29 берез. 2013 р.). Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2013. С. 184.

29. Гибеник М. Атеїстична пропаганда в періодичній пресі Півдня України (1954–64-х рр.). URL: <http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/03/472.pdf>. С. 273.

30. Пліш М. Корисна брошура з питань атеїзму. *Зоря Полтавщини*. 1954. № 209. С. 3.

31. Пліш М. Корисна брошура з питань атеїзму. *Зоря Полтавщини*. 1954. № 209. С. 3.

32. Чавдаров С. Атеїстичне виховання учнів. *Зоря Полтавщини*. 1954. № 239. С. 2.
33. Чавдаров С. Атеїстичне виховання учнів. *Зоря Полтавщини*. 1954. № 239. С. 2.
34. Чавдаров С. Атеїстичне виховання учнів. *Зоря Полтавщини*. 1954. № 239. С. 3.
35. Тєвікова О. Антирелігійна пропаганда у закладах культури УРСР у 1953–1964 роках (на прикладі Полтавської області). URL: http://www.cerkva.pl.ua/index.php?view=orthodox_article&id_orth=99&date=2011-07&ikl=18&id_cat=63&nm=Проповіді
36. Бажан О. Антирелігійна політика в УРСР в 1950-ті роки: позиція церкви, настрої серед віруючих. *Релігія і церква в історії України* : матеріали Міжнар. наук, конф. 14–16 верес. 2005 р. / Полтав. держ. пед. ун-т імені В. Г. Короленка; Відділення релігієзнавства ін-ту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. Полтава, 2006. С. 31–38, С. 35.
37. Луковенко І. Радянська держава і Російська православна церква на Донеччині у 1943–1964 роках : монографія. Донецьк : Донбас, 2011. С. 276.
38. ДАПО. Ф. П-6829. Оп. 1. Спр. 64. Арк. 31.
39. Сосковец Л. Феномен советского антирелигиозного агитпропа. *Вестник ТГУ*. 2005. № 288. С. 189–200, С. 191.
40. ДАПО. Ф. П-6829. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 120.
41. Сичевський А. Влада та «опіум народу»: антирелігійна агітація і пропаганда в радянській Україні у 1944–1990 рр. *Інтермарум: історія, політика, культура*. 2018. № 5. С. 296.
42. Тєвікова О. Антирелігійна пропаганда у закладах культури УРСР у 1953–1964 роках (на прикладі Полтавської області). URL: http://www.cerkva.pl.ua/index.php?view=orthodox_article&id_orth=99&date=2011-07&ikl=18&id_cat=63&nm=Проповіді

43. Сичевський А. Влада та «опіум народу»: антирелігійна агітація і пропаганда в радянській Україні у 1944–1990 рр. *Інтермарум: історія, політика, культура*. 2018. № 5. С. 296.
44. Шліхта Н. Основні форми і методи атеїстичної пропаганди в Українській РСР наприкінці 50-х – на початку 60-х років. *Наукові записки*. 1999. Т. 14. Історія. Україніка та Європеїстика. С. 80–87, С. 84.
45. Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя : Інтер-М, 2019. 432 с., С. 172–173.
46. Шліхта Н. Основні форми і методи атеїстичної пропаганди в Українській РСР наприкінці 50-х – на початку 60-х років. *Наукові записки*. 1999. Т. 14. Історія. Україніка та Європеїстика. С. 81.
47. Сосковец Л. Феномен советского антирелигиозного агитпропа. *Вестник ТГУ*. 2005. № 288. С. 189–200, С. 192.
48. Гибеник М. Атеїстична пропаганда в періодичній пресі Півдня України (1954–64-х рр.). URL: <http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/03/472.pdf>, С. 276.
49. Кузіна Н. Державна політика по впровадженню радянської обрядовості в УРСР. *Етнічна історія народів Європи*. 2013. Вип. 38. С. 40–43, С. 41
50. Горохолінська І. Г. Демаркація секулярного постсекулярного в сучасній релігійності: філософський та богословський дискурс : дис. ... канд. іст. наук : 09.00.11, 09.00.14. Київ, 2019. 504 с., С. 257.
51. Гаєвська Т. До питання становлення радянської святкової культури. *Вісник національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2012. № 1. С. 194–199, С. 195.
52. Дзюбчук К. Становлення радянської обрядовості в УРСР (кінець 1950-х – 1960-ті рр.). URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/13439/Dziubchuk_Stanovl

ennia_radianskoi_obriadovosti_v_URSR_%28kinets_1950–1960_rr.%29.pdf?sequence=1&isAllowed=y._ С. 12

53. Котлярова Л. Діяльність радянської влади по знищенню традиційної обрядовості на Переяславщині у другій половині ХХ століття. *Наукові записки з української історії* : зб. наук. ст. Тернопіль, 2007. Вип. 19. С. 103–107, С. 104.

54. Кузіна Н. Державна політика по впровадженню радянської обрядовості в УРСР. *Етнічна історія народів Європи*. 2013. Вип. 38. С. 42.

55. Дзюбчук К. Становлення радянської обрядовості в УРСР (кінець 1950-х – 1960-ті рр.). URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/13439/Dziubchuk_Stanolennia_radianskoi_obriadovosti_v_URSR_%28kinets_1950–1960_rr.%29.pdf?sequence=1&isAllowed=y С. 12–13.

56. Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя : Інтер-М, 2019. С. 313.

57. ДАЧО. Ф. Р-5166. Оп.1. Спр. 68. Арк. 110.

58. Тевікова О. Форми та методи антирелігійної боротьби влади в Україні (1953–1964 рр.). URL: <http://vmv.kyumu.edu.ua/v/08/tevikova.htm>

59. ДАЧО. Ф. Р-5166. Оп. 1 Спр. 68. Арк. 170.

60. ДАЧО. Ф. Р-5166. Оп. 1 Спр. 68. Арк. 170.

61. ДАЧО. Ф. Р-5166. Оп. 1 Спр. 68. Арк. 172-173.

62. Луковенко І. Радянська держава і Російська православна церква на Донеччині у 1943–1964 роках : монографія. Донецьк : Донбас, 2011. С. 283.

63. ДАПО. Ф. П-6829. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 186.

64. ДАПО. Ф. П-6829. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 186.

65. Шліхта Н. Основні форми і методи атеїстичної пропаганди в українській РСР наприкінці 50-х – на початку 60-х років. *Наукові записки*. 1999. Т. 14. Історія. Україніка та Європеїстика. С. 81.

66. ДАПО. Ф. П-6829. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 145.

67. ДАПО. Ф. П-6829. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 145.

68. ДАПО. Ф. П-6829. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 147.

69. Сичевський А. Влада та «опіум народу»: антирелігійна агітація і пропаганда в радянській Україні у 1944–1990 рр. *Інтермарум: історія, політика, культура*. 2018. № 5. С. 298.

70. ДАЧО. Ф. Р-616. Оп. 1. Спр. 2463. Арк. 5-6.

71. ДАЧО. Ф. Р-8332. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 59-61.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні було здійснено аналіз становища православних громад і вірян Полтавщини (також для аргументації окремих явищ і процесів ідентичного спрямування були використані дані інших областей України) у контексті формування трансформованої моделі державно-конфесійних відносин в останні роки Другої світової війни й період пізнього сталінізму. Логічним був показ подальшого переходу держави від ситуативної лібералізації до посилення тиску на РПЦ та її інституції у період очільництва М. Хрущова. Очевидним було зміщення акцентів з репресивної політики органів державної влади до партійно-пропагандистських методів у сфері релігійної політики. Соціокультурне середовище все більше наповнювалося поширенням атеїстичних цінностей.

З'ясування стану наукової розробки проблеми та аналіз історіографії показали, що вона представлена достатньо широким колом наукових досліджень. Останні нерівноцінні за глибиною та об'єктивністю висвітлення порушених у дисертаційній роботі питань. Для радянської історіографії повоєнної парадигми державно-конфесійних відносин, політики щодо Православної церкви є характерним підпорядкування офіційній комуністичній ідеології, атеїстична спрямованість, суб'єктивний характер оцінок, суджень і висновків. Цензура та ідеологічні канони, сформульовані у документах КПРС–КПУ, інтенсивно трансльованих працях класиків марксизму-ленінізму апіорі перетворювали публікації радянських вчених в досить одноманітні постулати офіційної пропаганди. Проаналізовані в дисертації праці здебільшого репрезентують «успіхи» комуністичної партії і радянської держави у подоланні релігійних забобонів, поширенні передового досвіду антирелігійної роботи серед дорослої та молодіжної аудиторії, нового змісту радянської культури. Окремим напрямком історичних та філософських розвідок є розвінчання ідеалістичного світогляду вірян, реакційного змісту релігійних течій. При цьому автори повторювали

твердження про дотримання в радянських республіках, зокрема Українській РСР, конституційного принципу свободи совісті. Узагальнювальних наукових праць цього періоду розвитку історіографії, які б аналізували становище православ'я на Полтавщині ми не виявили. Водночас радянські автори праць з теми державно-конфесійних відносин повоєнного двадцятиліття фіксували окремі статистичні дані, вікові характеристики вірян, факти зовнішніх проявів релігійності населення, описували заходи радянської влади у боротьбі з релігією тощо, що, на думку сучасних дослідників, зберігають джерельну вартість.

Науковий підхід та політична незаангажованість історіографії стали можливими після 1991 р.. Сучасна українська та зарубіжна історіографія охоплює широке коло питань державно-конфесійної політики середини 1940 – середини 1960-х рр. в Україні. Можемо виділити з великого масиву сучасної історіографії такі дискурси як історичний, політологічний, філософський. Кожний з них має свою предметну галузь дослідження, однак їх об'єднують нова методологія, комплексність підходів, нова джерельна база. Зокрема висвітлені причини зміни сталінського курсу щодо релігії у 1943 році без його ідеалізації, діяльність нових органів державного контролю за церковно-релігійним життям і їхні функції, виокремлення атеїзму в окремий напрям партійно-пропагандистської політики, згубність посилення хрущовського наступу на РПЦ наприкінці 1950-х – першій половині 1960-х рр. на території України.

Але, незважаючи на значну питому вагу і широке коло наукових праць у розрізі досліджуваного періоду, поза увагою дослідників залишаються особливості регіональних взаємовідносин осередків Православної церкви та органів державної влади періоду середини 1940-х – середини 1960-х рр.. Дослідження регіональної специфіки функціонування православних громад у загальнодержавному і локальному соціокультурному середовищі репрезентоване фрагментарно й не знайшло повного систематизованого висвітлення.

Залучена для написання дисертації джерельна база є фундаментальною основою дослідження і охоплює неопубліковані матеріали центральних та обласних архівів, опубліковані документи, матеріали періодичних видань, усні свідчення респондентів, зібрані в результаті проведення інтерв'ю. Основною базою дослідження стали неопубліковані джерела. У ході дослідження були використані матеріали двох центральних вітчизняних архівів – Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України) та Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Матеріали, збережені в їхніх фондах, дозволили дослідити процеси формування і трансформацій державної політики у період тимчасової лібералізації державно-церковних відносин у роки пізнього сталінізму та загальні тенденції нагнітання антирелігійної політики в цілому (службова звітна документація, актові, директивні документи, партійні рішення і постанови, циркуляри, листування та ін. партійних і державних органів).

Архівні джерела державних обласних архівів дали можливість з'ясувати регіональну специфіку функціонування православних громад в умовах державної антирелігійної політики, особливості релігійних настроїв населення і їх проявів, сутність заходів державної влади, спрямованих на боротьбу з Церквою та вірянами, особливості діяльності уповноваженого РСРПЦ в Полтавській області, зокрема труднощі його адаптації та здійснення функціональних обов'язків. Також важливу роль для аргументації тлумачення подій і фактів відіграли опубліковані джерела, матеріали періодичної преси. Остання представлена обласною газетою «Зоря Полтавщини», що як орган Полтавського обкому комуністичної партії була офіційною платформою інформування позиції держави і комуністичної партії в релігійній сфері, формування громадської думки про доцільність закриття храмів і монастирів, скорочення релігійних громад, маргіналізацію вірян у соціокультурних спільнотах.

Окремо відзначимо створення та використання у дисертації теки усних інтерв'ю. Матеріали опитування респондентів, які мешкають у Полтавській області й були суб'єктами соціокультурних процесів досліджуваного періоду, доводять або спростовують усталені стереотипи щодо становища вірян, їхніх можливостей зростання статусу через соціальні ліфти, розкривають мотивацію участі / неучасті у таємному здійсненні релігійної обрядовості.

Зміни у системі функціонування органів контролю за діяльністю релігійних громад і релігійним життям загалом, які відбулися в середині 1940-х рр., показали, що радянська держава і особисто Й. Сталін були зацікавлені у їхньому проведенні. Новою державною інституцією стала Рада у справах Руської Православної церкви при Раді Народних Комісарів СРСР. Діяльність останньої була направлена на створення ілюзії самостійності Церкви через відновлення патріархії, позитивну оцінку масштабної допомоги релігійних громад, духовенства і церковних організацій фронту і тилу. Хоч офіційна риторика зазнавала змін, але радянські органи державної безпеки продовжували брати участь у контролі за РПЦ, зокрема через кадрові призначення в центральний апарат уповноваженого й самого першого очільника РСРПЦ Г. Карпова.

Одночасно із становленням РСРПЦ формувалася і її апарат на місцях при облвиконкомах в особі уповноважених та їх помічників. Посадові обов'язки уповноважених передбачали розгляд і вирішення питань про відкриття церков, молитовних будинків, реєстрацію місцевих церковних громад, ведення обліку молитовних будинків та церков, спостереження за втіленням у життя законів і постанов уряду, що стосуються Церкви, а також розв'язання питань, викладених у зверненнях представників релігійних громад та духовенства. Однак констатуємо, що всі принципові питання і заходи уповноважені повинні були погоджувати з партійними і радянськими органами влади на місцях, що свідчило про обмеженість їх можливостей, недооцінку значимості самої посади і справ, якими займалися уповноважені. Водночас в інструктивному листі № 7 РСРПЦ з грифом «таємно»

наголошувалося, що їхня робота є «політичною» і «відповідальною», тобто передбачала здійснення політичного контролю за діяльністю духовенства і релігійних громад. Діяльність уповноважених РСРПЦ у Полтавській області характеризувалася змодельованими в інструкціях завданнями і напрямками діяльності. Їхнім безпосереднім завданням було скорочення мережі православних громад та закриття й перепрофілювання культових споруд з метою виведення Полтавської області з числа областей з критично високим рівнем релігійної мережі.

Крім державних органів та посадовців створювалися громадські «комісії сприяння на допомогу уповноваженому». Кількість осіб у їх складі коливалася від 7 до 15 осіб у залежності від наявності церков або молитовних будинків у тому чи іншому населеному пункті. Це були активісти, члени виконкомів, депутати сільських, міських та районних рад, працівники органів народної освіти. Офіційно заявлене завдання, що покладалося на комісії, полягало у слідкуванні за дотриманням законодавства про культу, вивченні методів роботи духовенства серед вірян, особливо серед молоді і дітей. Однак найбільш пріоритетним завданням було внесення конкретних пропозицій, спрямованих на обмеження і послаблення діяльності релігійних громад та священників. Тобто, можна констатувати, що система громадських органів контролю за діяльністю релігійних громад була вмонтована в структуру органів державної та виконавчої влади на місцях й покликана вести боротьбу за обмеження впливу релігії.

Аналізуючи рівень релігійності населення Полтавщини, зауважимо, що він був високим. Одним із чинників стало так зване «релігійне окупаційне відродження», пролонговане психологічною напругою внаслідок особистого горя втрат рідних і близьких на війні, злиднями і тяжкою працею в умовах повсякдення 1940-х рр. Документи фіксують, що і в 1950-х рр. зберігалися тенденції традиційної прихильності до дотримання релігійних свят і виконання обрядів та ритуалів, у тому числі й на підсвідомому рівні. Серед останніх на території Полтавської області, як і інших областей Лівобережної

України, найчастіше відзначалися Великдень та Різдво, а серед обрядів – поховання, хрещення, вінчання. У ході вивчення архівних документів було виявлено критерії визначення ступеня релігійності населення уповноваженими РСРПЦ – дані про відвідування храмів та кількості проведених релігійних обрядів. Отже, стверджуємо, що вказані критерії недостатньо репрезентативні для створення об'єктивного уявлення про рівень релігійності. Уповноважені в Полтавській області користувалися відкритими даними й не проводили агентурно-оперативні заходи, тому поза офіційною звітністю залишалися ті, хто не належали до релігійних громад, відкрито не висловлювали свої релігійні переконання, тому не враховувалися у статистиці. Моделі поведінки людей часто формувалися під впливом страху невідповідності форматам радянської ідеології.

Вікові та соціально-демографічні характеристики вірян Полтавщини вказують на помітне домінування групи людей похилого віку, жінок, переважно домогосподарок. Відвідування церковних богослужінь на великі релігійні свята характеризувалося нестабільними віковими показниками – часто серед вірян був значний відсоток дітей та молоді, кількість яких в окремі періоди визначалася уповноваженими РСРПЦ в Полтавській області від 1 до 22 %.. Архівні джерела підтверджують достатньо високий рівень релігійних настроїв, у тому числі й серед молоді.

Значна увага приділена вивченню інтегрованості людини, яка має віру в Бога у соціокультурний простір, її поведінки, емоційного стану у зв'язку з неможливістю задовольнити власні духовні потреби в умовах панування атеїстичних цінностей. Завдяки матеріалам інтерв'ювання жителів Полтавщини виявлені мотиви поведінки вірян, таємного здійснення церковних обрядів, пошуки справедливості в умовах дискримінації особи за ознаками соціального походження (донька священника), постійний пошук можливостей задовольняти власні релігійні потреби в умовах атеїстичної держави. Разом з тим частина опитаних засвідчили індиферентне ставлення

до релігійного життя досліджуваного періоду, висловивши схвалення атеїстичного спрямування політики держави.

Дослідження показало, що внаслідок специфічних умов стосунків радянської держави і Православної церкви можна умовно виділити соціальну категорію «пасивних вірян». Жорсткі рамки обмежених можливостей реалізації культово-релігійних потреб штовхали людей до утаємниченого характеру їх здійснення, що при виявленні зумовлювало конфлікт з органами влади, ускладнення на роботі, просування соціальними ліфтами тощо. Спроби створення безрелігійного соціокультурного простору мали нестабільний успіх лише серед молоді, інтелігенції, у більшій мірі – представників влади як «гвинтиків» системи.

На території Полтавської області, де на початок 1946 р. була одна з найбільших мережа релігійних громад (366 зареєстрованих церков і молитовних будинків), складно визначити точну кількість їх членів через плінність членів «двадцятки» і розпорошеність вірян, в тому числі в селах, де не було церков. Аналіз реєстраційних анкет вірян показав, що серед членів сільських релігійних громад Полтавської області абсолютну більшість складали колгоспники з незначною кількістю робітників, а в містах – літні люди, домогосподарки, ті, хто не працюють та інваліди. Представники влади, преса часто акцентували увагу на тенденціях маргіналізації складу вірян, відмиранні релігійних традицій разом з природним скороченням людей похилого віку.

Гострою проблемою релігійних громад залишалося питання кадрового забезпечення громад священнослужителями. Це було наслідком занепаду богословської освіти, скорочення кількості духовних навчальних закладів, ускладнення можливостей вступу до них на навчання. Більшість священників здобували богословську освіту на богословсько-пастирських курсах, потенціалу яких не вистачало.

З середини 1950-х рр. радянська влада з приходом до влади М. Хрущова посилила антирелігійну політику. У її контексті аналіз механізмів реалізації

політики держави на Полтавщині відбувався на основі ухвалених і виконаних рішень та практичних заходів за безпосередньої участі обласних уповноважених РСРПЦ. Встановлено, що в області налагодження роботи із взаємодії з партійними, виконавчими, правоохоронними органами розгорталося повільно, з організаційно-фінансовими труднощами. Діяльність уповноважених у Полтавській області, як і в інших областях, відображала інтереси радянської влади, а не вірян, і була зосереджена на блокуванні відродження релігійних традицій.

Одним із показників успішної роботи на місцях було скорочення кількості церков і монастирів, які діяли. Серед механізмів процесу було їх закриття під приводом технічної невідповідності будівель або належності державним установам у довоєнний час. Як наслідок, у подальшому через відсутність приміщення для здійснення релігійних потреб православна громада припиняла своє існування. Другим механізмом стало розформування та ліквідація монастирських комплексів. На території Полтавської області у післявоєнний період нараховувалося три монастирі. Найбільший з них – Козельщинський жіночий монастир потрапив під закриття у 1949 р.. Також ліквідували Хрестовоздвиженський монастир у Полтаві, який тільки на початку 1990-х рр. було відроджено.

Дослідження основних форм і методів атеїстичного виховання у радянському суспільстві показало, що упродовж середини 1940-х – середини 1950-х рр. відбувалося інституційне оформлення нового поняття «науковий атеїзм». Зміна загального державного курсу у ставленні до релігії і РПЦ, який прийнято вважати «лібералізацією», потягнула за собою спробу держави своєрідно перерозподілити функції в антирелігійній політиці. Органи державної безпеки мали припинити відкриті репресії і відійти в «тінь», не припиняючи агентурно-оперативну, аналітичну і профілактичну роботу. Домінувати у соціокультурному просторі повинна була партійно-пропагандистська атеїстична робота, метою якої було формування негативного образу вірянина і представників духовенства, плекання

сервілізму останнього, масового охоплення усіх соціальних і вікових груп атеїстичною пропагандою.

Цілеспрямованій атеїстичній пропаганді сприяло створення у квітні 1947 р. Всесоюзного товариства «Знання», філія якого з 1948 р. діяла в УРСР. На Полтавщині у системі пропагандистських органів функціонувало Полтавське обласне лекційне бюро Полтавського обласного відділу культосвітньої роботи. Пріоритетним завданням установи було проведення лекцій на атеїстичну тематику, що засвідчують плани роботи, звіти, протоколи засідань, календарні графіки виїздів лекторів у райони та суворі приписи щодо неприпустимості зриву атеїстичних заходів у сільській місцевості.

Формування атеїстичних цінностей передусім було актуальним для роботи з дітьми та молоддю. Освітня сфера як складник соціокультурного простору у їх формуванні виконувала дворівневе завдання: 1) підготовка вчителя – переконаного атеїста в педагогічних інститутах і училищах; 2) виховний вплив учителя на учнів та їхніх батьків. Нерідко керівництво зобов'язувало вчителя не лише виховувати атеїстичні переконання, але й вдаватися до адміністрування – забороняти учням відвідувати богослужіння у церкві, погрожуючи виключенням із школи, відбирання натільних хрестиків, психологічного тиску на сім'ї вірян тощо. Завдання школи полягало й у систематичному проведенні лекцій, бесід з науково-атеїстичної тематики серед батьків, громадськості села і міста. Одним з провідних центрів боротьби з релігією серед вищих навчальних закладів області був Полтавський державний педагогічний інститут (з 1949 року – імені В. Г. Короленка).

З середини 1950-х рр. з приходом до влади М. Хрущова атеїстична робота набирає нових більш потужних обертів. Важливим інструментом посилення атеїстичної пропаганди стали всесоюзні, обласні та районні друковані видання, які перетворилися на рупор радянської ідеології. Атеїстичну роботу покладали і на клубні установи, де проводилися усна та наочна агітація і пропаганда. У репертуарах театрів набули поширення

вистави на антирелігійну тематику, а республіканське радіо і його обласні студії постійно відводили частину ефірного часу для антирелігійної пропаганди. Задля боротьби з релігійною обрядовістю радянські функціонери почали запроваджувати нові безрелігійні свята, що мали стати однією з масових форм культури і витіснити з соціокультурного простору прихильність до релігійних традицій. Особливо активізувався цей процес на початку 1960-х років у контексті загального посилення тиску на релігійну сферу і Православну церкву.

Отже, ідеологічна парадигма КПСР і КПУ упродовж повоєнного двадцятиліття продовжувала зберігати антирелігійну спрямованість. Однак партійно-державна політика зазнавала коливань і мімікрії у залежності від зовнішніх і внутрішніх чинників. Політика тимчасового потепління у відносинах держави і Православної церкви супроводжувалася створенням нових органів контролю за її діяльністю. У регіональному вимірі на прикладі Полтавської області процеси державно-конфесійних відносин набували як типових, так і специфічних рис, свідчили про руйнування релігійної ідентичності, традиційних цінностей, можливості самовираження соціальних спільнот.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. Архівні документи

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф 4648. Уполномоченый Совета по делам Русской православной церкви при Совете Народных Комиссаров СССР по Украинской ССР (с 1946 г. при Совете Министров СССР по Украинской ССР)

Опис 1

1. Спр. 7. Журнал регистрации входящей корреспонденции за 1944 – 1945 годы. Том 3. 10 ноября 1944 – 12 мая 1945 гг., 101 арк.
2. Спр. 9. Циркулярные инструктивные письма Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при СНК УССР областным Уполномоченным за 1945 год. 8 марта – 17 августа 1945 г., 7 арк.
3. Спр. 10. Протоколы заседаний Совета по делам русской православной церкви при Совете Народных Комиссаров СССР за 1945 год. 19 января – 20 февраля 1945 г., 5 арк.
4. Спр. 11. Докладные записки Уполномоченного Совета по УССР, представленные в Совет Народных Комиссаров УССР, о религиозной обстановке, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1945 год. 11 мая 1945 г., 6 арк.
5. Спр. 15. Справки действующих православных церквей и духовенства на территории Украинской ССР по состоянию на 1 мая 1945 года. 61 арк.
6. Спр. 18. Документы об изъятии помещений монастырей православной церкви: заключения, докладные записки, переписка за 1946 год. 72 арк.

7. Спр. 23. Журнал регистрации исходящей корреспонденции за 1946 год. 3 января – 4 ноября 1946 г., 111 арк.
8. Спр. 31. Циркулярные инструктивные письма Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при СНК УССР областным Уполномоченным за 1948 год. 6 января – 6 декабря 1948 г., 17 арк.
9. Спр. 52. Переписка с Советом по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по вопросам, относящимся к деятельности церкви за 1950 год. 13 января – 20 декабря 1950 г., 25 арк.
10. Спр. 57. Документы на снятие с регистрации религиозных обществ и закрытие молитвенных домов, решение исполкомов, местных Советов, заключения Уполномоченных, выписки из протоколов заседаний Совета по Каменец-Подольской, Кировоградской, Львовской, Николаевской и Полтавской областям за 1950 год. Том 5. 340 арк.
11. Спр. 71. Документы на снятие с регистрации религиозных обществ и закрытие молитвенных домов, решение исполкомов, местных Советов, заключения Уполномоченных, выписки из протоколов заседаний Совета по Каменец-Подольской и Полтавской областям за 1951 год. Том 4. 260 арк.
12. Спр. 90. Заявления и жалобы верующих об открытии церквей и молитвенных домов и переписка по их рассмотрению за 1952 год по областям Украинской ССР от буквы «В» до «Ч». Том 1. 314 арк.
13. Спр. 98. Переписка с Советом по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по вопросам, относящимся к деятельности церкви за 1953 год. 6 апреля – 7 декабря 1953 г., 25 арк.
14. Спр. 114. Приказы председателя Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР за 1954 год. 23 февраля – 2 июня 1954 г., 4 арк.

15. Спр. 131. Документы на снятие с регистрации религиозных обществ и закрытие молитвенных домов, решение исполкомов, местных Советов, заключения Уполномоченных, выписки из протоколов заседаний Совета по Полтавской и Ровенской областям за 1955 год. Том 4. 332 арк.
16. Спр. 150. Сведения о количестве церквей и молитвенных домов, изъятых у церковных общин с 1949 – 1956 годы и их использование для культурно- хозяйственных целей по областям Украинской ССР. 151 арк.
17. Спр. 157. Докладные записки, справки и информации, представленный Уполномоченным Совета по УССР в высшие правительственные и партийные органы республики и в Совет по делам русской православной церкви за 1957 год. 4 января – 13 февраля 1957 г., 37 арк.
18. Спр. 176. Специальные донесения Уполномоченных Совета по областям Украинской ССР о религиозных праздниках и случаях религиозного суеверия за 1958 год. 258 арк.
19. Спр. 322. Переписка с Советом по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по вопросам, относящимся к деятельности церкви за 1962 год. 12 февраля – 9 ноября 1962 г., 32 арк.
20. Спр. 324. Информации и докладные записки областных Уполномоченных Совета о религиозной обстановке, процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1962 год. 82 арк.
21. Спр. 345. Документы на снятие с регистрации религиозных обществ и закрытие молитвенных домов, решение исполкомов, местных Советов, заключения Уполномоченных, выписки из протоколов заседаний Совета по Полтавской за 1962 год. Том 21. 371 арк.

22. Спр. 356. Документы на снятие с регистрации религиозных обществ и закрытие молитвенных домов, решение исполкомов, местных Советов, заключения Уполномоченных, выписки из протоколов заседаний Совета по Черниговской области за 1962 год. Том 32. 413 арк.
23. Спр. 373. Переписка с Советом по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по вопросам, относящимся к деятельности церкви за 1963 год. 20 февраля – 26 ноября 1963 г., 13 арк.

Ф. 166 Народний комісаріат освіти УРСР (з 1946 р. Міністерство освіти УРСР)

Опис 15, том 1 (1942 – 1952 рр.)

24. Спр. 763. Постанови Ради Міністрів СРСР з питань народної освіти в УРСР. 21 лютого – 17 листопада 1950 р., 15 арк.
25. Спр. 765. Матеріали (протоколи, стенограми, рішення) засідань колегій Міністерства освіти УРСР. Том 1. 2 січня – 8 лютого 1950 р., 298 арк.
26. Спр. 766. Матеріали (протоколи, стенограми, рішення) засідань колегій Міністерства освіти УРСР. Том 2. 15 березня – 21 квітня 1950 р., 255 арк.
27. Спр. 793. Зведений звіт педагогічних вузів на початок 1950 – 1951 навчального року, форма 79-кв. 1950 – 1951 н.р. 185 арк.

Опис 15, том 2 (1953 – 1959 рр.)

28. Спр. 1782. Постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР з питань народної освіти в УРСР. 21 січня – 11 грудня 1956 р., 60 арк.
29. Спр. 1853. Накази міністра вищої освіти СРСР з питань роботи педагогічних вузів. 11 травня – 4 вересня 1956 р., 35 арк.
30. Спр. 2081. Доповідні записки управління до Ради Міністрів УРСР та ЦК КП України з питань роботи педагогічних вузів республіки. 1 квітня – 8 травня 1957 р., 248 арк.

31. Спр. 2483. Зведений звіт педагогічних інститутів на початок 1958 – 1959 навчального року, форма З-НК. 55 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918-1991 рр.)

Опис 23

32. Спр. 90. Докладная записка, спецсообщения о деятельности сектантов и церковников в Харьковской области в период немецкой оккупации. 24 декабря 1942 – 21 мая 1943 гг., 96 арк.
33. Спр. 369. Обращение духовенства к верующим, проживавших на оккупированных территориях Украины. 22 сентября 1943 – 6 января 1944 гг., 220 арк.
34. Спр. 728. Письмо патриаршего экзарха митрополита Киевского и Галицкого Иоанна на имя председателя СНК УССР Хрущева. 14 октября 1944 г., 5 арк.
35. Спр. 887. Постановление СНК СССР об организации Совета по делам религиозных культов. Справки, переписка о реагировании населения и священников и др. вопросам. 8 июня – 29 декабря 1944 г., 182 арк.
36. Спр. 1638. Переписка Уполномоченного по делам православной церкви с ЦК КП(б)У и СНК УССР по вопросу объединения православной и греко-католической церкви. 6 февраля – 3 августа 1945 г., 151 арк.
37. Спр. 1641. Информация о нелегальных религиозных организациях и реагирование населения Украины на аресты духовенства украинской церкви. 26 марта – 20 октября 1945 г., 12 арк.
38. Спр. 1642. Докладная записка о научно-исследовательской работе по изучении теории и практики религиозных организаций. 27 июля 1945 г., 97 арк.

39. Спр. 5667. Вопросы вероисповедания. Церкви и молитвенные дома. 7 января – 31 декабря 1949 г., 417 арк.
40. Спр. 5668. Антирелигиозная пропаганда (факты совершения религиозных обрядов). Май 1949 г., 9 арк.
41. Спр. 5069. Вопросы вероисповедания. Церкви и молитвенные дома. 9 февраля – 22 декабря 1948 г., 408 арк.
42. Спр. 5070. Антирелигиозная пропаганда. 22 октября 1948 г. – 19 апреля 1949 г., 19 арк.

Опис 24

43. Спр. 12. Вопросы вероисповедания, церкви и молитвенные дома. 10 января – 11 декабря 1950 г., 317 арк.
44. Спр. 1950. Вопросы научно-атеистической пропаганды. Вероисповедания, церкви, молитвенные дома (вопросы уполномоченного Совета по делам религиозных культов и православной церкви по УССР). 27 февраля – 4 октября 1951 г., 30 арк.
45. Спр. 3532. Справки отдела пропаганды и агитации ЦК КП Украины. Отчёты, сообщения и информации Совета по делам русской православной церкви при СМ СССР по Украинской ССР – о церквях, молитвенных домах, о религиозных праздниках, о реагировании духовенства на мероприятия Правительства и о соблюдении законодательства в отношении церкви. 6 января – 29 декабря 1954 г., 224 арк.
46. Спр. 3800. Том 1. Информационный отчет Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при СМ УССР за 2-е полугодие 1954 г., 128 арк.
47. Спр. 3800. Том 2. Справки отдела пропаганды и агитации ЦК КП Украины, докладные записки, справки, информация Уполномоченных Совета по делам русской православной церкви при СМ СССР по

Украинской ССР и др. документы. 23 апреля – 27 декабря 1954 г., 118 арк.

48. Спр. 4263. Копия исходящего письма в ЦК КПСС, справки отделов КП Украины, информации обкомов КП Украины, Совета по делам русской православной церкви при СМ УССР, Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при СМ СССР по УССР – о церквях, о религиозных праздниках, сектантских религиозных общинах. 23 января – 10 декабря 1955 г., 300 арк.
49. Спр. 4704. Копия письма в ЦК КПСС, справки отдела агитации и пропаганды ЦК КП Украины, информации, письма обкомов КП Украины, Уполномоченного по делам русской православной церкви при СМ УССР и Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при СМ СССР по УРСР – о церквях, религиозных праздниках, сектантским религиозным общинам и др. вопросам. 21 февраля – 20 декабря 1959 г., 425 арк.
50. Спр. 5028. Справки отдела пропаганды и агитации ЦК КП Украины письма, информации обкомов КП Украины, Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при СМ УССР и др. организаций – по вопросам научно-атеистической пропаганды. 2 января – 7 декабря 1959 г., 333 арк.

Державний архів Полтавської області

Ф. Р. 4085 Виконавчий комітет Полтавської обласної ради депутатів трудящих , м. Полтава

Опис 4

51. Спр. 15. Листування з Радою по справам російської православної церкви при Раді Народних Комісарів СРСР по питанням православної церкви. 4 квітня – 27 грудня 1944 р. 44 арк.
52. Спр. 24. Листування з Радою по справам російської православної церкви при Раді Народних Комісарів СРСР по питанням православної церкви. 22 березня – 27 грудня 1945 р. 31 арк.

53. Спр. 37. Листування з Радою по справам російської православної церкви при Раді Народних Комісарів СРСР по питанням православної церкви. 1 лютого – 18 грудня 1946 р. 91 арк.
54. Спр. 52. Листування з Радою по справам російської православної церкви при Раді Народних Комісарів СРСР по питанням православної церкви. 8 січня – 22 грудня 1947 р. 130 арк.
55. Спр. 79. Листування з Радою по справам російської православної церкви при Раді Народних Комісарів СРСР по питанням православної церкви. 2 січня – 27 грудня 1948 р. 193 арк.
56. Спр. 95. Листування з Радою по справам російської православної церкви при Раді Народних Комісарів СРСР по питанням православної церкви. 7 січня 1949 – 2 січня 1950 рр. 111 арк.
57. Спр. 112. Листування з Радою по справам російської православної церкви при Раді Народних Комісарів СРСР по питанням православної церкви. 6 січня – 26 грудня 1950 р. 115 арк.
58. Спр. 130. Листування з Радою по справам російської православної церкви при Раді Народних Комісарів СРСР по питанням православної церкви. 5 січня – 18 грудня 1951 р. 174 арк.
59. Спр. 148. Листування з Радою по справам російської православної церкви при Раді Народних Комісарів СРСР по питанням православної церкви. 8 січня – 30 грудня 1952 р. 149 арк.
60. Спр. 167. Листування з Радою по справам російської православної церкви при Раді Народних Комісарів СРСР по питанням православної церкви. 6 січня – 31 грудня 1953 р. 228 арк.
61. Спр. 181. Листування з Радою по справам російської православної церкви при Раді Народних Комісарів СРСР по питанням православної церкви. січня – 16 грудня 1954 р. 185 арк.
62. Спр. 196. Листування з Радою по справам російської православної церкви при Раді Народних Комісарів СРСР і другими організаціями

- по питанням православної церкви. 11 січня – 20 грудня 1955 р. 168 арк.
63. Спр. 205. Листування з Радою по справам російської православної церкви при Раді Народних Комісарів СРСР і другими організаціями по питанням православної церкви. 6 січня – 10 грудня 1956 р. 193 арк.
64. Спр. 217. Листування з Радою по справам російської православної церкви при Раді Народних Комісарів СРСР і другими організаціями по питанням православної церкви. 7 січня – 4 грудня 1957 р. 168 арк.
65. Спр. 228. Листування з Радою по справам російської православної церкви при Раді Народних Комісарів СРСР і другими організаціями по питанням православної церкви. 13 січня – 18 грудня 1958 р. 196 арк.
66. Спр. 237. Директиви вказівки по справам російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР та листування по їх виконанню. 9 січня – 14 грудня 1959 р. 243 арк.
67. Спр. 245. Директиви вказівки по справам російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР та листування по їх виконанню. 9 лютого – 31 грудня 1960 р. 136 арк.
68. Спр. 255. Директиви вказівки по справам російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР та листування по їх виконанню. 9 січня – 25 грудня 1961 р. 65 арк.
69. Спр. 262. Директиви вказівки по справам російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР та листування по їх виконанню. 5 лютого – 30 листопада 1962 р. 79 арк.
70. Спр. 268. Листування з Радою по справам російської православної церкви при Раді Народних Комісарів СРСР і другими установами по питанням православної церкви. 6 січня – 1 грудня 1958 р. 82 арк.
- Ф. Р. 4085 Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Народных Комиссаров СССР с 1946 г. – при Совете Министров СССР по Полтавской области, г. Полтава**

Опис 15

71. Спр. 6. Материалы на снятые с регистрации религиозные объединения (заявления и справки о регистрации, списки членов общин, заключения, постановления и др.). 10 октября 1945 – 1 апреля 1953 гг. 79 арк.
72. Спр. 7. Материалы на снятые с регистрации религиозные объединения (заявления и справки о регистрации, списки членов общин, заключения, постановления о снятии с регистрации и др.). 25 декабря 1945 – 8 мая 1959 гг. 156 арк.
73. Спр. 8. Материалы на снятые с регистрации религиозные объединения (заявления и справки о регистрации, списки членов общин, заключения, постановления и др.). 16 января 1946 – 2 июля 1960 гг. 289 арк.
74. Спр. 9. Материалы на снятые с регистрации религиозные объединения (заявления и справки о регистрации, списки членов общин, заключения, постановления и др.). 9 сентября 1946 – 21 мая 1961 гг. 149 арк.
75. Спр. 10. Материалы на снятые с регистрации религиозные объединения (заявления и справки о регистрации, списки членов общин, заключения, постановления и др.). 14 ноября 1945 – 15 октября 1962 гг. 346 арк.
76. Спр. 11. Материалы на снятые с регистрации религиозные объединения (заявления и справки о регистрации, списки членов общин, заключения, постановления и др.). 27 ноября 1945 – 13 ноября 1963 гг. 164 арк.
77. Спр. 12. Материалы на снятые с регистрации религиозные объединения (заявления и справки о регистрации, списки членов общин, заключения, постановления и др.). 3 октября 1945 – 9 сентября 1964 гг. 138 арк.

Ф. Р. 4085 Уполномоченный Совета по делам русской православной церкви при Совете Народных Комиссаров СССР с 1946 г. – при Совете Министров СССР по Полтавской области, г. Полтава

Опис 16

78. Спр. 4. Материалы (заявления, списки учредителей религиозной общины, протоколы, справки о регистрации и др.) на открытие Преображенского молитвенного дома в с. Петровцы Миргородского района Полтавской области. 9 апреля 1945 – 8 сентября 1948 гг. 21 арк.
79. Спр. 6. Материалы (справки о регистрации, списки учредителей религиозной общины, протоколы, справки о регистрации и др.) на открытие Покровского молитвенного дома в с. Решетилровка Решетилковского района Полтавской области. 8 мая 1944 – 10 сентября 1948 гг. 23 арк.
80. Спр. 7. Материалы (справки о регистрации, списки верующих и др.) на открытие Михайловской церкви в с. Окопы Сенчанского района Полтавской области. 28 октября 1944 – 15 сентября 1948 гг. 21 арк.
81. Спр. 10. Материалы (заявления, списки учредителей религиозной общины, протоколы, справки о регистрации и др.) на открытие церкви в с. Луценки Лохвицкого района Полтавской области. 1 августа 1944 – 3 марта 1950 гг. 25 арк.
82. Спр. 15. Материалы (заявления, списки учредителей религиозной общины, протоколы, справки о регистрации и др.) на открытие Успенской церкви в с. Ст. Санжары Н. Санжарского района Полтавской области. 21 сентября 1944 – 17 января 1951 гг. 20 арк.
83. Спр. 25. Материалы (заявления, списки учредителей религиозной общины, протоколы, справки о регистрации и др.) на открытие Покровской церкви в с. Кобелячек Кременчугского района Полтавской области. 18 августа 1944 – 18 марта 1953 гг. 25 арк.

84. Спр. 28. Материалы на снятие с регистрации религиозного общества русской православной церкви (заявления, справки о регистрации, автобиографии, типовые договоры, акты о снятии с регистрации и др.). 3 августа 1944 – 8 апреля 1953 гг. 61 арк.
85. Спр. 37. Материалы (справки о регистрации и др.) на открытие Николаевской церкви г. Полтава. 27 сентября 1944 – 1 сентября 1954 гг. 89 арк.
86. Спр. 41. Материалы (справки о регистрации и др.) на открытие Троицкой церкви с. Власовка Зеньковского района Полтавской области 28 сентября 1944 – 14 мая 1955 гг. 31 арк.
87. Спр. 43. Материалы (заявления, списки учредителей религиозной общины, протоколы, справки о регистрации и др.) на открытие Успенской церкви с. Суха Кобеляцкого района Полтавской области. 13 сентября 1944 – 10 июля 1955 гг. 29 арк.
88. Спр. 50. Материалы (заявления, списки учредителей религиозной общины, протоколы, справки о регистрации и др.) на открытие К – Воздвиженской церкви с. Мгарь Лубенского района Полтавской области. 22 мая 1944 – 15 ноября 1955 гг. 37 арк.
89. Спр. 56. Материалы (заявления, списки учредителей религиозной общины, протоколы, справки о регистрации и др.) на открытие Михайловской церкви в с. Харьковцы Пирятинского района Полтавской области. 3 августа 1944 – 10 мая 1955 гг. 48 арк.
90. Спр. 65. Материалы (заявления, списки учредителей религиозной общины, протоколы, справки о регистрации и др.) на открытие Троицкой церкви в с. Хитци Гадячского района Полтавской области. 21 мая 1944 – 23 августа 1956 гг. 33 арк.
91. Спр. 73. Материалы (заявления, списки учредителей религиозной общины, протоколы, справки о регистрации и др.) на открытие Преображенского молитвенного дома в г. Кобеляках Полтавской области. 22 октября 1944 – 11 июня 1956 гг. 54 арк.

92. Спр. 103. Материалы (заявления, списки учредителей религиозной общины, протоколы, справки о регистрации и др.) на открытие Покровского молитвенного дома в с. Белики Кобелякского района Полтавской области. 2 ноября 1944 – 9 декабря 1957 гг. 53 арк.
93. Спр. 110. Материалы (заявления, списки учредителей религиозной общины, протоколы, справки о регистрации и др.) на открытие Михайловского молитвенного дома в с. Канавы Нехворощанского района Полтавской области. 22 мая 1944 – 17 августа 1957 гг. 49 арк.
94. Спр. 185. Материалы (заявления, списки учредителей религиозной общины, протоколы, справки о регистрации и др.) на открытие церкви в с. Новаки Лубенского района Полтавской области. 23 сентября 1944 – 2 апреля 1959 гг. 44 арк.
95. Спр. 202. Материалы на снятый с регистрации Полтавский Крестовоздвиженский монастырь (списки населения монастыря, справки, заключения, решения о закрытии и снятии с регистрации и др.). 18 декабря 1957 – 26 июля 1960 гг. 82 арк.
96. Спр. 203. Материалы на снятые с регистрации религиозные общества русской православной церкви (постановления, заключения, справки о регистрации, учетные карточки, фото церквей и др.) часть I. 13 февраля – 20 сентября 1961 г. 234 арк.
97. Спр. 203. Материалы на снятые с регистрации религиозные общества русской православной церкви (постановления, заключения, справки о регистрации, учетные карточки, фото церквей и др.) часть II. 14 июля – 3 октября 1961 г. 189 арк.
98. Спр. 204. Материалы на снятые с регистрации религиозные общества русской православной церкви (постановления, заключения, справки о регистрации, учетные карточки, фото церквей и др.) часть I. 18 ноября 1961 – 21 июля 1962 гг. 251 арк.
99. Спр. 205. Материалы на снятые с регистрации религиозные общества русской православной церкви (постановления, заключения, справки о

регистрации, учетные карточки, фото церквей и др.) часть II. 19 мая – 20 декабря 1962 г. 213 арк.

100. Спр. 208. Материалы на снятые с регистрации религиозные общества русской православной церкви (постановления, заключения, справки о регистрации, учетные карточки, фото церквей и др.). 16 июля 1959 – 8 апреля 1964 гг. 60 арк.

Опис 17

101. Спр. 1. Регистрационные дела на действующие и снятые с учета церкви и молитвенные дома. 4 марта – 30 декабря 1946 г. 127 арк.
102. Спр. 2. Циркулярные-инструктивные письма Совета уполномоченного по делам русской православной церкви. 28 ноября 1945 – 19 июня 1948 гг. 176 арк.
103. Спр. 3. Постановления местных органов власти и партийных органов, относящиеся к деятельности уполномоченного Совета. 25 июня 1945 – 19 июня 1948 гг. 200 арк.
104. Спр. 4. Регистрационные дела на действующие и снятые с учета церкви и молитвенные дома. 2 марта – 29 декабря 1948 г. 159 арк.
105. Спр. 5. Регистрационные дела на действующие и снятые с учета церкви и молитвенные дома. 5 января – 16 декабря 1948 г. 101 арк.
106. Спр. 6. Постановления местных органов власти и партийных органов, относящиеся к деятельности уполномоченного Совета. 30 ноября 1948 – 19 декабря 1949 гг. 156 арк.
107. Спр. 7. Регистрационные дела на действующие и снятые с учета церкви и молитвенные дома. 9 мая – 16 декабря 1949 г. 103 арк.
108. Спр. 8. Регистрационные дела на действующие и снятые с учета церкви и молитвенные дома. 24 мая – 13 декабря 1949 г. 249 арк.

109. Спр. 9. Регистрационные дела на действующие и снятые с учета церкви и молитвенные дома. 27 сентября – 13 декабря 1949 г. 180 арк.
110. Спр. 10. Регистрационные дела на действующие и снятые с учета церкви и молитвенные дома. 28 марта – 5 апреля 1950 г. 126 арк.
111. Спр. 11. Постановления местных органов власти и партийных органов, относящиеся к деятельности уполномоченного Совета. 3 сентября 1948 – 18 марта 1949 гг. 76 арк.
112. Спр. 12. Регистрационные дела на действующие и снятые с учета церкви и молитвенные дома. 5 апреля – 20 июня 1950 г. 138 арк.
113. Спр. 13. Постановления местных органов власти и партийных органов, относящиеся к деятельности уполномоченного Совета. 7 апреля 1948 – 9 декабря 1950 гг. 69 арк.
114. Спр. 14. Жалобы по вопросам, относящимся к русской православной церкви и переписки по жалобам. 2 января – 30 декабря 1950 г. 410 арк.
115. Спр. 15. Спр. 14. Жалобы по вопросам, относящимся к русской православной церкви и переписки по жалобам. 14 мая – 20 июля 1950 г. 64 арк.
116. Спр. 16. Спр. 14. Жалобы по вопросам, относящимся к русской православной церкви и переписки по жалобам. 30 января – 27 июля 1950 г. 101 арк.
117. Спр. 17. Регистрационные дела на действующие и снятые с учета церкви и молитвенные дома. 24 февраля – 4 мая 1951 г. 82 арк.
118. Спр. 18. Постановления местных органов власти и партийных органов, относящиеся к деятельности уполномоченного Совета. 2 января – 1 августа 1951 гг. 43 арк.

119. Спр. 19. Постановления местных органов власти и партийных органов, относящиеся к деятельности уполномоченного Совета. 8 мая – 12 ноября 1952 г. 78 арк.
120. Спр. 20. Регистрационные дела на действующие и снятые с учета церкви и молитвенные дома. 5 мая – 18 декабря 1952 г. 92 арк.
121. Спр. 21. Переписка с районами о снятии с учета действующих молитвенных зданий, о восстановление на учет действующих церквей. 31 мая – 31 декабря 1952 г. 304 арк.
122. Спр. 22. Дело Воскресенского молитвенного дома села Куриньки Чергнухинского района Полтавской области. 31 мая – 31 декабря 1952 г. 51 арк.

Ф. П. 6829 Полтавское областное отделение общества по распространению политических и научных знаний Украинской ССР, г. Полтава

Опис 1

123. Спр. 4. Квартальные планы работы лекционной и организационной работы правления Общества на 1949 год. 1949 г., 19 арк.
124. Спр. 6. Отчет о лекционной работе за 1949 г. 1949 г., 34 арк.
125. Спр. 8. Протоколы заседаний президиума правления Общества. 7 января – 27 декабря 1950 г., 57 арк.
126. Спр. 9. Протоколы и материалы 1-й областной конференции Общества. 15 июня 1950 г., 159 арк.
127. Спр. 10. Квартальные планы организационной и лекционной работы Общества на 1950 г. 1950 г., 28 арк.
128. Спр. 12. Отчет лекционной и организационной работы за 1950 г. 1950 г., 28 арк.
129. Спр. 15. Квартальные планы работы Общества на 1951 г. 1951 г., 34 арк.

130. Спр. 17. Отчеты о работе Общества за 1951 г. 1951 г., 22 арк.
131. Спр. 19. Протоколы заседаний президиума правления, Т. 1. 8 января – 24 марта 1952 г., 136 арк.
132. Спр. 25. Протоколы заседаний президиума правления областного отделения Общества по распространению политических и научных знаний. 8 января – 21 мая 1953 г., 176 арк.
133. Спр. 29. Материалы 2-й областной конференции Общества (протоколы, постановление, отчетный доклад ревизионной комиссии). 10 октября 1953 г., 94 арк.
134. Спр. 34. Отчеты о работе Общества за 1953 г. 1953 г., 22 арк.
135. Спр. 36. Протоколы заседаний президиума правления областного отделения Общества, Т. 1. 7 января – 28 апреля 1954 г., 205 арк.
136. Спр. 40. Распоряжения и директивные указания радиоотделениям Общества. 16 января – 29 ноября 1954 г., 22 арк.
137. Спр. 42. Справки, отчеты и информации областного отделения Общества о работе за 1954 г., 27 арк.
138. Спр. 44. Приказы по Полтавскому областному управлению культуры относящиеся к деятельности Общества. 14 января – 13 апреля 1955 г., 25 арк.
139. Спр. 48. Протоколы пленума правления областного отделения Общества. 16 марта – 18 декабря 1955 г., 143 арк.
140. Спр. 51. Отчеты о работе Общества за 1955 г. 1955 г., 20 арк.
141. Спр. 64. Протоколы заседаний президиума правления областного отделения Общества по распространению политических и научных знаний УССР. 13 февраля – 11 декабря 1957 г., 154 арк.
142. Спр. 88. Распоряжения и директивные указания районным отделениям Общества. 10 января – 29 ноября 1958 г., 101 арк.
143. Спр. 91. Переписка Полтавского областного отделения Общества по распространению политических и научных знаний с

- организациями и учреждениями по вопросам лекционной работы. 28 декабря 1957 – 20 декабря 1958 гг., 190 арк.
144. Спр. 112. Протоколы заседаний президиума правления областного отделения Общества по распространению политических и научных знаний (№ 19 – 20), Т. 1. 19 февраля – 12 апреля 1960 г., 106 арк.
145. Спр. 128. Протоколы заседаний президиума правления областного отделения Общества по распространению политических и научных знаний (№ 1 – 4), Т. 1. 20 января – 30 мая 1961 г., 94 арк.
146. Спр. 143. Директивы и распоряжения Областного отделения Общества районным отделениям Общества. 2 января – 22 декабря 1962 г., 40 арк.
147. Спр. 167. Протоколы заседаний президиума правления Полтавского областного отделения общества «Знание». 4 апреля 1963 – 9 марта 1964 гг., 121 арк.
148. Спр. 173. Информации, справки о работе областной организации общества «Знание» за 1964 г. 1964 г., 106 арк.
149. Спр. 175. Протоколы заседаний секций областной организации общества «Знание». 7 января – 24 октября 1964 г., 37 арк.

Державний архів Чернігівської області.

Ф. Р. 5166 Уповноважений ради у справах релігій при раді Міністрів УРСР у Чернігівській області, м. Чернігів

Опис 1

150. Спр. 2. Материалы по Густынскому монастырю (Свято-Троицкий женский монастырь). 1947 – 1959 гг. 241 арк.
151. Спр. 3. Решение Черниговского облисполкома, райисполкомов, относящихся к деятельности Уполномоченного. 1 января 1950 – 29 апреля 1955 гг., 213 арк.

152. Спр. 5. Ходатайства и заявления об открытии церквей и молитвенных домов. 6 июня – 8 августа 1951 г., 114 арк.
153. Спр. 9. Жалобы верующих и переписка о сохранении за религиозными общинами изъятых помещений. 5 февраля – 29 сентября 1953 г., 87 арк.
154. Спр. 12. Статистические сведения о действующих церквях и монастырях, духовенстве за 1956 г., 1 января 1957 – июнь 1957 гг., 56 арк.
155. Спр. 15. Статистические сведения о действующих церквях и монастырях, духовенстве за 1958 г., 19 июля 1957 – 7 января 1959 гг., 94 арк.
156. Спр. 36. Материалы о закрытии церквей Русской православной церкви (решения райисполкомов, акты, представления, фотографии). 1960 – 1962 гг., 186 арк.
157. Спр. 58. Информационные отчеты, докладные записки и информации, представленные Совету, республиканскому Уполномоченному, обкому КПУ и облисполкому. 4 мая 1963 – 28 ноября 1964 гг., 173 арк.
158. Спр. 60. Переписка с Советом по делам РПЦ при СМ СССР и Уполномоченного по делам при СМ УССР по вопросам религий и деятельности религиозных организаций области. 20 марта – 10 декабря 1963 г., 68 арк.
159. Спр. 71. Переписка с Советом по делам РПЦ при СМ СССР и Уполномоченного по делам при СМ УССР по вопросам религий и деятельности религиозных организаций области. 1965 г., 112 арк.
160. Спр. 51. Единовременный учет религиозных общин. 1962 г., 32 арк.

Опис 2

161. Спр. 1. Циркуляры и информационные письма Совета по делам религиозных культов при СМ СССР и Уполномоченного Совета по УССР. Январь 1947 – ноябрь 1956 г., 157 арк.
162. Спр. 4. Документы о состоянии и деятельности религиозных организаций области. Март – декабрь 1959 г., 125 арк.
163. Спр. 16. Документы о состоянии и деятельности сектантских организаций в области. Январь – декабрь 1963 г., 62 арк.

II. Опубліковані документи

164. Законодавство про релігійні культури (збірник документів і матеріалів). Київ : Політвидав України, 1971. 262 с.
165. Коммунистическая партия и Советское правительство о религии и церкви : [сборник]. Москва : Госполитиздат, 1961. 111 с.
166. Копылова О. Н. Отчеты уполномоченных Совета по делам Русской Православной Церкви как источник по изучению Русской Церкви во 2-й половине XX столетия. URL: http://www.sedmitza.ru/datapdf/2011/12/11/1237232569/03_kopylova.
167. О религии и церкви. Сборник высказываний классиков марксизма-ленинизма, документов КПСС и Советского государства. 2-е изд., доп. Москва : Политиздат, 1981. 176 с.
168. О религии и церкви : сб. документов. Москва : Политиздат, 1965. 128 с.
169. Реабілітовані історією : у 27 т. Кн. 3: Чернігівська область / упоряд.: О. Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко. Чернігів : Десна Поліграф, 2011. 600 с.
170. Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. : сборник документов / О. Ю. Васильева [и др.]. URL: <http://www.twirpx.com/file/1427604/>
171. Русская православная церковь в советское время (1917–1991) : материалы и документы по истории отношений между

государством и Церковью : [в 2 кн.: пер. с нем.] / сост. Г. Штриккер.
Москва : ПроPILEИ, 1995. Кн. 1. 399 с.

172. Русская православная церковь в советское время (1917–1991) : материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью : [в 2 кн.: пер. с нем.] / сост. Г. Штриккер.
Москва : ПроPILEИ, 1995. Кн. 2. 462 с.

III. Інтерв'ю автора

173. Інтерв'ю автора з Буряченком Віктором Андрійовичем.
23.05.2020 р.
174. Інтерв'ю автора з Гаджаловою Катериною Петрівною.
06.06.2020 р.
175. Інтерв'ю автора з Митьком Всеволодом Івановичем.
08.11.2016 р.
176. Інтерв'ю автора з Терещенко Поліною Михайлівною.
23.05.2020 р.
177. Інтерв'ю автора з Черненко Іриною Іванівною. 06.06.2020 р.

IV. Публікації в періодичній пресі

178. Бард Г. Як виникли християнські свята, пости і обряди. *Зоря Полтавщини*. 1958. № 13. С. 2.
179. Білокін М. Атеїстична пропаганда на селі. *Зоря Полтавщини*. 1958. № 104. С. 2.
180. Буряк О. Сільські клуби – центр атеїстичного виховання. *Зоря Полтавщини*. 1958. № 114. С. 2.
181. Гершкович В. Медицина в боротьбі проти забобонів і релігійного дурману. *Зоря Полтавщини*. 1955. № 21. С. 3.
182. Голик І. Непримиренний атеїст. *Зоря Полтавщини*. 1956. № 135. С. 2.

183. Грінченко В. Науково-атеїстична пропаганда музею. *Зоря Полтавщини*. 1958. № 102. С. 3.
184. Дарманський П. Чому я порвав з релігією. *Зоря Полтавщини*. 1958. № 60. С. 3–4.
185. Денисенко Я. Атеїстичне виховання учнів на уроках історії. *Зоря Полтавщини*. 1955. № 62. С. 3.
186. Дроздов С. Боротьба астрономії з релігійними уявленнями про Всесвіт. *Зоря Полтавщини*. 1954. № 206. С. 2.
187. Здоревська У. Мої лекції на атеїстичні теми. *Зоря Полтавщини*. 1958. № 60. С. 2.
188. Коба Н. Атеїзм в творах Панаса Мирного. *Зоря Полтавщини*. 1959. № 93. С. 4.
189. Криворучко О. Посилюємо атеїстичну пропаганду. *Зоря Полтавщини*. 1958. № 9. С. 2.
190. Куш С. Наступайте, товариші атеїсти! *Зоря Полтавщини*. 1959. № 85. С. 4.
191. Ладур О. Науково-атеїстична пропаганда в школі. *Зоря Полтавщини*. 1954. № 248. С. 4.
192. Литвин П. Як виникла віра в бога? *Зоря Полтавщини*. 1958. № 124. С. 3.
193. Лівенцов В. Збірник народної антирелігійної творчості. *Зоря Полтавщини*. 1959. № 2. С. 3.
194. Мирний В. Біблія для віруючих і невіруючих. *Зоря Полтавщини*. 1958. № 108. С. 3.
195. Мирний В. Походження християнських свят. *Зоря Полтавщини*. 1955. № 3. С. 4.
196. Овсяницький А. Релігійний туман розвіявся. *Зоря Полтавщини*. 1959. № 114. С. 3.
197. Пліш М. Корисна брошура з питань атеїзму. *Зоря Полтавщини*. 1954. № 209. С. 3.

198. Сапожников Г. Атеїстичний вечір. *Зоря Полтавщини*. 1958. № 51. С. 4.
199. Тищенко В. Сарські храми. *Зоря Полтавщини*. 1954. № 203. С. 3.
200. Храпач І. Антирелігійні вечори. *Зоря Полтавщини*. 1958. № 18. С. 3.
201. Чавдаров С. Атеїстичне виховання учнів. *Зоря Полтавщини*. 1954. № 239. С. 2.

V. Монографічні дослідження

202. Алексеев В. А. «Штурм небес» отменяется?: Критические очерки по истории борьбы с религией в СССР. Москва : Россия молодая, 1992. 304 с.
203. Ануфриев Л. А., Кобецкий В. Д. Религиозность и атеизм (социологические очерки). Одесса : Маяк, 1974. 152 с.
204. Атеизм в СССР: Становление и развитие / авт. кол.: Г. В. Воронцов и др. ; АОН при ЦК КПСС, Ин-т науч. атеизма. Москва : Мысль, 1986. 238 с.
205. Атеистическое воспитание: содержание, формы и методы / ред. А. С. Онищенко (отв. ред.) и др. Киев : Политиздат Украины, 1989. 288 с.
206. Атеїстичне виховання молоді / Є. А. Грипів, П. П. Максимчук, В. О. Голяк та ін. ; відп. ред. Є. А. Грипів ; АН УРСР Ін-т суспільних наук. Київ : Наукова думка, 1988. 224 с.
207. Бабенко Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1919–середина 1950-х рр.). Полтава : АСМІ, 2014. 549 с.

208. Бабенко Л., Білоусько О., Єрмак О. та ін. Полтавщина: влада на історичних паралелях. Вид. друге, перероб. і доп. Полтава : АСМІ, 2012. 400 с., С. 248.
209. Бабий М. Е. Проблема свободы совести в современной идеологической борьбе. Киев : Вища школа, 1986. 166 с.
210. Бабинов Ю. А. Государственно-церковные отношения в СССР: история и современность. Симферополь : Таврия, 1991. 124 с.
211. Бажан О., Данилюк Ю. Випробування вірою. Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-ті рр. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2000. 332 с.
212. Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 1996. 447 с.
213. Баран В. Україна: новітня історія: 1945–1991 рр. / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2003. 667 с.
214. Бражник И. Право, религия, атеизм: Правовое содержание научного атеизма. Киев : Наукова думка, 1983. 206 с.
215. Валентинов А. Религия и церковь в СССР. Москва, 1960. 224 с.
216. Васильева О. Русская православная церковь в политике советского государства в 1943–1948 гг. / РАН, Ин-т рос. истории. Москва : ИРИ, 2001. 214 с.
217. Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ : Світогляд, 2005. 741 с.
218. Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.). Полтава : АСМІ, 1997. 127 с.
219. Гордиенко Н. С. Современное православие. Москва : Мысль, 1968. 141 с.

220. Гордиенко Н. С. Современное русское православие. Ленинград : Лениздат, 1987. 302 с.
221. Гордиенко Н. С. Эволюция русского православия (20–80-е годы XX столетия). Москва : Знание, 1984. 64 с.
222. Григорьянц В. Е. К вопросу о государственно-конфессиональных отношениях в Украине и АРК. Симферополь : Крымский архив, 2003. 44 с.
223. Держава і церква на Полтавщині за радянської доби / Полтав. обл. держ. адміністрація, Обл. редакційна колегія наук. док. серії книг «Реабілітовані історією» Управління Служби безпеки України в Полтавській області, Держ. архів Полтавської області ; упоряд. В. Войналович, О. Нестуля ; гол. ред. П. Шемет. Полтава, 2002. 254 с.
224. Державно-церковні відносини: світовий досвід і Україна (історико-політичний аналіз) : монографія / С. В. Сьомій, Ю. Г. Кальниш, В. М. Петрик, В. В. Остроухов ; за ред. І. І. Тимошенка. Київ : Вид-во Європейського ун-ту, 2002. 136 с.
225. Дудар Н. П., Филипович Л. О. Нові релігійні течії: український контекст (огляд, документи, переклади) / Відділ релігієзнавства Ін-ту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, Український ін-т соціальних досліджень. Київ : Наукова думка, 2000. 132 с.
226. Дулуман Е. К., Лобовик Б. А., Танчер В. К. Современный верующий : социально-психологический очерк. Москва : Политиздат, 1970. 176 с.
227. Дулуман Є. Релігія як соціально-історичний феномен. Київ : Наукова думка, 1974. 264 с.
228. Єленський В. Є. Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990). Київ, 1991. 72 с.
229. Єленський В. Є., Перебенесюк В. П. Релігія. Церква. Молодь. . Київ : АЛД, 1996. 160 с.

230. Єришев А. О. Досвід соціологічних досліджень релігійності (Актуальні проблеми атеїстичного виховання). Київ : Наукова думка, 1967. 164 с.
231. Зайцев А. История Церкви. Вторая ступень. История. Москва : Никея, 2016. 272 с.
232. Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер: ХІХ ст. – 30-ті рр. ХХ ст. Запоріжжя : Поліграф, 2004. 438 с.
233. Іларіон (Митрополит). Українська церква: Нариси з історії Української Православної Церкви. Вінніпег, 1982. 366 с.
234. Ісіченко Ігор (архієпископ). Загальна церковна історія : курс лекцій для вищих духовних шкіл. Харків : Ахта, 2001. 601 с.
235. Історія релігії в Україні : [у 10 т.]. Т. 3: Православ'я в Україні / за ред. А. Колодного. Київ : Центр духовної культури, 1999. 566 с.
236. Історія релігії в Україні : навч. посіб. / А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін. ; за ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. Київ : Знання, 1999. 735 с.
237. Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя : Інтер-М, 2019. 432 с.
238. Катунин Ю. А. Русская православная церковь в годы Второй мировой войны (1939–1945). Симферополь : Пирамида Крым, 2000. 119 с.
239. Киридон А. Держава – церква – суспільство: інверсна трансформація в Україні. Рівне : РІС КСУ, 2011. 216 с.
240. Киридон А. Час випробувань: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років. Тернопіль : Підручники і посібники, 2005. 384 с.
241. Кириченко М. Г. Свобода совести в СССР. Москва : Юридическая литература, 1985. 198 с.

242. Клочков В. В. Закон и религия: от государственной религии в России к свободе совести в СССР. Москва : Политиздат, 1982. 160 с.
243. Клочков В. В. Религия, государство и право. Москва : Мысль, 1978. 287 с.
244. Колодний А. М. Україна в її релігійних виявах : монографія. Львів : СПОЛОМ, 2005. 336 с.
245. Куроедов В. А. Религия и закон. Москва : Знание, 1970. 61 с.
246. Куроедов В. А. Религия и церковь в советском обществе. Москва : Политиздат, 1984. 256 с.
247. Левитин-Краснов А., Шавров В. Очерки по истории русской церковной смуты : в 3 т. Москва : Кюснахт, 1977.
248. Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1998. 402 с.
249. Луковенко І. Г. Радянська держава і Російська православна церква на Донеччині у 1943–1964 роках : монографія. Донецьк : Донбас, ДОГО «Центр Діскавері», Центр релігієзнавчих досліджень та міжнародних духовних стосунків, 2011. 353 с.
250. Макарій, архієпископ. Православ'я на Україні. Київ : Т-во «Україна», 1980. 64 с.
251. Михайлуца М. Православне життя в Одесі: від революції до сталінського одержавлення (1917–1945) : монографія. Херсон : Олді-плюс, 2019. 388 с.
252. Митрохин Н. Русская православная церковь: современное состояние и актуальные проблемы. Москва : Новое литературное обозрение, 2004. 648 с.
253. Молоков В. А., Платонов Р. Современное православие. Минск : Беларусь, 1966. 104 с.
254. Москалец В. П. Религиозный культ: особенности функционирования и пути преодоления. Київ : Наукова думка, 1987. 120 с.

255. Нагорна Л. П. Історична культура: концепт, інформаційний ресурс, рефлексивний потенціал. Київ : ІПЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 382 с.
256. Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. Київ : Стлос, 1998. 276 с.
257. Нестуля О. Доля церковно старовини в Україні. 1917–1941. Київ : Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, 1995. Ч. 1: 1917 – середина 20-х років. 21 с.
258. Нестуля О. Доля церковно старовини в Україні. 1917–1941. Київ : Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, 1995. Ч. 2: кінець 20-х років – 1941. 216 с.
259. Одинцов М. Государство и церковь в России. XX век. Москва : Луч, 1994. 171 с.
260. Одинцов М. Государство и церковь: история взаимоотношений. 1917–1938 гг. Москва : Знание. 1991. 64 с.
261. Онищенко А. С. Социальный прогресс, религия, атеизм (эволюция современного религиозного сознания и проблемы формирования атеистического мировоззрения). Киев : Наукова думка, 1977. 344 с.
262. Павлюк В. В. Психология современных верующих и атеистическое воспитание (Социально-психологическое исследование). Львов : Вища школа, 1976. 220 с.
263. Пащенко В. О. «Ніч минула, а день наблизився...»: держава і православ'я в Україні: 20-ті роки. Київ : [б. в.], 1994. 168 с.
264. Пащенко В. О., Киридон А. М. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917–1930-ті роки. Полтава : АСМІ, 2004. 336 с.
265. Пащенко В. О. Греко-католики в Україні. Полтава : АСМІ, 2002. 616 с.

266. Пащенко В. О. Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті роки ХХ ст. Київ : [б. в.], 1993. 188 с.
267. Пащенко В. О. Православ'я в новітній історії України : в 2 ч. Ч. 1. Полтава : [б. в.], 1997. 354 с.
268. Пащенко В. О. Православ'я в новітній історії України : в 2 ч. Ч. 2. Полтава : [б. в.], 2001. 736 с.
269. Пащенко В. О. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початку 1990-х років. Полтава : АСМІ, 2005. 631 с.
270. Пащенко В. О. Свобода совісті в Україні: міфи і факти 20–30-х років. Київ : [б. в.], 1994. 249 с.
271. Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Викова та ін. Київ : Наукова думка, 2002. 952 с.
272. Полонська-Василенко Н. Історичні підвалини УАПЦ. Мюнхен : [б. в.], 1954. 125 с.
273. Поспеловский Д. В. Русская православная церковь в ХХ веке. Москва : Республика, 1995. 511 с.
274. Річинський А. В. Проблеми української релігійної свідомості / упоряд.: А. Колодний, О. Саган. Тернопіль : Укрмедкнига, 2002. 448 с.
275. Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х рр. Київ : Вид-во ім. О. Теліги, 1998. 720 с.
276. Сергійчук В. І. Нескорена церква: Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. Київ : Дніпро, 2001. 494 с.
277. Тригуб О. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922–1939 рр.): між державним політичним управлінням та реформацією : [монографія]. Миколаїв : Вид-во МДУ ім. Петра Могили, 2009. 300 с.

278. Тригуб О. П. Розгром української церковної опозиції в Російській православній церкві. Миколаїв : Вид-во МДУ ім. Петра Могили, 2009. 312 с.
279. Тригуб О. П. Руська Православна Церква у міжнародних відносинах : навч. посіб. Миколаїв : Іліон, 2014. 244 с.
280. Україна в добу «Великого терору». 1936–1938 рр. / авт-упоряд. С. Богунов, В. Золотарьов, Т. Рафальська, О. Радзивіл, Ю. Шаповал. Київ : Либідь, 2009. 544 с.
281. Уткин Г. Т. Православие: краткий исторический очерк русской православной церкви и её современном состоянии. Москва : Знание, 1961. 40 с.
282. Ушаков В. М. Православие и XX век. Критика модернизма и фальсификации в идеологии современной русской православной церкви. АлмаАта, Казахстан, 1968. 296 с.
283. Фельдман Д. М. Терминология власти: Советские политические термины в историко-культурном контексте. Москва : Рос. гуманитарный ун-т, 2006. 484 с.
284. Феодосий, митрополит. Обособленческие движения в Православной Церкви на Украине (1917–1943). Москва : Изд-во Крутиц, подворья О-во любителей церков.истории, 2004. 635 с.
285. Филоненко Н. В. Православие и современность: (Критический анализ некоторых аспектов социальноэтической доктрины русского православия). Киев : Вища школа, 1982. 87 с.
286. Форостюк О. Правове регулювання державно-церковних відносин на Донбасі у 1917–1941 роках. Луганськ : РІО ЛІВД, 1999. 199 с.
287. Хакен Г. Синергетика: Иерархии неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах / [пер. з англ. Ю. Данилова]. Москва : Мир, 1985. 422 с.

288. Цыпин В., протоиерей. Русская церковь (1917–1925 гг.). Москва : Изд-во Крутицкого подворья, 1996. 452 с.
289. Чертихин В. Е. Идеология современного православья. Москва : Наука, 1965. 136 с.
290. Чертков А. Б. Крах. Москва : Молодая гвардия, 1968. 174 с.
291. Чумаченко Т. А. Государство, православная церковь, верующие 1941–1961. Москва : АИРО–XX, 1999. 248 с.
292. Шаповал Ю. І. Людина і система. Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні. Київ : Ін-т національних відносин і політології НАН України, 1994. 270 с.
293. Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. Київ : Наукова думка, 1993. 350 с.
294. Шаповал Ю. І. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. Київ : Генеза, 2001. 557 с.
295. Шкаровский М. В. Иосифлянство : течение в Русской православной церкви. Санкт-Петербург : Мемориал, 1999. 399 с.
296. Шкаровский М. В. Петербургская епархия в годы гонений и утрат, 1917–1945. Санкт-Петербург : Лики России, 1995. 207 с.
297. Шкаровский М. В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве: (государственно-церковные отношения в СССР (в 1939–1964 годах). Изд. 3-е, доп. Москва : Изд-во Крутиц, подворья О-во любителей церков, истории, 2005. 423 с.
298. Юрковецкий В. Л. Црковь и государство. Эволюция взаимоотношений. Курск : КГПУ, 2001. 268 с.
299. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ : Критика. 2007. 374 с.
300. Ярема Р. Відновлення Православ'я на Західній Русі в 1946 р. Київ : ТОВ Видавнича компанія «КИТ», 2010. 188 с.
301. Ярославский Е. О религии. Москва : Госполитиздат, 1957. 640 с.

302. Яшин П. П. Релігія, держава і право : навч. посіб. / Нац. юридична академія ім. Ярослава Мудрого. Харків, 1998. 39 с.

VI. Наукові статті

303. Алексеев В. А. Неожиданный диалог. *Агитатор*. 1989. № 6. С. 42–44.
304. Бабенко Л. «Вжити необхідних агентурно-оперативних заходів...»: Спецслужби у справі ліквідації Української греко-католицької церкви (1939–1941 рр.). *Історія релігій в Україні* : наук. щорічник. Львів : Логос, 2006. Кн. 1. С. 154–161.
305. Бабенко Л. ДПУ проти священника Василя Зеленцова. *Історична пам'ять* : наук. зб. / Полтав. держ. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. Полтава, 2002. № 1–2. С. 119–122.
306. Бабенко Л. Л. Селянський фактор в антирелігійній політиці більшовицької держави у міжвоєнний період: реалії протистояння. *Український селянин* : зб. наук. праць. Черкаси : РВ ЧДУ, 2004. Вип. 8. С. 280–285.
307. Бабенко Л. Л. Участь органів ВУЧК – ГПУ у вилученні церковних цінностей на початку 1920-х рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД- КГБ*. 2004. № 1/2 (22/23). С. 410–428.
308. Бабенко Л. Л. Чекіст більшовицької доби: портрет на тлі епохи. *Історична пам'ять* : наук. зб. / Полтав. держ. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. Полтава, 2006. № 2. С. 4–19.
309. Бабенко Л. Переслідування священнослужителів у перші повоєнні роки: причини, цілі, методи (за матеріалами УСБУ в Полтавській області. *Історія релігій в Україні* : праці XIII-ї міжнар. наук. конф., (Львів, 20–24 трав. 2003 р.) / Ін-т релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії, Львів. від-ня ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського ПАН України, від-ня

- релігієзнавства ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАН України. Львів : Логос, 2003. Кн. I. С. 76–82.
310. Бабенко Л. Протестантські конфесії в оперативних розробках радянських органів державної безпеки (1940–1950-ті рр.). *Історія релігій в Україні* : наук. щорічник. Львів : Логос, 2018. Вип. 28, ч. 1. С. 348–366.
311. Бабенко Л. Релігійне життя в архівних джерелах радянських спецслужб, особливості відображення. *Релігія і церква в історії країни* : матеріали міжнар. наук. конф. 14–16 верес. 2005 р. / Полтав. держ. пед. ун-т імені В. Г. Короленка ; Від-ня релігієзнавства ін-ту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. Полтава, 2006. С. 3–13.
312. Бабенко Л. Справа митрополита УГКЦ Йосифа Сліпого 1958–1959 років. *Історія релігій в Україні* : наук. щорічник. Львів : Логос, 2007. Кн. 1. С. 138–147.
313. Бабенко Л. Стан релігійності населення Полтавщини у повоєнний період. *Краєзнавство*. 2008. № 1–4. С. 203–209.
314. Бабій М. Свобода совісті в контексті релігієзнавчого осмислення. *Свобода віровизнання: Церква і держава в Україні* : матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 28–30 верес. 1994 р. Київ, 1996. С. 145–148.
315. Бажан О. «Великий терор» на Полтавщині (за матеріалами Галузевого державного архіву Служби безпеки України). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2007. № 1 (28). С. 109–121.
316. Бажан О. Антирелігійна політика в УРСР в 1950-ті роки: позиція церкви, настрої серед віруючих. *Релігія і церква в історії України* : матеріали Міжнар. наук. конф., 14–16 верес. 2005 р. / Полтав. держ. пед. ун-т імені В. Г. Короленка; Від-ня релігієзнавства ін-ту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. Полтава, 2006. С. 31–38.

317. Бажан О. Репресії серед духовенства та віруючих в УРСР в часи «великого терору»: статистичний аналіз. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2007. № 2 (29). С. 7–18.
318. Баран В. Влада і Церква: з історії взаємин у 1945–1965 рр. *Сучасність*. 1995. № 5. С. 113–128.
319. Бондарчук П. Архаїчні світоглядні елементи у віруваннях і традиціях українського народу (середина 1940-х – середина 1980-х років). *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 87–95.
320. Бондарчук П. М. Релігійна політика в Україні: нормативні акти і практична реалізація (середина 1950-х – середина 1960-х років). *Україна. ХХ століття: культура, ідеологія, політика* : зб. ст. / відп. ред. В. М. Даниленко. Київ : Ніка-Центр, 2006. Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. С. 164–177.
321. Бондарчук П. Особливості мотивації релігійності та здійснення релігійних дій віруючими в УРСР (середина 1940-х – середина 1980-х рр.). *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика* : зб. ст. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2007. № 12. С. 387–415.
322. Бондарчук П. Особливості релігійної ситуації в Україні (друга половина 1960-х – середина 1980-х років). *Український історичний збірник*. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2008. № 11. С. 294–316.
323. Бондарчук П. Позахрамові релігійні дії в житті віруючих України (середина 1940-х – середина 1980-х років). *Український історичний збірник*. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2010. № 13. С. 39–63.
324. Бондарчук П. Релігійна політика в Україні (середина 1940-х – початок 1950-х рр.). *Український історичний збірник*. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2006. № 9. С. 260–270.
325. Бондарчук П. Релігійні обряди хрещення, вінчання та поховання в житті населення України (середина 1940-х – середина

- 1960-х рр.). *Український історичний збірник*. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2009. № 12. С. 233–243.
326. Бондарчук П. Соціорелігійне життя України в середині 1940-х – на початку 1950-х рр. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)*. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. № 2. С. 90–148.
327. Бондарчук П. Сприйняття догматично-канонічних норм віруючими в УРСР (середина 1940-х – середина 1980-х років). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2007. № 17. С. 3–28.
328. Бондарчук П. Сприйняття ідеї Бога віруючими в Україні (середина 1940-х – середина 1980-х рр.). *Український історичний збірник*. Київ : Ін-т історії України НАН України. 2007. № 10. С. 361–373.
329. Бондарчук, П. Релігійна поведінка православних віруючих в Україні: особливості й тенденції змін (середина 1940-х – середина 1980-х рр.). *Український історичний журнал*. 2007. № 3. С. 138–152.
330. Буяшенко В. Соціальне піклування і динаміка соціокультурного простору. URL: www.socosvita.kiev.ua/sites/default/files/Buyashenko_2011.pdf.
331. Веденєєв Д. Відродження церкви ... в оперативному супроводі. URL: <http://dc-summit.info/razdely/vera/1427-vidrozhennja-cerkvi-voperativnomu-suprovodi.html>.
332. Висовець О. Атеїстична пропаганда як один з механізмів дискредитації та нищення громади євангельських християн-баптистів в УРСР (1945–1953 рр.). URL: http://ethnic.history.univ.kiev.ua/upload/gallery/2017/136/13_висовець.
333. Войналович В. А. Антирелігійна кампанія 50–60-х років ХХ ст. в Україні: проблеми втрат духовної і матеріальної культури.

- Історія релігій в Україні* : тези повідомлень міжнар. VIII круглого столу Львів, травень 1998 року. Київ ; Львів, 1998. С. 46–47.
334. Войналович В. А. Антирелігійна кампанія кінця 50–60-х років у контексті державно-церковних відносин в Україні. *Православ'я і культура: історія і сучасність* : матеріали Всеукр. наук. конф. 16–18 черв. 1994 р. Полтава, 1994. С. 103–104.
335. Войналович В. А. Антирелігійна кампанія кінця 50-х – 60-х років та втрати національно-культурних надбань України. *Питання соціальних та гуманітарних наук* : зб. наук. пр. Миколаїв, 1996. Вип. III. С. 54–59.
336. Войналович В. А. Держава і церква в другій половині 50-х – 60-х роках ХХ ст. (на матеріалах Волинської області). *Велика Волинь: минуле і сучасне* : матеріали міжнар. наук. краєзнавчої конф. Хмельницьк ; Ізяслав ; Шепетівка, 1994. С. 311–314.
337. Войналович В. А. Духовні навчальні заклади України (друга половина 40-х – перша половина 60-х рр. ХХ ст.). *Український історичний журнал*. 2003. № 4. С. 61–74.
338. Войналович В. А. Ліквідація місць паломництва віруючих як один із напрямів антирелігійної політики держави (друга половина 50-х – перша половина 60-х років ХХ ст.). *Третій Міжнародний конгрес українців. Історія*. 26–29 серп. 1996 р. Харків, 1996. С. 42–45.
339. Войналович В. А. Наступ на етноконфесійні осередки як один із засобів здійснення національної політики в Україні (друга пол. 40-х – 50-ті роки ХХ ст.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1997. № 1/2. С. 207–226.
340. Войналович В. А. Політико-правові засади національно-релігійної політики в Україні кінця 50-х – першої половини 60-х років. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти* : зб. ст. Київ : Рідний край, 1997. Вип. 2. С. 193–217.

341. Войналович В. А. Українська Греко-Католицька Церква в останні роки сталінського режиму. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти* : зб. ст. Київ ; Донецьк : Рідний край, 2001. Вип. 19. С. 341–351.
342. Войналович В. А. Українська Греко-Католицька Церква в умовах антирелігійної кампанії кінця 50-х – поч. 60-х років ХХ ст. *Історія релігій в Україні* : праці XI міжнар. наук. конф. Львів, 16–19 трав. 2001 р. Львів : Логос, 2001. Кн. I. С. 145–151.
343. Войналович В. А. Церква в Україні в кінці 50-х – першій пол. 60-х рр. *Історія України: маловідомі імена, події, факти* : зб. ст. Київ : Рідний край, 1996. С. 265–287.
344. Войналович В. А. Чорні дні «чорного» духовенства: ліквідація православних монастирів в Україні в ході антирелігійної кампанії другої половини 50-х – першої половини 60-х рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1995. № 1/2. С. 209–217.
345. Войналович В. А. Що насправді коїлось у патріарших палатах: маловідомі документи про опозиційний рух у Руській Православній Церкві. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1994. № 1. С. 152–157.
346. Воронкін О. Ф., Литвиненко В. Ф. Про діяльність парторганізацій України в справі атеїстичного виховання молоді (1950–1970 рр.). *Наукові праці з історії КПРС*. Київ, 1975. Вип. 71. С. 73–78.
347. Гаєвська Т. До питання становлення радянської святкової культури. *Вісник національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2012. № 1. С. 194–199.
348. Гераськин Ю. Возникновение и становление института уполномоченного Совета по делам Русской православной церкви при Совете Министров СССР. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vozniknovenie-i-stanovlenie-instituta->

upolnomochennogo-soveta-po-delam-russkoj-pravoslavnoy-tserkvi-pri-sovete-ministrov-sssr/viewer

349. Грибеник М. Атеїстична пропаганда в періодичній пресі Півдня України (1954–64-х рр.). URL: <http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/03/472.pdf>.
350. Гордієнко В. В. Німецько-фашиський окупаційний режим і православні конфесії в Україні. *Український історичний журнал*. 1998. № 3. С. 107–119.
351. Грідіна І. Метаморфози антирелігійної пропаганди радянської влади в Україні. *Наука. Релігійне суспільство*. 2010. № 4. С. 74–80.
352. Єленський В. Сувора «відлига»: Замітки про церковну кампанію кінця 50-х – початку 60-х років. *Людина і світ*. 1990. № 7. С. 21–25.
353. Єленський В. Держава і Церква в Україні: з історії передквітневого двадцятиліття. *Людина і світ*. 1991. № 1. С. 5–11; № 2. С. 8–12.
354. Загребельна Л. Особливості формування та діяльності комісій сприяння контролю за дотриманням законодавства про релігійні культу у 60-х – середині 80-х рр. ХХ ст. (за матеріалами державного архіву Рівненської області) *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство*. 2010. Вип. 3. С. 67–82.
355. Зуев В. Атеистическую пропаганду вести наступательно и побоевому. *Приазовский рабочий*. 1964. 24 нояб.
356. Канталинская Ж. В. Государственно-церковные отношения в первое послевоенное пятилетие в Крыму (1944–1948). *Культура народов Причерноморья*. 1999. № 10. С. 64–69.
357. Канталинская Ж. В. Финансово-хозяйственная деятельность Русской православной церкви в Крыму в 1955–1965 годах (По материалам Государственного архива АР Крым). *Наукові праці*

- історичного факультету ЗДУ. Запоріжжя, 2001. Вип. XIII. С. 176–193.*
358. Касперович П. М. Новітня вітчизняна література про історію й сучасний стан релігії та церкви в Донбасі. *Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості* : матеріали XIII наук.-практ. конф. Донецьк : Наука і освіта, 2003. С. 120–122.
359. Катунин Ю.А. Антирелигиозная пропаганда в Крыму в конце 40-х – начале 50-х годов XX века. *Культура народов Причерноморья*. 2001. № 20. С. 94–97.
360. Киридон А. Історик та політика пам'яті: «розщеплена ідентичність». *Чорноморський літопис*. 2010. Вип. 2. С. 116.
361. Киридон А. Колективна пам'ять як домінанта регіональної ідентичності : теоретико-методологічний дискурс. *Сучасні проблеми національно-культурної ідентичності: регіональний вимір* : зб. наук. статей за матеріалами Всеукр. наук.-практ. конф., (24–25 верес. 2020 р.). Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2020. С. 13–28.
362. Киридон А. М. Руйнування культових споруд (1920–1930-ті рр.): порушення традиційної ритмології простору. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. № 22. С. 91–102.
363. Котлярова Л. Діяльність радянської влади по знищенню традиційної обрядовості на Переяславщині у другій половині XX століття. *Наукові записки з української історії* : зб. наук. ст. Тернопіль, 2007. Вип. 19. С. 103–107.
364. Кузіна Н. Державна політика по впровадженню радянської обрядовості в УРСР. *Етнічна історія народів Європи*. 2013. Вип. 38. С. 40–43.
365. Лагодич М. Антирелігійна боротьба в СРСР у середині XX ст. *Взаимоотношения между политикой и христианством* : матеріали

- международ. науч. конф. Донецк, 24–25 февр. 2006 г. / Донецкий христианский ун-т. Ровно : ПП ДМ, 2006. С. 39–43.
366. Ларькіна Л. Правова основа організації діяльності комісій сприяння діючому антицерковному законодавству у 60-х рр. ХХ ст. на території Рівненської та Волинської областей. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство*. 2012. Вип. 6. С. 193–200.
367. Лисенко О.Є. До питання про становище церкви в Україні у період Другої світової війни. *Український історичний журнал*. 1995. № 3. С. 73–80.
368. Лук'яненко О. Віра і безбожництво у середовищі освітян України першої половини ХХ століття: Полтавський акцент. *Держава і Церква в новітній історії України* : зб. наук. ст. за матеріалами VI Всеукр. наук. конф., (25-26 жовт. 2017 р.). Полтава : Астрія, 2017. С. 226–240.
369. Лук'яненко О. «Атеїстична варта» освітян у добу відлиги. *Актуальні питання всесвітньої історії та методики їх викладання* : зб. наук. праць за матеріалами доповідей і повідомлень Восьмого Всеукр. наук.-практ. семінару, (28–29 берез. 2013 р.). Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2013. С. 180–186.
370. Луковенко І. Г. Апарат уповноваженого Ради у справах РПЦ: діяльність у контексті державно-церковної політики Радянської держави (40-і – 50-і рр. ХХ ст.). *Наука. Релігія. Суспільство*. 2004. № 3. С. 175–179.
371. Луковенко І. Г. Государственно-церковные отношения: советский опыт 40-х – 50-х гг. *Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості* : матеріали XVI міжнар. наук.-практ. конф. Донецьк : ППШ «Наука і освіта», 2005. С. 60–62.
372. Луковенко І. Г. Державно-релігійні відносини: регіональний аспект вивчення історичного досвіду (постановка питання). *Духовний*

- розвиток як фактор морально-етичного формування особистості* : матеріали наук.-практ. конф. Донецьк : ДонДІШІ, 2004. С. 51–53.
373. Луковенко І. Г. Деякі аспекти втілення державноцерковної політики в Донбасі (друга половина 40-х років ХХ ст.). *Актуальні проблеми філософських, політологічних і релігієзнавчих досліджень (До 170-ти річчя філософського факультету КНУ ім. Т. Шевченка)* : матеріали міжнар. наук. конф. «Людина – Світ – Культура», (20–21 квіт. 2005 р., Київ). Київ : Центр навчальної літератури, 2004. С. 627–629.
374. Луковенко І. Г. Деякі аспекти державно-церковних відносин на Донеччині (кінець 50-х – перша половина 60-х рр. ХХ ст.). *Дні науки філософського факультету-2005* : матеріали доповідей та виступів міжнар. наук. конф. 26–27 квіт. 2005 р. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2005. Ч. IV. С. 107–109.
375. Луковенко І. Г. Законодавче оформлення правового статусу релігії в УРСР. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2005. № 3. С. 178–187.
376. Луковенко І. Г. Ідеологічні засади державної політики СРСР щодо Руської православної церкви (40-і – 60-і рр. ХХ ст.). *Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості* : матеріали XVI міжнар. наук.-практ. конф. Донецьк : ІПШІ «Наука і освіта», 2005. С. 46–50.
377. Луковенко І. Г. Православна церква на Донеччині у другій половині 40-х років ХХ ст. *Молодь, філософія, світ* : матеріали міжрегіон. студ. наук. конф. / ХНУ імені В. Н. Каразіна. Харків : Екограф, 2004. С. 155–157.
378. Луковенко І. Г. Православне духівництво Донеччини 40-х – 60-х рр. ХХ ст. *Історична пам'ять* : наук. зб. Полтава, 2006. № 2. С. 141–150.

379. Макарова Д. Русская православная церковь и ее отношения с государством в Курской области в 1943–1953 годах. *Вестник Пермского университета*. 2002. Вып. 1 (18). С. 295–298.
380. Маринченко Г. М. Законодавче обґрунтування атеїстичного виховання в школі в післявоєнний період. *Науковий діалог «Схід-Захід»*: матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф., (м. Кам'янець-Подільський, 7 черв. 2014 р.). Кам'янець-Подільський ; Дніпропетровськ : Інновація, 2014. Ч. 2. С. 92–95.
381. Маринченко Г. Політика держави щодо релігії та віруючих у другій половині 40-х – на початку 60-х рр. XX ст. *Релігія та Соціум*. 2010. № 1 (3). С. 89–93.
382. Маринченко Г. Прояви релігійності серед дітей та підлітків на Миколаївщині в роки хрущовської «відлиги». *Держава і Церква в новітній історії України*: зб. наук. ст. за матеріалами VI Всеукр. наук. конф., (25-26 жовт. 2017 р.). Полтава : Астроя, 2017. С. 218–226.
383. Меркатун І. П. Антирелігійна кампанія 50–60-х років на Україні. *Український історичний журнал*. 1991. № 10. С. 70–76.
384. Одинцов М. И. Письма и диалоги времен «хрущевской оттепели» (Десять лет из жизни патриарха Алексия). Вступительная статья, комментарии и подготовка текста к публикации. *Отечественные архивы*. 1994. № 5. С. 25–83.
385. Одинцов М. И. Путь длиною семь десятилетий. *На пути к свободе совести* / сост. и общ. ред. Д. Е. Фурмана, о. Марка (Смирнова). Москва : Прогресс, 1989. С. 29–71.
386. Одинцов М. И. Религиозные организации в СССР в годы Великой Отечественной войны (1943–1945 гг.). *Отечественные архивы*. 1995. № 3. С. 41–71.
387. Орлов В. Рада у справах РПЦ в 1940-х роках: контекст взаємин держави і церкви. URL: <https://www.religion.in.ua/main/history/12235->

rada-u-spravax-rpc-v-1940-x-rokax-kontekst-vzayemin-derzhavi-i-cerkvi.html

388. Паніна Л. Діяльність комісії сприяння контролю за дотриманням законодавства про релігійні культури на Житомирщині у 80-х роках ХХ ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство*. 2009. Вип. 1. С. 183–196.
389. Пащенко В. Російська православна церква наприкінці хрущовської відлиги. *Український історичний журнал*. 2001. № 5. С. 142–160.
390. Саржан С. Е., Бондаренко Р. Становище церкви в Україні в роки Другої Світової війни. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2002. № 4. С. 275–276.
391. Сергієнко В. Антирелігійний компонент у діяльності товариства «Знання». *Збірник матеріалів ХХІІ наукової конференції студентів, магістрантів, аспірантів факультету історії та географії* / Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. Полтава, 2019. С. 71–75.
392. Сергієнко В. Атеїстичний складник шкільної освіти в перше повоєнне десятиліття. *Збірник статей Освіта на Полтавщині в історичній ретроспективі (до 100-річчя з часу створення історико-філологічного факультету у Полтаві)*. Полтава, 2018. С. 20–22.
393. Сергієнко В. Лекційна пропаганда у системі антирелігійної політики радянської держави у 1950-х роках. *Історична пам'ять : наук. зб.* / Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. Полтава, 2017. Вип. 37. С. 54–59.
394. Сергієнко В. Моральний імператив Й. Сліпого як альтернатива радянській ментальності. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2018. Вип. 50. С. 179–185.

395. Сергієнко В. Политика Советской Власти в Отношении Церквей и молитвенных домов как средство блокирования возрождения религиозной традиции в послевоенный период в УССР (Politics attitude of soviet government to churches and worship houses as a way for blocking a renewal religious traditions in the post-war period in USSR). *The European Journal of Humanities and Social Science*. Vienna, 2020. № 3. С. 29–33.
396. Сергієнко В. Українське суспільство між наступом атеїзму і релігійним повсякденням (друга половина 1940-х – початок 1960-х рр.). *Історична пам'ять*. 2020. № 1 (42). С. 134–140.
397. Сергієнко В. Формування активу сприяння діяльності Уповноваженого у справах РПЦ у кінці 1950–1960-х років. *Держава і церква в новітній історії України* : зб. наук. ст. / Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. Полтава, 2019. Вип. VII. С. 214–219.
398. Сичевський А. Влада та «опіум народу»: антирелігійна агітація і пропаганда в радянській Україні у 1944–1990 рр. *Інтермарум: історія, політика, культура*. 2018. № 5. С. 291–307.
399. Смирнов М. Научный атеизм в советском высшем образовании: периодизация и содержание. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nauchnyy-ateizm-v-sovetskom-vysshem-obrazovanii-periodizatsiya-i-soderzhanie/viewer>.
400. Сосковец Л. Феномен советского антирелигиозного агитпропа. *Вестник ТГУ*. 2005. № 288. С. 189–200.
401. Сосковец Л. И. Советы по делам религий как проводники государственной политики в отношении церкви. *Известия Томского политехнического университета*. 2008. Т. 312, № 6. С. 162–167.
402. Стоцький Я. Атеїстична пропаганда у контексті обмеження свободи совісті в західних областях України (1954–1959 рр.). URL: <http://www.info-library.com.ua/books-text-10557.html>

403. Сьомін С. В. Законодавство про свободу совісті і релігії в Україні: історія та сучасність. *Науковий вісник Нац. академії внутр. справ України*. 2000. № 1. С. 12–21.
404. Терещенко В. Становлення органів державного контролю з питань діяльності релігійних громад у 1940–1950-х роках (на прикладі Полтавської області). *Держава і церква в новітній історії України* : зб. наук. ст. за матеріалами VI Всеукр. наук. конф., (Полтава, 25–26 жовт. 2017 р.) / Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. Полтава, 2017. С. 250–256.
405. Терещенко В. Зміна парадигми державно-конфесійних відносин у повоєнний період: регіональний вимір. *Збірник наукових матеріалів*. Київ : Дух і літера, 2017. С. 447–456.
406. Терещенко В. Історія Української греко-католицької церкви в дослідженнях академіка Володимира Пашенка. *Держава і церква в новітній історії України* : зб. наук. ст. за матеріалами VI Всеукр. наук. конф., (Полтава, 25–26 жовт. 2017 р.) / Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. Полтава, 2017. С. 282–288.
407. Терещенко В. Механізм реалізації політики державного атеїзму у середині 1940–1950-х років. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2017. Вип. 1, ч. 2. С. 88–92.
408. Терещенко В. Становлення апарату уповноваженого Ради у справах Руської православної церкви у Полтавській області (середина 1940-х – 1950-і рр. *Гілея*. Київ, 2017. Вип. 117 (2). С. 52–55.
409. Терещенко В. Форми та методи радянського атеїстичного виховання у навчальних закладах Полтавщини (середина 1940-х – 1950-і роки). *Питання Нової та Новітньої історії*. Миколаїв, 2016. Вип. 5. С. 123–130.

410. Тєвікова О. Антирелігійна пропаганда у закладах культури УРСР у 1953–1964 роках (на прикладі Полтавської області). URL: http://www.cerkva.pl.ua/index.php?view=orthodox_article&id_orth=99&date=2011-07&ikl=18&id_cat=63&nm=Проповіді
411. Тєвікова О. Нищення культових архітектурних пам'яток Полтавщини у період функціонування радянської влади (20–60-і рр. ХХ ст.). *Емінак*. 2016. № 2 (14), т. 2. С. 55–59.
412. Тєвікова О. Форми та методи антирелігійної боротьби влади в Україні (1953–1964 рр.). URL: <http://www.kyumu.edu.ua/vmv/v/08/tevikova.htm>
413. Траф'як М., Паньків Є. Партійне керівництво діяльністю комсомольських організацій України по атеїстичному вихованню молоді в роки восьмої п'ятирічки. *Наукові праці з історії КПРС*. Київ, 1974. Вип. 70. С. 103–109.
414. Уткін О. І. Держава і церква. Правове регулювання. *Віче*. 1996. № 12. С. 132–141.
415. Федотов И. Государственная политика по закрытию и открытию церквей в годы великой отечественной войны. URL: <https://www.permgaspi.ru/deyatelnost/stati/gosudarstvennaya-politika-po-zakrytiyu-i-otkrytiyu-tserkvej-v-gody-velikoj-otechestvennoj-vojny.html>
416. Хоменко С. Трансформація релігійних поглядів українських селян під впливом радянської агітації 60–80 рр. URL: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/504>
417. Чумаченко Т. А. Совет по делам Русской православной церкви и его уполномоченные в условиях новой церковной политики власти (1958–1964). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvo-i-russkaya-pravoslavnaya-tserkov-v-1958-1964-godah-novaya-politicheskaya-voyna-s-religiey-tserkovyu-i-veruyuschimi/viewer>
418. Шаповал Ю. Україна і тоталітаризм: минуле, сьогодення, перспектива (Шляхи до демократичної державності. Зустріч

- політологів за «круглим столом»). *Політика і час*. 1992. № 6. С. 16–24.
419. Швець Л. Антирелігійні заходи органів місцевої влади на Полтавщині в 1945 році. *5 Полтавська наукова конференція з історії країнознавства*. Полтава, 2003. С. 234–239.
420. Швець Л. Становище уповноважених ради у справах руської православної церкви в апаратах облвиконкомів у другій половині 50-х рр. XX ст. URL: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/19/19/shvets.pdf
421. Швець Л., Швець О. Боротьба з релігійністю серед української молоді у другій половині 1940-х – 1950-х рр.: за матеріалами обласних уповноважених ради у справах РПЦ. *Другі Череванівські читання*: зб. ст. за матеріалами II Всеукр. наук. конф. 30–31 жовт. 2013 р. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2013. С. 77–84.
422. Шкаровский М. Сталинская религиозная политика и Русская Православная Церковь в 1943–1953 годах. *Acta Slavica Iaponica*. Т. 27. С. 1–27. URL: <https://src-h.slav.hokudai.ac.jp/publicctn/acta/27/01Shkarovski.pdf>.
423. Шліхта Н. Основні форми і методи атеїстичної пропаганди в Українській РСР наприкінці 50-х – на початку 60-х років. *Наукові записки*. 1999. Т. 14. Історія. Україніка та Європеїстика. С. 80–87.
424. Щербатюк В. Трагическая история украинских церквей (история и современность). *День*. 1999. № 4. С. 8.
425. Щербина В. Міжкультурна комунікація у сучасному соціокультурному просторі. URL: ela.kpi.ua/jsrui/bitstream/123456789/7616/1/12_sher.pdf.
426. Щербинина Е. Основные вехи истории Православия в Донецкой области. *Живой родник*. 2006. № 8. С. 5–6.

427. Юхно Ф. Закриття православних монастирів радянською владою в Чернігівській області у 1945–1962 рр. *Сіверщина в історії України*. 2017. Вип. 10. С. 406–410.
428. Яроцький П. Реалізуючи право на свободу совісті. *Політика і час*. 1991. № 1. С. 51–57.
429. Яроцький П. Свобода вибору світоглядних орієнтирів: [Феномен свободи совісті]. *Віче*. 1995. № 7. С. 149–156.

VII. Дисертації. Автореферати дисертацій

430. Борщевич В. Українська православна церква на Волині у 20–40-х рр. XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів, 2000. 20 с.
431. Вишиванок О.Г. Конфесійні аспекти етнотрансформаційних процесів в Україні (1944–1953 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Івано-Франківськ, 2006. 18 с.
432. Горохолінська І. Г. Демаркація секулярного постсекулярного в сучасній релігійності: філософський та богословський дискурс : дис. ... канд. іст. наук : 09.00.11, 09.00.14. Київ, 2019. 504 с.
433. Канталінська Ж. В. Відносини радянської держави та православної церкви в Криму в кінці 40-х – на початку 60-х років XX століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 2003. 20 с.
434. Катуніна О. В. Політика партії та Радянського уряду у відношенні релігійних культів у 40-х – 60-ті рр. XX століття (на матеріалах Криму) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 2007. 19 с.
435. Луковенко І. Радянська держава і Російська православна церква: історичний досвід відносин на матеріалах Донецької області (1943–1964 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 09.00.11. Київ, 2007. 20 с.

436. Милусь В. Державна влада і православна церква на Волині у другій половині 40-х – 50- ті роки ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів, 2002. 18 с.
437. Моренчук А. Релігійні процеси в Україні у 1953–1964 роках (на матеріалах західних областей) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 09.00.01. Острог, 2006. 20 с.
438. Моренчук А. Релігійні процеси в Україні в 1953 – 1964 роках (на матеріалах західних областей) : дис. ... канд. іст. наук : 09.00.11. Острог, 2006. 227 с.
439. Чумаченко, Т.А. Совет по делам Русской православной церкви при СНК(СМ) СССР в 1943–1947 гг.: особенности формирования и деятельности аппарата : автореф. дис. ... д-ра истор. наук : 07.00.02. URL: <https://www.dissercat.com/content/sovet-po-delam-russkoi-pravoslavnoi-tserkvi-pri-snk-sm-sssr-1943-1965-gg/read>
440. Яремчук С. Православна церква на Буковині у 1944–1991 рр. (державно-церковні взаємини) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Черкаси, 2006. 20 с.

ЗАПИТАЛЬНИК**для опитування респондентів**

1. Прізвище, ім'я та по батькові та рік народження.
2. Місце проживання.
3. Освіта.
4. Чи була у вашому селі, місті церква?
5. Чи відвідували Ви або Ваші рідні церковні служби?
6. Чи зберігалися та підтримувалися у родині церковно-релігійні традиції, відзначення релігійних свят, обрядів?
7. Чи відчували Ви та Ваші рідні тиск, осуд з боку органів влади, громадськості, якщо були вірянами і не приховували ставлення до релігії?
8. Чи доводилося Вам чи Вашим рідним брати участь у таємних відправленнях церковно-релігійних обрядів?
9. Ваше ставлення до політики держави в галузі релігії і віри.

АНКЕТА № 1

1. Прізвище, ім'я та по батькові та рік народження: Черненко Ірина Іванівна, 1960 року народження.

2. Місце проживання: Полтавська область, м. Кобеляки.

3. Освіта: середня.

4. Чи була у вашому селі, місті церква?

Так, була.

5. Чи відвідували Ви або Ваші рідні церковні служби?

Відвідування служб, то була робота мого батька. Він був священником з 1953 по 2008 рік. Вся сім'я була віруюча. Я після школи все життя проспівала в церкві біля батька.

6. Чи зберігалися та підтримувалися у родині церковно-релігійні традиції, відзначення релігійних свят, обрядів?

А як Ви думаєте? Батько присвятив всього себе церкві. Він був справжнім батюшкою. Знаєте, є такі...Що люди до них тягнуться, відкривають душу. Оце про нього. І ми з сестрою зростали в цій атмосфері. Іншого життя, без церкви та віри ми не бачили, хоча й страждали через це і ми, і батько.

7. Чи відчували Ви та Ваші рідні тиск, осуд з боку органів влад, громадськості якщо були вірянами і не приховували ставлення до релігії?

О, про це можна розповідати довго. З чого почати? Почну з батька – Вінніка Івана Захаровича, бо було йому найтяжче. Починав свою діяльність батюшки у церкві в Лелюхівці, потім його перевили до Санжар, а коли й там закрили церву, то всією сім'єю переїхали ми в Кобеляки, де батько став правити у Свято-Покровській церкві. У Кобеляках батьки облаштували своє життя, придбали будинок, одним словом були впевнені, що тут ми вже на все життя. Люди батька любили, поважали і тягнулися до нього...А часи самі

знаєте, які були. Церква «внесаконна»! Батька часто викликали у різні інстанції, щоб він доповідав про те, хто ходить до церкви, чого, як часто? Але він ніколи не співпрацював, відмовлявся доносити на людей, чого йому і довіряли. Ну і тут не довго тривало наше спокійне життя на одному місці, бо за батькову принциповість прибрали його з Кобеляцького приходу, а він був великий, місто як не як, і перевели в Малу Прещепину. Далеко! Добирайся як хочеш. Знову чи то переїжджати, чи Бог його зна що робити. А тут же і будинок і влаштувалися, та й набридло їздити туди-сюди. Тоді вже батько не став за собою сім'ю тягнути, а їздив у Перещепину сам. Важко було. У нього якраз в той час починалася хвороба з ногами...Проїздив не мало: з 1972 по 1993 рік, а потім таки самі люди наполягли і батько повернувся і вже до кінця своїх днів служив у Покровській церкві. Ото так було.

Мені з сестрою теж не легко видалося. Клеймо «попенят» тяглося все життя. Найбільше пам'ятаю, коли закінчували школу, а батько ще раніше говорив постійно, що хоче, щоб хоч одна дитина продовжила його справу, а самі ж дівчата. Ну я співала гарно і любила це. Тоді він мене і вмовив поступати у Ленінград у семінарію. Знаєте, я з радістю погодилася. Відвезли ми документи, про це й ніхто не знав, так тільки вдома оговорювалося. Не встигли повернутися, як до нас прийшла делегація – директорша школи Панічевська і двоє співробітників райкому. Мозок промивали мені, в один голос казали: «Ти брось це діло! Ми тобі поможемо вступити куди ти тільки хочеш, тільки не ліз в ту церкву!» На їхню пропозицію я не пристала, але й у Ленінград мене не взяли. Так якось не склалося. Ну тоді без всякої освіти я й стала їздити з батьком в Перещепину, співала там, потім в Кобеляках і так все життя, доки батько й не помер. Подобалося мені це діло.

8. Чи доводилося Вам чи Вашим рідним брати участь у таємних відправленнях церковно-релігійних обрядів?

Хрестив батько і дітей, найсмішніше, що ті комуністи, що його доносити просили, самі потайки у нього дітей хрестили. Всякого було. А колись вінчав пару, а не просту, а батюшку з Ліщинівки. Я ще в школу ходила. І я вже не

пам'ятаю як розбазікала про це своїм однокласникам, але те, що їм було так цікаво на це глянути в пам'яті відбилось. Тоді ми й втекли з уроку. Коли в церкву зайшов весь клас, батько аж збліднів. Але не кричав. Ну а в школі попало всім на лінійці, а найбільше мені.

9. Ваше ставлення до політики держави в галузі релігії і віри.

Ми пройшли це все з того часу, коли церква була злом, і до того, коли вже заборон і не було. Одне я бачила і знаю, що віруючі люди були й тоді, коли не можна. І батюшки в пошані були, і люди тягнулися. Як не заборонялося все це, а люди вірили в Бога.

АНКЕТА № 2

1. Прізвище, ім'я та по батькові та рік народження: Гаджалова Катерина Петрівна, 1947 року народження.

2. Місце проживання: Полтавська область, м. Кобеляки.

3. Освіта: вища.

4. Чи була у вашому селі, місті церква?

Так, була.

5. Чи відвідували Ви або Ваші рідні церковні служби?

Моя мама, бабуся до церкви ходили постійно, я цього уникала в дорослому віці. Не користувалася церква великою славою в той час.

6. Чи зберігалися та підтримувалися у родині церковно-релігійні традиції, відзначення релігійних свят, обрядів?

Найбільші релігійні свята відзначалися завжди. І паску пекли, і кутю варили і старалися, щоб дванадцять страв на столі було. Це все дотримувалося якось механічно.

7. Чи відчували Ви та Ваші рідні тиск, осуд з боку органів влади, громадськості, якщо були вірянами і не приховували ставлення до релігії?

Ой, я відчула такий тиск, що й без роботи осталася. Працювала я в садочку, роботу свою дуже любила, та й дітей до мене тягло. Коли народила власного сина і постало питання хрестин, розпочалися мої біди. Хлопчику вже було 8 місяців, а ми ще й досі не хрестили його, були страшні гоніння! Моя мама постійно наполягала на хрещенні, а я все впиралась, бо знала, що за це буде. Тоді вона й вирішила зробити це сама. Поки я була на роботі, вона віднесла дитину до церкви, і там його похрестили. Ввечері вона мені розповіла про це. Я вже тоді зрозуміла, що будуть неприємності. Так і сталося. Пройшло небагато часу, як викликали мене в РАЙОНО, там були збори. На них запитали: «Хто така Гаджалова?». Я піднялась. Мені і кажуть: «Розкажіть як і для чого ви дитину хрестили?». Було все як у тумані, я

оправдовувалася, що це зробила моя мама, а я про це нічого й не знала. Слухати нічого не захотіли, і з роботи мене прибрали. Звільнили по статті «Работник не пригоден к работе». Скільки я плакала і просилась...Ходила навіть в суд. Суддя Нестройний, вислухавши мене, сказав: «Такий закон!». Я до кінця й не розуміла, що ж то за закон такий, і коли вже зрозуміла, що втрачати нічого, і ніхто мені не допоможе, то вирішила написати лист в ЦК партії. Його, ясно, перехопили і опинилося воно в райкомі партії. Хто його читав я не знаю, але в нього я вклала всю свою душу. І про героїзм свого батька на війні писала, і про свою любов до роботи, про все. Пізніше викликала мене завідувача садіка Новікова і сказала: «Молодець, Катю, гарно написала!». Вона теж плакала. Чи то від листа, чи то від жалю до мене. Далі пояснила, що на моєму місці вже працює інша людина, на роботу взяти ніяк не може. Знайшли місце аж на Бутенках. Їзда кожного дня, але я погодилась. Працювала там, доки в Кобеляках не відкрили новий садік і тоді вже перейшла туди. Ото була така ціна хрещення мого сина.

8. Чи доводилося Вам чи Вашим рідним брати участь у таємних відправленнях церковно-релігійних обрядів?

Я в церкву не ходила, ну а за самодіяльність мами ви зрозуміли з розповіді.

9. Ваше ставлення до політики держави в галузі релігії і віри.

Я відчула отой тиск на своїй шкурі. Знали б ви скількох сліз мені це стояло. Тоді я толком не розуміла, що ж за закон я порушила. Зараз як згадую, то розумію лише одне, що нас тримали на короткому повідку: робити треба те, що диктувала партія.

В ЦК партии
 от Гудимовой Евтерини
 пр. в г. Кобляки, Калужской обл.

Я хочу обратиться в ЦК партии с просьбой
 не оставлять мой письмо без внимания, так как
 я сейчас нахожусь очень в трудном положении.
 16 сентября 1965 года по решению зав. Райвно я бы-
 ла уволена с работы, на которой я проработала
 безотрывно 7,5 лет. Причиной моего увольнения ста-
 ла, что моя мать перекрестила моего ребёнка
 религиозными обрядами, так как она по натуре, за-
 брала к себе за всем, когда я уходила на ра-
 боту. Об этом я ничего совершенно не знала,
 так как всё было сделано без моего ведома.
 Мои паспортные и мой подшивок это нигде не
 подтверждено, поскольку я как комсомолец и гайо-
 вать поступать в кандидаты партии, не могла
 этого допустить, считая это лишним и совершенно
 не нужным. Но мать моя, совсем неграмотная,
 сделала на свой упор. Поэтому в этом случае я
 считаю себя не виновной; своими силами я не смо-
 ла ей перевоспитать, а антирелигиозная работа в
 нас шла плохо и мать не считала это за преступ-
 ление. И я несправедливо понесла такую большую кару.

Мне обидно, потому что у меня так сложилась жизнь,
 что мать никогда не покидала трудности и горе.
 После войны остались мне с матерью (я и брат),
 отец погиб в 1943 году на фронте. Жить нам было
 очень трудно, пацаны пенсии 15 рублей и мать
 нигде не работала. Потом мать вышла замуж
 и нам стало жить хуже, отец этот к нам
 очень плохо относился, брат ушёл; меня отделили
 после скандала 10 классов в 1954 году я пошла

Додаток Д

Майно я устроилась на работу в Дейсод,
 новую заводскую партавси паровара и
 я работала на 15 рублей. Я очень любила
 работу и во время не стала решила учиться заочно.
 И в 1960 г поступила в Харьковский педагогический институт на
 дошкольный факультет и окончила в 1963 г. После этого ста-
 ло работать воспитателем. По работе и за 12 лет
 в комсомоле у меня не было ни взысканий, ни заме-
 чаний. Я все свои силы и умения отдавала на
 благо Родины. Я не боялась ни каких трудностей,
 ни какой работы, замещения и прогулы, и дворника, и
 стиральщицы. И вот, когда я работала тяжело,
 готовилась поступать в институт у меня всё
 оборвалось, меня выгнали за дверь. Я обратилась
 в свои органы, говорят есть такой закон, но я
 его не заслужила. Наш МХ профсоюз предлагали
 перевести меня на пенсию, я согласилась, но свинье
 дали указание снять совсем и записать в трудо-
 бую книгу. Но что после этого я могу вернуть?
 Я хочу работать и приносить пользу нашему
 государству. Неужели мой отец отдаст свою
 жизнь, чтоб со мной так поступали.
 Муж работает столяром и содержать семью
 на его зарплатки не очень легко.
 Поэтому убедительно прошу разобраться в этом
 и восстановить меня на работу, беру во вни-
 мание, что я комсомолка и буду продолжать
 трудиться по коммунистически.

Годневская

3/ХІ-1965 г.

АНКЕТА № 3

1. Прізвище, ім'я та по батькові та рік народження: Терещенко Поліна Михайлівна, 1948 року народження.

2. Місце проживання: Полтавська область, м. Кобеляки.

3. Освіта: середня спеціальна.

4. Чи була у вашому селі, місті церква?

Я народилася в селі Друга Олександрівка Бреусівської сільської ради Козельщинського району, і в нашому селі церкви не було, була лише в селі Бреусівка, за 8 кілометрів.

5. Чи відвідували Ви або Ваші рідні церковні служби?

Бабуся з дідусем ходили до церкви постійно на великі свята, інколи брали нас з братом. Батя й мама – ні, вони ж були затятими комсомольцями та комуністами.

6. Чи зберігалися та підтримувалися у родині церковно-релігійні традиції, відзначення релігійних свят, обрядів?

Підтримувалися, ще й як. Бабуся з дідусем малювали хрестики на дверях, святили кутки хати, ставили «кутю на покуття» у череп'яній мисці, і всі ми дружно її їли ложками.

Обряди теж були. Пам'ятаю, великий скандал був у сім'ї, коли постало питання чи хрестити найменшого брата. Бабуся, дідусь і мама – в один голос заявляли, що будуть хрестити, а батя був дуже проти. Казав, що його з роботи виженуть і позору не оберуться на все село. Його голос був у меншості, то хрестити таки зібрались, тільки не в Бреусівці, а в Кобеляках, щоб подалі від села. Це був великий секрет і нікому про це не афішували. У день хрестин батя з дому зійшов. А бабуся, дідусь, мама і малий Вітька на найнятій коняці відправились з самого рання, ще темно було, до Кобеляк.

Там провели всю цю секретну процесію і повернулися вони поночі, знову ж таки, щоб ніхто не бачив і питань зайвих не задавав. Як воно вже сталося, та знайшовся в селі такий предатель, що батька таки заложив і на партійних зборах виступили, що Танцюра хрестив сина. З роботи його не вигнали, може того, що спеціаліст був гарний, один на все село з вищою освітою, карти полів малював, і досі така карта у сільській раді висить, хоч і років багато пройшло, не знаю чого, але не вигнали. Але догану виписали і ще якісь проблеми по партії були.

Другий випадок, коли померла бабуса, мати батька. Вона жінка віруюча була, того й заповіла хоронити з батюшкою. І знову на батька напали. Але він на партійних зборах заявив: «У мене дві сестри, похороном я не сам керував, та й хоронили матір не з моєї хати». На цей раз йому догану не виписували.

7. Чи відчували Ви та Ваші рідні тиск, осуд з боку органів влади, громадськості, якщо були вірянами і не приховували ставлення до релігії?

З моїх розповідей найбільше страждав батько, бо був партійний. Ні бабусю, ні дідуся, та й нас – дітей, ніхто не трогав. Мабуть, того, що в селі ми всі однакові були і в кожній сім'ї і яйця красили і паску їли.

8. Чи доводилося Вам чи Вашим рідним брати участь у таємних відправленнях церковно-релігійних обрядів?

До церкви ходили на свята, але у таємних я точно не брала участь, а рідні, звичайно ж, брали участь, навіть коли брата хрестили.

9. Ваше ставлення до політики держави в галузі релігії і віри.

Тепер, коли вже пожив і при союзі і в незалежній Україні, то розумієш, що раніше багато чого не можна було. Але це зараз, з досвідом прийшло. А в ті часи ми цього дуже не розуміли і приймали це за норму.

АНКЕТА № 4

1. Прізвище, ім'я та по батькові та рік народження: Митько Всеволод Іванович, 1933 року народження

2. Місце проживання: Полтавська область, м. Кобеляки.

3. Освіта: вища

4. Чи була у вашому селі, місті церква:

У період нацистської окупації у місті Кобеляки діяло три церкви, одна з яких була зведена ще у XVII столітті на кошти Кобеляцької козацької сотні. Ця церква була увінчана стелою «Пам'ятка архітектури». Однак, відступаючи, німецькі війська спалили її. Нині пам'ятна стела зберігається у шкільному музеї села Красне. Після звільнення Кобелячини у 1943 році релігійна ситуація поступово почала змінюватись. Радянська влада дуже швидко припинила діяльність діючих церков. З того часу релігійне життя у районі перейшло в підпілля. Після закриття церков у місті Кобеляки, місцем проведення релігійних обрядів став звичайний будинок, який розміщувався по вулиці Ярмарковій. Звичайно, що дзвону на будинку не було, а його функцію виконував звичайний металевий диск.

5. Чи відвідували Ви або Ваші рідні церковні служби?

Після завершення педагогічного інституту я був працевлаштований у Західній Україні, а саме у Рівненській області Рахівський район, де працював у Сновидовичівській сільській школі з 1961 по 1972 рік. Релігійне життя у цьому регіоні було активним, занадто жорстоких гонінь не пригадую. Діяла православна церква одна на чотири села. Протилежна ситуація була з сектами, їх учасників переслідували. Особисто я до церкви не ходив, бо мав навчати дітей протилежному – церква це зло і робити там молоді нічого.

6. Чи зберігалися та підтримувалися у родині церковно-релігійні традиції, відзначення релігійних свят, обрядів?

Я народився у 1933 році і був хрещений. Моя мама до церкви ходила, але якимось фанатичності до релігії я не пригадую. Можливо, тому, що роки мого дитинства припали на важкий час. Цього не поясню.

7. Чи відчували Ви та Ваші рідні тиск, осуд з боку органів влади, громадськості, якщо були вірянами і не приховували ставлення до релігії?

Особисто я надмірного тиску не відчував. Я був учителем, а значить частиною тієї системи. Неодноразово сам проводив атеїстичні бесіди, що ґрунтувалися на інформуванні населення про відсутність Бога. Пригадую, що проводив антирелігійну роботу з населенням. Тоді були утворені десятихатки, коли працівник освіти, за яким було закріплено 10 дворів, повинен був проводити бесіди з жителями на атеїстичні теми.

8. Чи доводилося Вам чи Вашим рідним брати участь у таємних відправленнях церковно-релігійних обрядів?

Ні.

9. Ваше ставлення до політики держави в галузі релігії і віри.

У ті часи, коли я був ще молодий я робив те, що диктувала мені держава і вважав це за норму. Моє завдання було вчити дітей, я горів любов'ю до своєї роботи і про церкву мені думати не було коли. Зараз до церкви інколи заходжу, переважно поставити свічку за упокій.

АНКЕТА № 5

1. Прізвище, ім'я та по батькові та рік народження: Буряченко Віктор Андрійович, 1947 року народження.

2. Місце проживання: Полтавська область, м. Кобеляки.

3. Освіта: середня спеціальна.

4. Чи була у вашому селі, місті церква?

Я народився в Запоріжжі, там була діюча церква і не одна.

5. Чи відвідували Ви або Ваші рідні церковні служби?

Моє дитинство припало на той час, коли мама вчилася на журналістку у Харкові, виховувала мене переважно бабуся. З нею ми ходили до церкви на свята.

6. Чи зберігалися та підтримувалися у родині церковно-релігійні традиції, відзначення релігійних свят, обрядів?

Бабуся була віруюча, то все релігійне було для нас не чужде.

7. Чи відчували Ви та Ваші рідні тиск, осуд з боку органів влади, громадськості якщо були вірянами і не приховували ставлення до релігії?

Засудження я не пам'ятаю, як і не пам'ятаю того, що ми сильно розповідали про свої релігійні уподобання. Але в пам'яті чітко спливають моменти, як у школі нас цькували за церкву і все промивали мозок пропагандою. Мене хрестили у дорослому віці, не знаю чого так. Бабуся повела мене хрестити у 7-8 років і знаю, що мені наділи хрестик. Я його чомусь не зняв, а пішов до школи. Коли там побачили цей диво атрибут, то влаштували мені цілу лекцію про шкodu релігії і приказали зняти його. Були погрози, що не приймуть мене в піонери, а це, я вам скажу, нагонило великого страху. Вдома хрестик з мене бабуся зняла і десь сховала.

8. Чи доводилося Вам чи Вашим рідним брати участь у таємних відправленнях церковно-релігійних обрядів?

Ото ж і приклад про моє таємне хрещення у свідомому вже віці.

9. Ваше ставлення до політики держави в галузі релігії і віри.
Однозначно погане. Ви мене зустріли на подвір'ї церкви з купленою іконою в руках. Я вже старий, а в Бога вірив і буду вірити. А те, що тоді не можна було, людей не спиняло. І діти всі були хрещені, і померлих стариків відспівували. А це може означати тільки одне – віру людей не поламає ніяка заборона.